

วาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูล
Discourses of Pak Moon Dam

วิทยานิพนธ์
ของ
จิตรกร โพธิ์งาม

เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโทศึกษา
ตุลาคม 2549
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

วิทยานิพนธ์เล่มนี้
ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงวัฒนธรรม ประจำปี พ.ศ. 2548

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จสมบูรณ์ได้ด้วยความกรุณาและความช่วยเหลืออย่างสูงยิ่งจาก ดร. ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ผศ. ดร.อรรถ นันทจักร์ กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ รศ. ดร.ปรีชา ประเทพา กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ และ รศ. จารุวรรณ ธรรมวัตร กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ รวมทั้งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์ ประกอบด้วย ดร.ชยันต์ วรรณนะภูติ รศ. ศรีสักร วัลลิโภดม และ รศ. ดร.อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ตลอดจน ผศ. ดร.ชินลัคศ สุวรรณอัจริย รศ. ดร.ชูศักดิ์ วิทยากัด ที่ช่วยให้แง่คิดและมุมมองต่องานวิจัย

ขอขอบพระคุณ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม และ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี ที่สนับสนุนทุนการศึกษาในระดับปริญญาเอก ขอขอบคุณ ผศ. เกษม บุญรัมย์ อธิการบดี ผศ. ดร. ชัยวัฒน์ บุญซริก ผศ. นพดล จันทร์เพ็ญ ผศ. ประชุม ผงผ่าน ผศ. ยิ่งยง เรืองทอง ผศ. ดร. บุญ ราชิต ผศ. ประทีป จรัสรุ่งรวีวร ผศ. พิชัย ศรีภูไฟ ผศ. อานนท์ สุรียา ผศ. บุญธรรม ทองเรือง และ ผศ. คณิงนิตย์ จันทร์บุตร ที่ให้การอนุเคราะห์ระหว่างการศึกษา และเป็นกำลังใจตลอดเวลา ขอขอบคุณ อ.กิติรัตน์ สีหพันธ์ อ. สุเชาว์ มีหนองหัว ผศ. ภูษิต จัตรวิริยวงศ์ ผศ. ชาญชัย สุกใส ผศ.ดร. ประสิทธิ์ กุลบุญญา อ. พรหมินทร์ กองแก้ว อ. ชีระพงษ์ วงศ์ชาติ อ.สุรินทร์ ภูสิงห์ อ.สมพงษ์ เจริญศรี จำสับเอก สุรชาติ จันทร์สาขา คุณอิสสระ สมชัย คุณกานต์ กัลปิตินันท์ และคุณไพศาล พากเพียร ที่คอยช่วยเหลือระหว่างทำการวิจัย

ขอขอบพระคุณ คณาจารย์ วิทยาการ นักวิชาการ และนักวิจัยทุกท่านที่ผู้วิจัยได้อ้างอิงงานของท่านเพื่อประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์จนสำเร็จสมบูรณ์ ขอขอบคุณ คุณรุ่งราตรี โพธิ์งาม นายรัฐภูมิ โพธิ์งาม และเด็กชายธีรภัทร โพธิ์งาม ที่อดทนและคอยให้กำลังใจในระหว่างที่ผู้วิจัยกำลังศึกษา ขอขอบคุณนักการเมืองท้องถิ่น เอ็นจีโอ ชาวบ้านลุ่มน้ำมูล เจ้าหน้าที่ของรัฐ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่มีได้กล่าวนาม ที่ได้สละเวลาตอบคำสัมภาษณ์และให้ความเป็นกันเอง และท้ายที่สุดนี้ ผู้วิจัยขออุทิศความดีงามของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ แต่ คุณพ่อเข้มพร โพธิ์งาม และ คุณแม่มวล โพธิ์งาม ผู้ให้ทางและให้ชีวิตแก่ผู้วิจัย

จิตรกร โพธิ์งาม

ชื่อเรื่อง	วาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูล
ผู้วิจัย	นายจิตรกร โพธิ์งาม
กรรมการควบคุม	ดร. ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ ผศ. ดร. อรรถ นันทจักร์ รศ. ดร. ปรีชา ประเทพา และ รศ.จากรุวรรณ ธรรมวัตร
ปริญญา มหาวิทยาลัย	ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ปร.ด.) สาขาวิชา ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปีการศึกษา 2549

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์จะศึกษาถึงวาทกรรมและยุทธศาสตร์ที่ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในปัญหาเขื่อนปากมูล ได้แก่ รัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) นักการเมือง สมัชชาคนจน นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านปากมูล โดยเน้นศึกษากลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี ในชุมชน 9 พื้นที่ ได้แก่ บ้านสะพือใต้ บ้านทรายมูล บ้านน้ำสร้าง บ้านวังสะแบงใต้ บ้านตุงสูง บ้านคันทนกอ บ้านหัวเหว บ้านด่านเก่า และบ้านเวินบึก การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ มีวิธีการศึกษาแบบ "สหวิทยาการ" (Inter-Disciplinary) ผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse Analysis) ของ มิเชล ฟูโก (Michel Foucault) เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

การอนุมัติให้สร้างเขื่อนปากมูลขึ้นที่บ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อปี พ.ศ. 2532 ได้ก่อให้เกิดปฏิกริยาในหมู่ประชาชนจังหวัดอุบลราชธานีอย่างกว้างขวางจนกระทั่งนำมาสู่ประเด็นทางการเมือง การเมืองยุคก่อสร้างเขื่อน พบว่าชาวบ้านต่อต้านเขื่อนเพื่อปกป้องตนเองจากการสูญเสียทรัพยากรโดยอาศัยเครือข่ายในพื้นที่โดยมีเป้าหมายในขณะนั้นคือ "ไม่เอาเขื่อน" ส่วนการเมืองยุคหลังสร้างเขื่อน ชาวบ้านต่อเรื่องเขื่อนเพื่อปรับตัวเข้าถึงทรัพยากรโดยอาศัยเครือข่ายนอกพื้นที่โดยมีเป้าหมายเรียกร้องเงินค่าชดเชยผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ยุทธศาสตร์ในการต่อสู้ พบว่าการเข้าร่วมทางการเมืองของชาวบ้านทั้งสองยุคแตกต่างกัน กล่าวคือ ยุคแรก ชาวบ้านถูกปลุกกระแสจาก "คนใน" คือ นักการเมืองท้องถิ่น และแนวร่วมซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ที่เสียประโยชน์จากการสร้างเขื่อน ได้แก่ กลุ่มนักอนุรักษ์ กลุ่มพ่อค้าแม่ค้าบริเวณแก่งสะพือ เป็นต้น ส่วนยุคหลังสร้างเขื่อน ชาวบ้านถูกปลุกกระแสโดย "คนนอก" คือเอ็นจีโอ เครือข่ายพันธมิตร และกลุ่มอื่น ๆ การต่อสู้ในยุคหลังนี้เป็นการขยายบริบทของปัญหาจากระดับ "พื้นที่" สู่อุตสาหกรรม และกระจายออกไปทั่วประเทศ ประเด็นถกเถียงที่สำคัญ พบว่า ยุคแรกรัฐจะพูดถึง "การใช้

ประโยชน์จากน้ำ" "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า" "เขื่อนปากมูล" และ "บันไดปลาโจน" ส่วนชาวบ้านจะพูดถึง "น้ำท่วมแก่งสะพือ" "ผลกระทบอื่นๆ" และ "เขื่อนสิรินธร" ในยุคหลังสร้างเขื่อนรัฐจะพูดถึง "มือรับจ้าง" และ "งานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติ" ส่วนชาวบ้านและเอ็นจีโอจะพูดถึง "ปลาแม่น้ำโขง" "การสูญเสียอาชีพประมง" "สิทธิชุมชน" "งานวิจัย ม.อุบล" และ "งานวิจัย 'ไทบ้าน'" หากพิจารณาในเชิงโครงสร้าง พบว่าปัญหาเขื่อนปากมูลเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ 3 ระดับ ได้แก่ อำนาจนอกรัฐ อำนาจรัฐและอำนาจท้องถิ่น นอกจากนี้ยังพบว่าการเคลื่อนไหวความหมายของเขื่อนจากเดิม เขื่อนคือ "สัญลักษณ์ของการพัฒนา" ในความหมายใหม่ เขื่อนคือ "วาทกรรม" ที่นำมาสู่การปะทะกันระหว่าง "โลกาภิวัตน์" กับ "ท้องถิ่นนิยม" ซึ่งด้านหนึ่งมีการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ทำหน้าที่ควบคุม/จัดสรร/ และกระจายทรัพยากร และอีกด้านหนึ่งเอ็นจีโอได้แสดงบทบาทเป็นนักจัดการสิทธิประโยชน์เรื่องสิ่งแวดล้อม ดังนั้นในความหมายดังกล่าว สมัชชาคนจน คือ "พื้นที่สาธารณะ" หรือ "พื้นที่ใช้สอย" ที่กรณีปัญหาต่างๆ ซึ่งไม่มีทางออกได้ใช้เป็นช่องทางในการเคลื่อนไหวต่อตรงเพื่อปรับตัวเข้าถึงทรัพยากร

TITLE	Discourse of Pak Moon Dam.	
AUTHEOR	Mr.Jittrakorn Po-ngam	
ADVISORS	Dr.Pricha Piumpongsant Asst. Prof.Artha Nanthajakra Assoc. Prof.Pricha Pratepa and Assoc. Prof. Jaruwan Thammawat	
DEGREE	Ph.D.	MAJOR Tai Studies
UNIVERSITY	Maharakham University	DATE 2006

ABTRACT

The thesis studied a discourse and strategies in interaction among different groups of people involved in Pak Moon dam. The group included the government, the Electricity-Generating Authority of Thailand, politicians, the Assembly of the poor, academics, mass media and villagers of Pak Moon. The study was focused on the communities affected by the construction of the dam. The communities in question were Ban Saphue Tai. Ban Sai Moon. Ban Nam Sang. Ban Wangsabaengtai. Ban Tunlung, Ban Kunnokhor. Ban Huahaew. Ban Dankao and Ban Woenbuek. The study was a quanlitative research in which documentary technique in an analysis. A discourse analysis used was composted of the structuralism method of Claude Levi-Strauss, the structural Linuistics theory of Fedinand de Saussure, The semiology of Roland Barths, the critical theory ofJurgen Habermas and the discourse analysis of Michel Foucault.

The study found that the communities of the Moon river basin featured three major structures ; the physical system, the holy sites and access to resource, With Pak Moon dam constructed, villagers claimed an ecosystem and the community life were affected. As a result, they were opposed to the dam. In the beginning, they did it to defend themselves in cooperation with local politicians and other allies. They were united and initially known as "the local mass forces". Later on, they set up the organization called, "the anti-Pak Moon dam construction committee" whose aim was a rejection of the dam. However, its conditions changed after the completion of the dam, Villagers fought in order to get access to the fund with the help of NGOs later united as the assembly of the poor.

The sustainable Maemoon villages were established to galvanize the mass to demand compensation from the state. They claimed to have lost their occupation in fishery and demanded that the government restore a natural system and a community life to them.

From the strategic perspective, there was a difference in political participation of the communities of the Moon river basin before and after the dam construction. In the beginning, the villagers movement was mobilized by local politicians and their allies who lost interest thanks to the construction of the dam. They were environmental conservationists and vendor and the Saphue rapids. Later on, the villagers were mobilized by NGOs and their allies. It was apparent that a struggle at this time constituted an expansion of the problems from the local level to the network at the national level. Although the discourse and the strategies had changed, the main was an economic one. In other words, the villagers, political participation was an economic issue rather than an ideological one,

Considering the discourse, it was found that in the beginning the government referred to terms like "water exploitation" "security of the electricity energy system" "Pak Moon dam" and "the site of swimming fish", The villagers used the terms, "Kaeng Saphue floods" "impacts on various aspects" and Sirinthorn dam. At present the only issue which remained was "a policy of opening-closing the gate of the dam", Given the structural level, conflict emerged from power relations at three level ; the beyond-state power, the state power, the state power and the local power. The tool for the first was an ideology of liberal capitalism and marketing, for the second was the "constitution" and for the third was the community right. The study found the changed definition of the dam which was symbolic of development. Pak Moon dam is the discourse leading to the clash between globalization and local vision. On the one hand, the Electricity-Generating Authority of Thailand monitored, allocated and distributed resources. On the other, NGOs played an important role for rights over the environment. And the new found, The assembly of poor as "a public space" or "a use space" for all of problem cases used for movement to goal of resource access.

สารบัญ

	หน้า
ประกาศคุณูปการ	ก
บทคัดย่อภาษาไทย	ข
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ง
สารบัญ	จ
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ความสำคัญและที่มาของปัญหาการวิจัย	1
2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา	6
3. คำถามในการวิจัย	6
4. นิยามศัพท์เฉพาะ	6
5. ความสำคัญของการวิจัย	7
6. ระเบียบวิธีการวิจัย	7
7. ขอบเขตในการวิจัย	18
8. สถานภาพงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	18
9. องค์ความรู้ใหม่ที่จะได้จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้	40
บทที่ 2 ชุมชนลุ่มน้ำมูล : บริบทพื้นที่และการขงชิงความหมาย	41
2.1 แม่น้ำมูลยุคก่อนสร้างเขื่อน : นิยามทางประวัติศาสตร์ ว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานชุมชน	41
2.2 แม่น้ำมูลยุคหลังสร้างเขื่อน : ความหมายที่เปลี่ยนไป ตามลักษณะของการใช้ประโยชน์จากพื้นที่	48
2.3 ในความหมายของคนท้องถิ่นแม่น้ำมูลคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และแหล่งทำมาหากิน	55
สรุป	79

	หน้า
บทที่ 3 เชื้อนปากมูล : พื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้	81
3.1 ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคก่อนสร้างเชื้อน	81
3.2 ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคหลังสร้างเชื้อนปากมูล	90
สรุป	109
บทที่ 4 ประเด็นถกเถียงเรื่องเชื้อนปากมูล : ปมปัญหาและการคลี่คลาย	111
4.1 ประเด็นถกเถียงในยุคก่อนสร้างเชื้อนปากมูล	111
4.2 ประเด็นถกเถียง ปมปัญหาและการคลี่คลายปัญหา ในยุคหลังสร้างเชื้อนปากมูล	121
สรุป	140
บทที่ 5 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	141
5.1 สรุปผลการศึกษา	141
5.2 การอภิปรายผล	147
5.3 ข้อเสนอแนะ	150
บรรณานุกรม	153
ภาคผนวก ก รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	179
ภาคผนวก ข แบบสัมภาษณ์	185
ประวัติย่อของผู้วิจัย	187

บทที่ 1

บทนำ

1. ความสำคัญและที่มาของปัญหาการวิจัย

เรมอนด์ วิลเลียม (Raymond Williams, 1983. อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542 : 236) เคยเสนอว่า ธรรมชาติเป็นคำที่สลับซับซ้อนที่สุดคำหนึ่งในภาษามนุษย์ (Raymond Williams, 1983. อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542 : 236) ทั้งนี้เพราะความหมายของธรรมชาติมีความเป็นพลวัตซึ่งอาจต้องอธิบายผ่านบริบททางสังคมและการเมือง ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 236) เสนอว่า ในปัจจุบันปัญหาเรื่องการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นพื้นที่เฉพาะแบบหนึ่ง (heterotopia) ที่เปิดให้มีการช่วงชิงการนำในการนิยาม/ สร้างความหมายแบบต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น โดยนัยนี้ความหมายที่เลื่อนไหลและเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่เรียกว่า "ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม" ก็คือประวัติศาสตร์ว่าด้วยการต่อสู้ทางความคิดของมนุษย์เกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และภายในการต่อสู้เพื่อช่วงชิงในการสร้างนิยาม/ ความหมายให้กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังกล่าวนี้เองที่ทำให้ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีความยุ่งยากและสลับซับซ้อนมากขึ้น

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2545 : 16-17) อธิบายการรับรู้ทางนิเวศในสังคมไทยว่า การรับรู้และให้ความหมายแก่การดำรงอยู่ของทรัพยากรและธรรมชาติในสังคมไทยมีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างน้อย 3 ระยะคือ ระยะที่ 1 เป็นการรับรู้และให้ความหมายโดยเน้นลักษณะทางกายภาพ ระยะที่ 2 เป็นการรับรู้และให้ความหมายโดยเน้นว่าลักษณะทางกายภาพนั้นมีค่าในทางเศรษฐกิจ และระยะที่ 3 เป็นการรับรู้และให้ความหมายที่มีความหลากหลายและสลับซับซ้อนมากขึ้น โดยเฉพาะระยะที่ 2 (ในช่วงต้นทศวรรษที่ 2500) ความสนใจของผู้นำประเทศได้เปลี่ยนจากแนวคิดเรื่องนิเวศมาสู่แนวคิดการพัฒนาระบบหลัก โดยการมองทรัพยากรเพื่อประโยชน์ในทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ยศ สันตสมบัติ และ อรรถญา ศิริผล (2542 : 115-124) เรียกว่า เป็นยุคเริ่มต้นของการพัฒนาและสร้างความทันสมัย และ เนตรดาว แพทย์กุล (2543 : 247) เสนอว่า แนวคิดนี้ปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ในยุคนี้เริ่มเปลี่ยนการมอง "ธรรมชาติ" เป็น "ทรัพยากร" เนื่องจากต้องการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อตอบสนองต่อการพัฒนาเศรษฐกิจในฐานะที่เป็น "ทุนทางเศรษฐกิจ" ซึ่งหากพิจารณาในเชิงวิวัฒนาการก็จะเห็นถึงวาทกรรมสิ่งแวดล้อมของรัฐว่า เป็นกระบวนการเปลี่ยน "ธรรมชาติ" ให้เป็น "สิ่งแวดล้อม" และเปลี่ยนจากสิ่งแวดล้อมเป็น "ทรัพยากร" เพื่อเปลี่ยนเป็น "ต้นทุน" การผลิตแบบทุนนิยมในที่สุด

ยศ สันตสมบัติ และ อรัญญา ศิริผล (2543 : 179) เสนอว่า นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 5 เป็นต้นมา รัฐบาลได้กำหนดนโยบายการขยายกำลังผลิตไฟฟ้าเพิ่มโดยใช้เชื้อเพลิงจากแหล่งที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพื่อทดแทนการนำเข้าน้ำมันจากต่างประเทศ ทั้งยังกระตุ้นให้หน่วยงานของรัฐซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดหาพลังงานได้มองหาแหล่งพลังงานทดแทนอย่างอื่น ต่อมาแนวคิดนี้ได้กลายเป็นหลักคิดสำคัญในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของหน่วยงานราชการในสังกัดรัฐบาล เช่น การสร้างเขื่อนของกรมชลประทาน และการสร้างเขื่อนของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย โดยเฉพาะแนวคิดการสร้างเขื่อนเขื่อน ได้สะท้อนนโยบายการพัฒนาของรัฐที่มองว่าเขื่อนขนาดใหญ่เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรน้ำ (หรือลุ่มน้ำ) ที่ดีที่สุด ดังนั้นการสร้างเขื่อนจึงเป็นนโยบายของรัฐที่มุ่งจะนำทรัพยากรน้ำในฐานะที่เป็น "ต้นทุนทางเศรษฐกิจ" มาใช้ประโยชน์ทางด้านการพัฒนาโดยการสร้างเขื่อนกันลำนํ้าเพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้า ชลประทาน และอรรถประโยชน์อื่น ๆ โดยไม่ปล่อยน้ำให้ไหลทิ้งเปล่าออกสู่ทะเลอย่างสูญเปล่า ทัศนคติเช่นนี้ชี้ให้เห็นถึงการได้รับอิทธิพลของแนวคิดเทคโนโลยีนิยมแบบสุดขั้วที่เน้นการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อตอบสนองต่อมนุษย์อย่างเต็มที่ ในขณะที่ธรรมชาติได้ถูกลดทอนความหมายให้เหลือเพียงเป็น "วัตถุดิบ" เพื่อให้มนุษย์ตัดทวงและสร้างความมั่งคั่งเท่านั้น ทั้งหมดนี้เป็นผลมาจากแนวคิดเกี่ยวกับการวางแผนและการจัดการนิคมที่เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงของสังคมสามารถควบคุมและบงการได้ โดยเครื่องจักรกล จะเห็นได้ว่าแนวคิดการจัดการนิคมทางด้านสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับต่าง ๆ ได้ทำให้ธรรมชาติถูกดึงออกจากบริบทของท้องถิ่น ในทัศนะของ เอสโคบาร์ (Escobar, 1996. อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2549 : 362) เห็นว่าแนวคิดในการที่จะควบคุมทรัพยากรของท้องถิ่นโดยการอ้างเหตุผลของการพัฒนาเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่าวาทกรรมการพัฒนาเกิดจากการนิยามปัญหาสิ่งแวดล้อมในระดับโลกโดยผู้มีอำนาจ

อย่างไรก็ดี ในท่ามกลางการอ้างถึงผลดีของการสร้างเขื่อนนั้นกลับพบว่าการสร้างเขื่อนนั้นได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านเขื่อนอย่างกว้างขวางทั้งเขื่อนที่สร้างแล้วและยังไม่สร้าง ภาพสะท้อนนี้ปรากฏในงานหลายชิ้นด้วยกัน ดังเช่น ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2541 : 55-57) ได้กล่าวถึงบทบาทของเครือข่ายลุ่มน้ำและเครือข่ายเขื่อนในการติดตามข้อเรียกร้องและได้กำหนดแนวทางการต่อสู้ในกรณีปัญหาเขื่อนโดยแบ่งปัญหาเขื่อนออกเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มที่ 1 คือกรณีโครงการที่อยู่ในระหว่างการพิจารณา มีข้อเรียกร้องให้ยกเลิกโครงการทันที มิเช่นนั้นก็ต้องให้มีการไต่สวนสาธารณะและเปิดเผยข้อมูลต่อประชาชนอย่างรอบด้านก่อนจะมีการก่อสร้าง กลุ่มที่ 2 คือกรณีเขื่อนที่กำลังก่อสร้างหรือมีการอนุมัติโครงการไปแล้ว กลุ่มนี้จะเรียกร้องให้ยกเลิกเช่นกัน ดังเช่น เขื่อนแก่งเสือเต้น และเขื่อนโป่งขุนเพชร เป็นต้น และกลุ่มที่ 3 คือกลุ่มเขื่อนที่สร้างเสร็จแล้ว ดังเช่น เขื่อนจุฬาภรณ์ (น้ำพรม) เขื่อนสิรินธร เขื่อนราษีไศล เขื่อนห้วยนา และ เขื่อนปากมูล เป็นต้น กลุ่มนี้มีข้อ

เรียกห้องคือการเรียกห้อง และการให้พื้นที่ชุมชนชาติและสิ่งแวดล้อม กระแสต่อต้านเขื่อนดังกล่าวข้างต้น ชี้ให้เห็นว่าการก่อสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ได้ก่อให้เกิดปัญหาในแทบทุกที่ โดยเหตุผลดังที่หาญณรงค์ เยาวเลิศ (2547 : 7) เสนอว่า เพราะทุกครั้งที่สร้างเขื่อนจะมีการปิดกั้นแม่น้ำขนาดใหญ่ไปจนถึงการปิดลำคลองขนาดเล็กเพื่อให้เกิดน้ำท่วมบริเวณที่ปิดแม่น้ำเหล่านั้น ตามปกติแล้วบริเวณที่น้ำท่วมมักเป็นที่ตั้งของชุมชน วัด โรงเรียน ดังนั้นเมื่อมีการสร้างเขื่อนจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องมีการรื้อย้าย อพยพ นี่คือผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2543 : 202) ได้ขยายความว่า ผลจากการถูกบีบบังคับให้อพยพโยกย้ายโดยไม่เต็มใจนั้น นับเป็นปัจจัยเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านออกมาเรียกห้องไม่สิ้นสุด

ชยันต์ วรรณระภูติ (2543) เสนอว่า เขื่อนปากมูลเป็นอีกโครงการหนึ่งที่ได้รับเงินกู้จากธนาคารโลกและต้องประสบกับปัญหาและอุปสรรคในระหว่างดำเนินการเนื่องจากเกิดกระแสการคัดค้านอย่างรุนแรงจากชาวเมืองอุบลราชธานีและชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล ประสิทธิ์พรกาฬอ่อนศรี (2546) ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ชาวบ้านต้องออกมาประท้วงเขื่อนว่า เป็นเพราะการก่อสร้างสันเขื่อนและทางระบายน้ำได้มีการระเบิดแก่งอย่างน้อยสองแก่งเพื่อทำร่องระบายน้ำและการกักเก็บน้ำทำให้น้ำท่วมเกาะแก่งต่าง ๆ ในแม่น้ำมูล และ ประชา ธรรมดา (2546) ได้สนับสนุนข้อเสนอนี้โดยกล่าวว่า ผลจากการระเบิดเกาะแก่งไม่เพียงก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบธรรมชาติสิ่งแวดล้อมแต่ยังเปลี่ยนวิถีชีวิตของราษฎรจากคนหาปลา คนทำนา ทำไร่ ไปสู่อาชีพอื่น ความเสียหายที่เกิดขึ้นทำให้ประชาชนในพื้นที่ต้องลุกขึ้นมาต่อต้านเขื่อน เกษียร เตชะพีระ (2543 : 6-9) ได้ประเมินสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านลุ่มน้ำมูลในยุคก่อนสร้างเขื่อนว่า เดิมชาวบ้านมีวิถีชีวิตการหาอยู่หากินในรูปแบบเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งมีนัยได้แก่วิถีคิดแบบชาตินิยมเขื่อนใหญ่ของรัฐที่มุ่งส่งเสริมเศรษฐกิจการค้าโดยทำลายเศรษฐกิจพอเพียงอันนำไปสู่การต่อต้านโครงการสร้างเขื่อนและการสร้าง "วาทกรรมต่อต้านเขื่อน" (counter discourse) สุริยา สมุทคุปต์ และ พัฒนา กิติอาษา (2543) ได้กล่าวถึงรูปแบบการทำทนายอำนาจรัฐนั้นว่าชาวบ้านได้ใช้ยุทธวิธีที่เรียกว่า "การเมืองเชิงสัญลักษณ์" (Symbolic Politics) โดยการนำวัสดุทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาสร้างการเมืองของตนขึ้นเพื่อตอบโต้กับแนวคิดภาวะทันสมัย สก็อตต์ (Scott, 1985. อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2549 : 362-363) ซึ่งทำการศึกษาเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ในโลกที่สามได้อธิบายถึงสาเหตุของการต่อสู้ในรูปของการใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ นี้ว่าเป็นเพราะการต่อสู้ของคนชายขอบไม่สามารถจัดตั้งกิจกรรมทางการเมืองที่เปิดเผยได้ ทำให้พวกเขาต้องแฝงนัยของการต่อสู้ในรูปของการผลิตความหมายทางวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ยศ สันตสมบัติ และ อรัญญา ศิริผล (2543 : 205) ตีความว่า การต่อสู้ในลักษณะดังกล่าว เป็นการปะทะกันทางวัฒนธรรมระหว่างโลกา

ภิวัดกับท้องถิ่นนิยม ขณะที่ ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2549 : 363) กลับเห็นว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้น เป็นเวทีวาทกรรมมากกว่าที่จะเป็นองค์ความรู้

เมื่อพิจารณาปัญหาเขื่อนปากมูลในฐานะที่เป็นวาทกรรมก็จะเห็นได้ว่า ประเด็นถกเถียงทางความคิดในปัญหาที่ว่าด้วยเขื่อนปากมูลในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ที่จริงเป็นการต่อสู้โต้แย้งกันของความคิดแบบคู่ตรงข้ามสองฝ่ายระหว่างวาทกรรมกระแสหลักกับวาทกรรมท้องถิ่นหรือที่นิยมเรียกว่า วาทกรรมต่อต้านกระแสหลัก วาทกรรมกระแสหลัก (Dominant Discourse) หมายถึง กลุ่มอิทธิพล บทบาท และอำนาจทางสังคมทั้งในกลุ่มรัฐ นักการเมือง ข้าราชการ รัฐวิสาหกิจ นักวิชาการ โดยเฉพาะในสายเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น กลุ่มนี้จะยอมรับเทคโนโลยีนิยมในฐานะเป็นเครื่องมือหรือ กลไกในการปรับตัวเข้าสู่การพัฒนาแบบทุนนิยมตะวันตก และต่อมาแนวคิดนี้ขยายไปสู่กลุ่มธุรกิจ เอกชน ชนชั้นกลางในเมือง และองค์กรเอกชนบางกลุ่ม ส่วนวาทกรรมท้องถิ่น (Local Discourse) หรือวาทกรรมต่อต้านกระแสหลัก (Counter Discourse) หมายถึง ชาวบ้าน กลุ่มสิทธิชุมชน กลุ่ม วัฒนธรรมพื้นบ้าน กลุ่มที่รับแนวคิดธรรมชาตินิยม รวมถึงกลุ่มที่ขยายประเด็นไปสู่ความไม่ชอบธรรมต่ออำนาจในการใช้ทรัพยากรในปัจจุบัน แนวคิดท้องถิ่นนิยมอาจได้รับความสนใจในประเด็น ความไม่ชอบธรรมของบางโครงการที่มีหลักฐานชัดเจนว่าได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรม ของชุมชน แต่ที่ผ่านมามีปัญหาเหล่านี้มักได้รับการอภิปรายในแง่ของความบกพร่องต่อหน้าที่และ การทำงานมากกว่าจะอธิบายปัญหาในเชิงโครงสร้าง

กล่าวได้ว่าการต่อสู้ทางความคิดทางด้านทรัพยากรและสภาพแวดล้อมในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้ช่วยยกระดับนามธรรมของการอธิบายปรากฏการณ์ในสังคมไทยอย่างน้อย 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่ 1 เป็นการสร้างแนวคิดและมุมมองใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นและเริ่มเป็นที่ยอมรับใน สังคมไทย เช่น แนวคิดสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาท้องถิ่น และชาติพันธุ์ ลักษณะที่ 2 การต่อสู้ทางความคิดด้านสภาพแวดล้อมนิยมได้ทำให้เวทีการต่อสู้ถูกปรับเปลี่ยนจาก เวทีการเมืองท้องถิ่นไปสู่เวทีการเมืองระดับชาติและระดับโลก ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 274) เสนอว่า ปัญหาด้านทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในช่วงที่ผ่านมาได้นำไปสู่ข้อสรุปอย่างน้อย 3 ประการคือ ประการที่ 1 ประเด็นเรื่องธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้นำมาสู่การแย่งชิง ทรัพยากรระหว่างรัฐกับประชาชน ประการที่ 2 ประเด็นสิทธิชุมชนได้กลายเป็นแนวคิดพื้นฐาน สากลที่เป็นการแสดงออกถึงความหวังโยของประชาคมโลกและความเป็นชาติพันธุ์ และประการที่ 3 ประเด็นปัญหาดังกล่าวได้เปิดเผยให้เห็นถึงการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมของคนชายขอบใน ประเทศโลกที่สามที่ทำการเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง "วาทกรรมทางเลือก" จนกลายเป็นความขัดแย้งทาง สิ่งแวดล้อม ที่เรียกว่า "การเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อม" (ecological/environmental politics)

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 274) เสนอว่า การเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อมจะประกอบด้วย ความสัมพันธ์ของการเมืองใน 2 ระดับ คือ การเมืองในระดับที่เรียกว่า "เหนือการเมือง" (meta politics) และ การเมืองในระดับปกติ การเมืองในระดับที่เรียกว่า "เหนือการเมือง" (meta politics) เป็นการเมืองในระดับของการต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยม/ ความหมายให้กับสิ่งที่เรียกว่า "ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม" ในรูปของวาทกรรมแบบต่าง ๆ ส่วนการเมืองในระดับปกติ เป็นระดับของความพยายามจะถ่ายโอนการเมืองในระดับเหนือการเมืองในรูปของวาทกรรมสู่ ภาควิปฏิบัติการณ์ของการผ่านการต่อสู้เคลื่อนไหวเรียกร้องแบบต่าง ๆ เพื่อผลในการขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปของนโยบายสาธารณะทางด้านสิ่งแวดล้อมหรือในรูปของการปลูก จิตสำนึกและวิถีคิดของคนในสังคม ดังนั้นในการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างวาทกรรมต่อต้านอำนาจรัฐของ กลุ่มต่าง ๆ จึงไม่เพียงต้องการอธิบายปัญหาความเดือดร้อนของพวกตนเท่านั้น แต่ยังมี การตั้งคำถามถึงสิทธิของรัฐ และเรียกร้องให้มีการทบทวนในเรื่องสิทธิของรัฐภายใต้มุมมองว่ารัฐผูกขาด อำนาจในการจัดการทรัพยากรโดยไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทั้ง ๆ ที่ ประชาชนเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบโดยตรง ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้ ประชาชนเห็นเป็นเรื่อง สมเหตุสมผลในการที่จะลุกขึ้นมาต่อต้านและตอบโต้กับอำนาจการครอบงำภายใต้แนวคิดขบวนการ เคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ในการต่อสู้ถึงแม้ด้านหนึ่งจะทำให้พวกเขาต้องถูกตีป้ายจากชน ชั้นปกครองว่าเป็นขบวนการ "ขบถต่อรัฐ" อีกด้านหนึ่งการต่อสู้ของชาวบ้านก็สะท้อนให้เห็นถึง เป้าหมายของการปรากฏตัว การช่วงชิงพื้นที่ และการเจรจาต่อรองแบบเสมอหน้า ทั้งนี้เพื่อสร้าง โอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม

โดยทั่วไปแล้วนักเคลื่อนไหวด้านธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมักมีสมมติฐานตอนนโยบายรัฐว่า เป็นการแสดงอำนาจในการควบคุมเหนือทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของผู้อื่นโดยแสดงผ่านวาทกรรม ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ (2549 : 356) เห็นว่าอำนาจที่วาทกรรมนอกจากเป็นการควบคุมทางด้านวัตถุแล้วยังรวม ไปถึงการควบคุมทางด้านความรู้และความคิดอีกด้วย ซึ่งในที่นี้หมายความว่า ความรู้ ความคิด และ ความจริง ไม่ใช่สิ่งที่เป็นกลางแต่มันทำหน้าที่ในการตอกย้ำหรือท้าทายระบอบเศรษฐกิจและสังคมที่ เป็นอยู่ ในขณะที่ความขัดแย้งที่แท้จริงก็ซ่อนตัวอยู่ในแบบยลของอำนาจที่แสดงออกในรูปของวาท กรรมและยุทธศาสตร์ของกลุ่มต่าง ๆ เมื่อเป็นดังนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า จุดสำคัญของการศึกษาวาท กรรมจึงอยู่ที่การทำทำความเข้าใจกับ "อำนาจ" หรือ "วาทกรรมทางอำนาจ" ในฐานะที่เป็นการต่อสู้ ทางความคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ดังนั้นการศึกษาวิเคราะห์วาทกรรมเรื่องเขื่อน ปากมูลในครั้งนี้ ผู้วิจัยจะใช้แนวการศึกษาที่เรียกว่า "การวิเคราะห์วาทกรรม" (discourse analysis) ของ Michael Foucault เพื่อทำการวิเคราะห์ "ความหมาย" และ "ความรู้" ซึ่งปรากฏใน ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ว่าด้วยปัญหาความขัดแย้งเขื่อนปากมูล

2. วัตถุประสงค์ในการวิจัย

(1) ศึกษาพฤติกรรมของกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับปัญหาความขัดแย้งเพื่อนปากมด ได้แก่ รัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย นักการเมือง เอ็นจีโอ นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านปากมด

(2) ศึกษายุทธศาสตร์ของกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับปัญหาความขัดแย้งเพื่อนปากมด ได้แก่ รัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย นักการเมือง เอ็นจีโอ นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านปากมด

3. คำถามในการวิจัย

(1) รูปแบบการเคลื่อนไหว การจัดองค์กร เครือข่ายความร่วมมือ วิธีการต่อรอง และวิธีการเสนอวาทกรรมของกลุ่มต่างๆ เป็นอย่างไร

(2) อะไรคือฐานคิดร่วม และฐานคิดต่างของคนแต่ละกลุ่ม

(3) การต่อสู้ของแต่ละกลุ่มถูกกำหนดจากปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอก หรือกระแสสังคม

(4) อะไรคือเป้าหมายในการต่อสู้ของคนแต่ละกลุ่ม

4. นิยามศัพท์เฉพาะ

(1) วาทกรรม หมายถึง เครื่องมือการผลิตความรู้เพื่อสร้างความชอบธรรมในการพัฒนา

(2) ปฏิบัติการทางวาทกรรม หมายถึง การโต้ตอบกันระหว่างวาทกรรมหลักกับวาทกรรมท้องถิ่น

(3) ยุทธศาสตร์ หมายถึง แนวทางการต่อสู้เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย

(4) วาทกรรมการพัฒนา หมายถึง การนิยามความหมายของการพัฒนาว่าแนวทางที่ถูกต้องคืออะไร รวมทั้งการกำหนดว่าอะไรคือการพัฒนา และอะไรที่ไม่ใช่การพัฒนา

(5) การวิเคราะห์วาทกรรม หมายถึง การสืบค้นเพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างชุดของภาคปฏิบัติการต่าง ๆ ในสังคมว่าแต่ละภาคปฏิบัติการมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

(6) เครือข่ายทางสังคม หมายถึง การช่วยเหลือของคนที่อาศัยอยู่ภายในสังคมวัฒนธรรมเดียวกันและหลาย ๆ พื้นที่สังคมวัฒนธรรม

(8) เครือข่ายทางเศรษฐกิจ หมายถึง เครือข่ายและความเชื่อมโยงของคนในพื้นที่เดียวกัน และกลุ่มคนต่างพื้นที่ในส่วนของที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

(9) เครือข่ายทางการเมือง หมายถึง รูปแบบความสัมพันธ์ของคนแต่ละกลุ่มที่สร้างขึ้นมา เพื่อสร้างพลังในการเรียกร้องหรือป้องกันผลประโยชน์ของกลุ่ม

5. ความสำคัญของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มุ่งอธิบายความทับซ้อนของปัญหาเขื่อนปากมูลโดยการศึกษาวาทกรรมและ ยุทธศาสตร์ที่ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มต่าง ๆ ในปัญหาเขื่อนปากมูล ซึ่งวาทกรรมของทุกกลุ่มที่ สร้างขึ้นมาบ่งบอกกันว่า "มีความขัดแย้งเกิดขึ้น" การวิจัยครั้งนี้จะศึกษาครอบคลุมปรากฏการณ์ทั้ง ระยะเวลาและหลังสร้างเขื่อน และจะให้ความสำคัญกับความรู้ทั้งในชุดอุดมการณ์และชุดปฏิบัติการ วิธีวิทยาการวิจัยนี้เป็นการศึกษาแบบย้อนกลับไปดูปรากฏการณ์ในมุมมองกว้าง

6. ระเบียบวิธีการวิจัย

(1) กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

ปัญหาเขื่อนปากมูล เป็นการเมืองเรื่องของ "การผลิต/ สร้างความหมาย" ว่าด้วยการพัฒนา จนกลายเป็นความขัดแย้งของการครอบงำและการตอบโต้ระหว่างวาทกรรมหลักกับวาทกรรม ต่อต้าน ปัญหาเริ่มต้นจากการที่รัฐพยายามเปลี่ยนนิยามความหมายของธรรมชาติเป็นสิ่งแวดล้อม และเปลี่ยนจากสิ่งแวดล้อมเป็นทรัพยากร เพื่อนำทรัพยากรมาเป็นต้นทุนในการผลิตเพื่อตอบสนอง ทุนนิยมอุตสาหกรรมเป็นหลัก ซึ่งภูมิทัศน์ทางนิเวศของรัฐที่เปลี่ยนไปดังกล่าวได้นำมาสู่การ แสดงออกถึงอำนาจรูปแบบหนึ่งที่เรียกว่า "ศูนย์รวมการควบคุม" (node of control) โดยการสร้าง เขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตไฟฟ้าให้กับภาคอุตสาหกรรมและเมือง อันเป็นภูมิทัศน์ที่แสดงให้เห็นว่าใคร มีอำนาจเหนือทรัพยากรนี้ ผู้วิจัยจะใช้มโนทัศน์ของแนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบ ใหม่ (New Social Movement) ในการทำความเข้าใจกับปัญหาเขื่อนปากมูลภายใต้มโนทัศน์ที่ว่า การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นเมื่อชาวบ้านถูกกดขี่จึงนำไปสู่การก่อรูปของ "ขบวนการ" คือการเลือกที่จะแข็งขันต่อ อำนาจและสร้างรูปแบบการต่อสู้โดยการผนวกรวมเอากรณีปัญหาต่าง ๆ เข้าไว้ในโครงสร้างเดียวกัน ในนาม "สมัชชาคนจน" ขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนได้ชูประเด็นสิทธิชุมชนเป็นประเด็นต่อสู้ ในเรื่องทรัพยากร ผ่านกระบวนการผลิตนิยามความหมายและสร้างพื้นที่ทางสังคมขึ้นมาเรียกร้อง/ ตอบโต้และต่อรองกับอำนาจ เริ่มต้นจากการเสนอแนวทางการฟื้นฟูธรรมชาติและการเดินขบวนประท้วง

ในที่สุดก็พัฒนาไปสู่การใช้ความรุนแรงในลักษณะของการกระทำที่ก้าวร้าวและผิดกฎหมาย เช่น การบุกเข้ายึดสันเขื่อน การปิดล้อมทำเนียบ การสร้างเต็นท์กีดขวางทางจราจร เป็นต้น นักวิชาการบางท่านอธิบายว่า การกระทำที่ใช้ความรุนแรงเช่นนี้เป็นการแสดงสิทธิและอำนาจรูปแบบหนึ่งของคนไร้อำนาจ

ส่วนแนวคิดเรื่อง วาทกรรม อธิบายว่า ความขัดแย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรที่จริงแล้วเป็นการเมืองเรื่องของความหมายและการผลิตความรู้ โดยผู้มีอำนาจมักแสดงอำนาจการควบคุมเหนือสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรของผู้อื่นผ่านวาทกรรม อำนาจที่วาทกรรมนั้นนอกจากจะควบคุมทางด้านวัตถุแล้วยังรวมไปถึงความรู้ ความคิดด้วย ดังนั้นเมื่อรัฐต้องการควบคุมทรัพยากรจึงทำให้รัฐพยายามควบคุมวาทกรรมเกี่ยวกับทรัพยากรโดยการสร้างความรู้ขึ้นมาควบคุมความรู้ ความจริงอื่น ๆ โดยเฉพาะรูปแบบของการควบคุมการเข้าถึงทรัพยากรโดยผู้มีอำนาจนั้นกล่าวได้ว่าจะมีผลอย่างมากต่อการให้ทรัพยากร โดยนัยดังกล่าวผู้วิจัยจึงเห็นด้วยกับแนวคิดของ ฮาร์วี (Harvey, 1974) ที่เสนอว่า ทรัพยากรเกิดจากการสร้างความหมายทางสังคมและการเมือง อย่างกรณีเขื่อนปากมูล จะเห็นได้ว่าปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการที่คนแต่ละกลุ่มให้นิยามความหมายต่อทรัพยากรแตกต่างกันจึงนำมาสู่ความขัดแย้งและปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ซับซ้อนและหลากหลาย ในฐานะที่ "วาทกรรม" เป็นทฤษฎีที่อธิบายเกี่ยวกับการเมืองว่าด้วยเรื่องความหมายและการผลิต/ สร้างความรู้ เพื่อให้เข้าสู่และเข้าถึงความเข้าใจกับความแยบยลของอำนาจ ผู้วิจัยจึงนำทฤษฎีวาทกรรมมาเป็นวิธีวิทยาในการวิเคราะห์วาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูลในครั้งนี้

(2) แนวคิดและทฤษฎีการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement) เป็นกรอบคิดในการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

จากการศึกษาที่มาของแนวคิด พบว่าแนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement) เป็นรูปแบบการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ปรากฏขึ้นในราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ 1940 (Jergen Habermas, 1981, Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, 1985 and Michel Foucault, 1991 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545 : 2)

และจากการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ชื่อ ชาร์ลส์ ทิลลี (Charles Tilly, 2004. อ้างใน วิริยะ สว่างโชติ, 2005)) ซึ่งทุ่มเวลากว่า 30 ปี ศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมทั่วโลก ทิลลีเสนอว่า ที่จริงภาพขบวนการเคลื่อนไหวแบบนี้เริ่มมาตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 18 ในสังคมตะวันตก ซึ่งก่อนหน้านั้นเริ่มมีการเคลื่อนไหวจากกลุ่มเล็ก ๆ ที่มี "ความต่าง" ในแง่การดำเนินชีวิต แบบแผนการนับถือศาสนา อุดมการณ์ทางการเมือง โดยการเคลื่อนไหวเล็ก ๆ นี้ในยุคแรกเป็นการรณรงค์เพื่อการ

ต่อต้านอำนาจคริสตจักร และการรณรงค์เรียกร้องต่อการมีสิทธิในการปฏิบัติตนตามความเชื่อทางศาสนาของตนเอง เนื่องจากในยุโรปยุคนั้นมีการแบ่งแยกระหว่างผู้ที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิกและโปรเตสแตนต์

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545 : 2) ตั้งข้อสังเกตว่า ในระยะแรกของการปรากฏตัวของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนธรรมดาในลักษณะนี้ได้สร้างปริศนาที่ยิ่งใหญ่ให้กับบรรดานักทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ในช่วงนั้นอย่างมากว่าจะอธิบายหรือทำความเข้าใจกับการปรากฏตัวของขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ได้อย่างไร เนื่องจากทฤษฎีทางด้านสังคมศาสตร์เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้นไม่สอดคล้องกับสาระสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องเหล่านี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุผลประการที่ 1 ขบวนการเหล่านี้มิใช่ขบวนการเคลื่อนไหวทางชนชั้น ประการที่ 2 เรื่องที่เคลื่อนไหวมิใช่เรื่องแคบ ๆ เกี่ยวกับผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มที่ทฤษฎีกลุ่มผลประโยชน์ในวิชารัฐศาสตร์ว่าไว้ ประการที่ 3 ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้มิได้เคลื่อนไหวผ่านกระบวนการทางการเมืองที่ดำรงอยู่ แต่มุ่งใช้ "พื้นที่" ของมวลชนมากกว่าจะใช้ฐาน "ชนชั้น" ของมวลชนในการเคลื่อนไหว รวมทั้งเป้าหมายทางอุดมการณ์ของการเคลื่อนไหวเรียกร้องก็เปลี่ยนไปจากเดิมที่การเคลื่อนไหวมักเป็นไปเพราะต้องการช่วงชิงอำนาจรัฐหรือเปลี่ยนแปลงในตัวผู้นำ แต่สิ่งที่เป็นความมุ่งหมายของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่คือต้องการสร้างในสิ่งที่ ฮาเบอร์มัส (Habermas, 1981) เรียกว่า "กติกากฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต" ฮาเบอร์มัส, เอเมสโต แลคลาว, แชลทอล เมาฟี่ และฟูโกลต์ (Emesto Laclau and Chantal Mouffe, 1985) เรียกว่า "การช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยมความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่ต่อสู้เรียกร้อง" และ Foucault (1991) เรียกสิ่งเหล่านี้ว่าเป็น "การเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อสร้างวาทกรรม (discourse) ชุดใหม่ในเรื่องนั้น ๆ" (Jergen Habermas, 1981, Emesto Laclau and Chantal Mouffe, 1985 and Michel Foucault, 1991 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545 : 2)

จากข้อเสนอดังกล่าว ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545 : 75) ชี้ให้เห็นว่า แนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวรูปแบบใหม่ต้องการเปลี่ยนอุดมการณ์ทาง "การเมือง" จากการเมืองที่เน้นเฉพาะเรื่องของความคิด/ การเป็นตัวแทนความคิด (the politics of Idea) สู่การเมืองที่เน้นการปรากฏตัว การเปิดพื้นที่ให้กับกลุ่มคนที่ถูกเก็บกด/ ปิดกั้นต่าง ๆ (the politics of presence) ดังที่ ฮาเบอร์มัส (Jergen Habermas, 1981, อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545 : 2) นักคิดแห่งสำนักทฤษฎีวิพากษ์สังคม (critical theory) เคยสรุปไว้ว่า การเรียกร้องในลักษณะของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ เป้าหมายสำคัญจะอยู่ที่การช่วงชิงนิยามและความหมายมากกว่าการเรียกร้องอำนาจ

ในกรณีปากมุลอาจพออนุมานได้ว่า เป้าหมายในการเคลื่อนไหวของมือบปากมุลมิได้ต้องการช่วงชิงอำนาจรัฐ แต่ต้องการปลดปล่อยตัวเองจากการครอบงำของอำนาจรัฐโดยการการเรียกร้อง/ ทวงถามถึงสิทธิการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรโดยไม่อาจปล่อยให้ถูกผูกขาดโดยอำนาจรัฐฝ่ายเดียวอีกต่อไป ดังนั้นการต่อสู้ของชาวบ้านปากมุลจึงแสดงให้เห็นถึงการต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนิยาม/ ความหมายในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาสังคม การปรากฏตัวของความรู้ที่อยู่นอกนิยาม/ ความหมายของรัฐ แต่เป็นคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าผ่านการนำเสนอและเลือกสรรจากพื้นที่ของปัญหาแต่ละแห่ง ทั้งหมดนี้เป็นข้อยืนยันว่าเชื่อนปากมุลเป็นปัญหาซึ่งมิได้วางอยู่บนฐานของชนชั้นหรืออุดมการณ์ทางการเมือง แต่เป็นความขัดแย้งบนฐานของความหลากหลาย

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 115-124) ชี้ให้เห็นความแตกต่างที่สำคัญระหว่างการเมืองแบบเก่ากับการเมืองแบบใหม่ว่ามี 5 ประการด้วยกันคือ ประการที่ 1 การเมืองแบบใหม่ไม่ศรัทธาในระบบรัฐสภาที่เป็นอยู่ เพราะปิดกั้นโอกาสในการมีส่วนร่วม ไม่มีที่ว่างหรือพื้นที่ให้กับประชาชนธรรมดาในการเข้าไปมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมืองอย่าง เพราะหัวใจของการเมืองแบบใหม่ต้องการมีบทบาท/ ต้องการมีพื้นที่ในการเสนอปัญหาของตนเอง ประการที่ 2 การเมืองแบบใหม่ไม่ได้มองแค่เรื่องเศรษฐกิจ แต่การเมืองแบบใหม่สนใจบริบทที่กว้างไกลกว่าพรมแดนรัฐประชาชาติและอำนาจอธิปไตยแต่เป็นการเมืองที่มีโลกทัศน์ในระดับโลก (the global perspective) มีการเชื่อมโยงปัญหาในระดับย่อยไม่ว่าจะเป็นระดับท้องถิ่น ระดับชาติ หรือระดับภูมิภาค (local/ national/ and regional levels) ประการที่ 3 กลุ่มที่เข้าร่วมขบวนการในการเมืองแบบใหม่มักได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นกลางใหม่ (the new middle class) ซึ่งมีลักษณะเด่นอยู่ที่มีการศึกษาสูง รายได้ดี อาศัยอยู่ในเมือง และเป็นมืออาชีพในแขนงวิชาต่าง ๆ เช่น แพทย์ วิศวกร สถาปนิก นักกฎหมาย นักบริหาร นักวิชาการ ฯลฯ ซึ่งชนชั้นกลางใหม่เหล่านี้จะเปลี่ยนบทบาทจากการเป็นหัวหอกมาเป็นแนวร่วมและคอยให้ความช่วยเหลือร่วมมือกับคนที่ไม่มียศบพาท/ ไม่มีพื้นที่ในสังคม ประการที่ 4 การเมืองแบบใหม่มิได้เคลื่อนไหวเพื่อประท้วง/ ต่อต้านใด ๆ แต่มีเป้าหมายอยู่ที่การช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยมหรือความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่เรียกร้อง/ ต่อสู้เคลื่อนไหว โดยไม่ตกอยู่ภายใต้กติกาแบบเก่า แต่กลับขยายเวทีการต่อสู้ไปสู่เรื่องของสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งเรียกว่า "การช่วงชิงวาทกรรม" ซึ่งเป็นการเมืองแบบขูดรากถอนโคน (radical politics) ดังที่ ไรท์ซ (Ruiz, 1994) เรียกว่า "การสร้างจินตนาการแบบถอนรากถอนโคน" (the radical imaginary) หรือการเมืองแบบเหนือการเมืองที่เน้นความแตกต่างหลากหลายและความเท่าเทียมกันของเอกลักษณ์ต่าง ๆ ในสังคม และประการที่ 5 การเมืองแบบใหม่มิได้เคลื่อนไหวบนพื้นฐานของผลประโยชน์แคบ ๆ แบบเก่าหรือเฉพาะเจาะจงอยู่ในกลุ่มของตนเอง แต่เคลื่อนไหวในประเด็นที่หลากหลาย อีก

ทั้งยุทธศาสตร์ที่ใช้ก็มีใช้การประนีประนอม ตอรอง หรือประสานผลประโยชน์ แต่เลือกใช้วิธีการปะทะ เผชิญหน้า หรือแตกหักกันเลยทีเดียว

อย่างไรก็ตาม จากการพิจารณาแนวคิดเพื่อปรับใช้ในการอธิบายบริบทสังคมไทยได้พบข้อแตกต่างระหว่างแนวคิดตะวันตกกับสังคมไทยหลายประการด้วยกัน อย่างน้อยในบริบทตะวันตกการเคลื่อนไหวมักเป็นการถกเถียงในเรื่องการยกระดับคุณภาพชีวิตหรือยกระดับคุณค่าทางสังคมบางอย่าง แต่ในบริบทสังคมไทยการเคลื่อนไหวมักเป็นเรื่องความเป็นความตายหรือเพื่อการอยู่รอดมากกว่าเรื่องรสนิยม และอีกประการหนึ่งในบริบทตะวันตกเป้าหมายของการเคลื่อนไหวในสังคมที่ก้าวหน้านั้นมักเป็นปัญหาของชนชั้นกลางใหม่ที่เรียกกรองเพราะต้องการปรับบรรทัดฐานใหม่ทางสังคม แต่ในโลกที่สามและประเทศไทยกลุ่มคนที่เคลื่อนไหวคือชาวนา ชาวไร่ คนยากจน และผู้ด้อยโอกาสที่ลุกขึ้นมาปกป้องทรัพยากรในท้องถิ่น ดังนั้นการเคลื่อนไหวในบริบทสังคมไทยจึงเป็นเรื่องใหญ่เพราะไม่เพียงเป็นปัญหาของการเรียกร้องเพื่อเปลี่ยน/ยกระดับคุณภาพใหม่ทางสังคมเท่านั้น แต่ปัญหาในสังคมไทยเป็นการต่อสู้เพื่อความอยู่รอดทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมรวมทั้งเป็นการปรากฏขึ้นของอัตลักษณ์ที่แตกต่างหลากหลายของขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม ในการศึกษาวาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูลในครั้งนี้ผู้วิจัยต้องการทำความเข้าใจกับการนำเสนอตัวตนและการต่อสู้ทางการเมืองแบบใหม่ของชาวบ้านปากมูล ซึ่งไม่เพียงการต่อสู้ในเรื่อง "ชนชั้นทางเศรษฐกิจ" หากแต่ยังต่อสู้ในเรื่อง "ชนชั้นทางวัฒนธรรม" ไปในเวลาเดียวกันอีกด้วย

(3) การประยุกต์วิธีวิภาษมาใช้ในการวิจัย

การศึกษาเรื่อง "วาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูล" ในครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงระบบ (Frame Analysis) ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการศึกษา ดังนี้

1. การเก็บและรวบรวมข้อมูลเอกสาร ผู้วิจัยจะศึกษา สืบค้นและเก็บรวบรวมข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้อง และเพื่อให้ครอบคลุมประเด็นศึกษาผู้วิจัยจึงเก็บรวบรวมเอกสารใน 4 กลุ่มหลัก กลุ่มที่ 1 คือเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูล ได้แก่ เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี หนังสือ สารคดี รวมถึงเอกสารของทางราชการ เป็นต้น กลุ่มที่ 2 คือเอกสารประเภทภาพ ข่าว ที่บันทึกเรื่องราวและเหตุการณ์ในแต่ละช่วงเวลา สื่อ สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่มีการนำเสนอในพื้นที่สาธารณะ รวมถึงเอกสารที่ถอดความจากเทปวิทยุ โทรศัพท์ อินเทอร์เน็ต และซีดีรอม กลุ่มที่ 3 คือเอกสารที่บุคคล/กลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ ได้ผลิต/สร้างขึ้นเป็นเครื่องมือในการต่อสู้ เช่น ประกาศ แถลงการณ์ บันทึกกรองเรียน จดหมายเปิดผนึก คำให้การ ใบปลิว แผ่นพับ และวัตถุเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ และ กลุ่มที่ 4 คือเอกสารทางวิชาการ เช่น แนวคิดทฤษฎี บทความ และงานวิจัย เอกสารเหล่านี้จะได้จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดกลาง หอจดหมายเหตุแห่งชาติ สำนักวิทยบริการ

ของมหาวิทยาลัย ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี หนังสือ สิ่งพิมพ์ อินเทอร์เน็ต ส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง เอกสารประชาสัมพันธ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เว็บไซต์ของมหาวิทยาลัย เทียงคิน คณะกรรมการเขื่อนโลก เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งศูนย์ข้อมูลกองเลขาสมัครชาคนจนและแหล่งค้นคว้าอื่น ๆ

2. การเก็บและรวบรวมข้อมูลภาคสนาม เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสังเกตและสัมภาษณ์ประชาชนในพื้นที่ 9 หมู่บ้าน ผู้ให้ข้อมูลจะประกอบด้วยผู้รู้ในชุมชน ได้แก่ ชาวบ้าน แกนนำชาวบ้าน และผู้นำชุมชน ฯลฯ นอกจากนี้ยังจะทำการเก็บรวบรวมข้อมูลแวดล้อมอื่น ๆ เช่น การสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับหรือเคยเข้าร่วมในกิจกรรมทางการเมือง ได้แก่ เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักการเมือง ข้าราชการ นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียง ส่วนวิธีการเข้าถึงข้อมูลในเชิงลึก ผู้วิจัยจะอาศัย "แหล่งข่าว" ในพื้นที่ ในการทบทวน/ ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลก่อนที่จะนำมาวิเคราะห์ในขั้นสุดท้าย สำหรับเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามจะมีอยู่หลายแบบ ซึ่งแต่ละแบบผู้วิจัยจะเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะของข้อมูลและสถานการณ์ ได้แก่ (1) การสังเกต (Observation) (2) การสัมภาษณ์เชิงลึก (Key Informant-Interviewing) และ (3) การจัดเวทีชาวบ้าน (Group Discussion)

วัตถุประสงค์ในการศึกษาภาคสนาม เพื่อทำความเข้าใจกับนิยาม/ ความหมายในสิ่งที่เป็นประเด็นขัดแย้ง ได้แก่ กลุ่มการเมืองในพื้นที่ การให้ความหมายของผู้เข้าร่วมทางการเมือง เพื่อนำมาตอบคำถามว่า เกิดอะไรขึ้นกับชาวบ้าน การเข้าร่วมทางการเมืองเป็นสถานการณ์หรือเป็นเรื่องของเหตุผล ในชุมชนนั้นเขาถกเถียงกันในเรื่องอะไร เช่น เรื่องสิทธิ การขาดแคลนทรัพยากร หรือการเรียกร้องเงินค่าชดเชย และชาวบ้านปรับตัวต่อกลุ่มพลังจากภายนอกและภายในท้องถิ่นอย่างไร ข้อมูลเหล่านี้จะนำมาตอบคำถามการวิจัยว่า รูปแบบการเคลื่อนไหว การจัดองค์กร เครือข่ายความร่วมมือ วิธีการต่อรอง และวิธีการเสนอมหาทกรรมของกลุ่มต่าง ๆ เป็นอย่างไร อะไรคือ ฐานคิดร่วม ฐานคิดต่างของคนแต่ละกลุ่ม ยุทธศาสตร์การต่อสู้ถูกกำหนดจากปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอก หรือกระแสสังคม และอะไรคือเป้าหมายในการต่อสู้ของคนแต่ละกลุ่ม

การจัดเวทีชาวบ้าน เป็นวิธีการศึกษาที่เชิญชาวบ้านมาชุมนุมกันเพื่อสนทนา แลกเปลี่ยน อภิปราย และซักถามในประเด็นต่าง ๆ การจัดเวทีชาวบ้านเป็นรูปแบบการศึกษาที่เปิดโอกาสให้ทุกคนได้พูดได้แสดงความคิดเห็นและสะท้อนปัญหาของตนเองออกมา ผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ปริบทแต่ละช่วงเวลาว่า คำพูดของชาวบ้านมีความเหมือนหรือไม่เหมือนกันอย่างไร ทั้งนี้เพราะคนในแต่ละพื้นที่อาจเข้าใจคนละความหมายในกิจกรรมที่พวกเขาดำเนินอยู่ โดยผู้วิจัยจะทำการตรวจสอบโดยการเอาความเหมือนและไม่เหมือนเหล่านั้นกลับไปหาชาวบ้านอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้เขาอธิบายว่าเรื่องนี้ที่เป็นเช่นนี้เพราะอะไร ทำไมต้องเป็นอย่างนั้น หรือทำไมไม่เป็น ผู้วิจัยจะสรุป

เรื่องเหล่านั้นออกมาเพื่อทำการวิเคราะห์ว่า สิ่งที่รัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย นักการเมือง นักวิชาการ สื่อมวลชน เอ็นจีโอ และชาวบ้าน เข้าใจนั้นมีความลึกซึ้งกันหรือไม่อย่างไร อย่างเช่น การเข้าร่วมทางการเมือง แต่ละกลุ่มคิดอย่างไร ประเด็น "สิทธิชุมชน" หรือ "ทรัพยากร" ชาวบ้านคิดอย่างไร มีเรื่องอะไรอันเป็นสัญลักษณ์ (symbol) ที่ทำให้คนตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมือง ดังนั้นทฤษฎีที่สังเคราะห์ขึ้นมาใหม่จึงเป็นไปได้ที่อาจจะอยู่ในคำพูดของชาวบ้าน เพราะคำพูดและสิ่งที่เขารู้กันเป็นความรู้แบบสามัญสำนึก ผู้วิจัยต้องการเขียนและสร้างองค์ความรู้กับชาวบ้านที่มี "ตัวตน" จริง ๆ โดยจะนำคำพูดของคนเหล่านั้นออกมาสร้างเป็นความคิดรวบยอด (concept) พัฒนาขึ้นในทางวิชาการโดยการนำรูปธรรมของเขามาทำเป็นนามธรรม กล่าวโดยสรุป วิธีวิทยาการศึกษาโดยวิธีการจัดเวทีชาวบ้าน ก็คือลักษณะของการศึกษาแบบจำแนกกลุ่มศึกษาที่เน้นการศึกษาแบบ narrative โดยมุ่งศึกษาครอบคลุมทุกกลุ่มแล้วทำการอธิบายปรากฏการณ์อย่างเชื่อมโยงรวมทั้งการตีความใหม่ โดยผู้วิจัยจะใช้หลักการตีความ (Interpretativism) ตามแนวคิดของ คลิฟฟอร์ด เกียร์ทซ์ (Clifford Geertz) หลักการนี้จะมองวัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ที่แต่ละวัฒนธรรมได้ให้ความหมายเพิ่มเติมกันเป็นชั้น ๆ จนเหมือนสิ่งที่เขาเรียกว่า "การพรรณนาที่หนาเตอะ" (Thick Description) วิธีการตีความตามทัศนะของ เกียร์ทซ์ เป็นวิธีการเข้าถึงความรู้โดยการล้วงเข้าไปตามชั้นต่าง ๆ ของความหมายเพื่อเปิดเผยให้เข้าใจความหมายในแต่ละชั้น

3. การประยุกต์ใช้ทฤษฎีวาทกรรมและแนวทางการวิเคราะห์วาทกรรม การศึกษาวาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูลในครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์วาทกรรม(Discourse Analysis) ของ มิเชล ฟูโกลต์ (Michel Foucault) นักทฤษฎีวาทกรรมที่มีชื่อเสียงชาวฝรั่งเศสมาเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ ในส่วนของการศึกษาทำความเข้าใจต่อวิธีวิทยาผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสารและทำการทบทวนความรู้กับผู้เชี่ยวชาญหลายท่าน พอสรุปเป็นแนวทางในการศึกษาได้ ดังนี้

สุริยา สมุทคุปต์ และ พัฒนา กิตติอาษา (2543 : 9-10) เสนอว่า วาทกรรม คือมโนทัศน์หลักทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาชุดหนึ่งซึ่งกำลังมีบทบาทและได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายในวงวิชาการปัจจุบัน เดิมวาทกรรม หมายถึงการวิเคราะห์ความหมายของภาษาพูด (spoken language) และมักนิยมศึกษากันในหมู่นักวรรณคดี ในปัจจุบันนักสังคมวิทยานิยมนำเอาวิธีการวิเคราะห์วาทกรรมมาทำการวิเคราะห์ประเด็นของอำนาจและความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

นักทฤษฎีผู้บุกเบิกวิธีวิทยาการศึกษาในแนววิเคราะห์วาทกรรมคือ มิเชล ฟูโกลต์ (Michel Foucault) วิธีคิดและวิธีวิทยาของ ฟูโกลต์ ได้ผ่านขั้นตอนของการพัฒนาในแง่วิธีวิทยาตามลำดับ กล่าวคือในสมัยต้น ๆ ฟูโกลต์ ได้รับอิทธิพลของทฤษฎีโครงสร้างนิยม เขาเขียนเกี่ยวกับ "โบราณคดีเกี่ยวกับความรู้" (archaeology of knowledge) เป็นผลงานซึ่งเน้นศึกษาปรากฏการณ์ด้านวาทกรรมที่เกี่ยวกับความรู้ ความคิด และรูปแบบของวาทกรรม (modes of discourse)

สุเทพ สุนทรภัสร์ (2540 : 370) เสนอว่า ผลงานที่สร้างชื่อเสียงให้ ฟูโกลต์ คือ หนังสือชื่อ "Madness and civilization" (1965) และ "The Order of Things : An Archaeology of the Human Sciences" (1970) เล่มแรกจะกล่าวถึงการแบ่งแยกความวิกลจริตออกจากความมีเหตุผล และในที่สุดเหตุผลก็กลายเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลเหนือความวิกลจริต ส่วนเล่มหลัง ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 9) เสนอว่า เป็นงานที่กล่าวถึงบทบาททั้งสองด้านของวาทกรรมในรูปของงานเขียนที่ว่า งานเขียนหากไม่เชิดชู ตอกย้ำ ก็ต้องการสลาย สั่นคลอน สัมผัส หรือสร้างความพรัมัวให้กับบรรดาระบบระเบียบที่ดำรงอยู่ อย่างไรก็ตาม สุเทพ สุนทรภัสร์ (2540 : 370) กล่าวว่า ต่อมาอิทธิพลของทฤษฎีโครงสร้างได้ลดลงในผลงานยุคหลัง ๆ ของเขา อันเนื่องจากผลงานศึกษาในยุคหลังของเขาได้รับอิทธิพลของกลุ่มแนวคิดยุคหลังโครงสร้างมากยิ่งขึ้น ทำให้วิธีวิทยาของเขาได้ถูกจัดรวมกลุ่มแนวคิดแบบหลังทันสมัย (post-modernist) สำหรับวิธีวิทยาการศึกษาของนักคิดกลุ่มหลังทันสมัย จันทน์ ละอองศรี (2544 : 23) อธิบายว่า แนวคิดแบบหลังสมัยใหม่ไม่เห็นด้วยกับการศึกษาแบบหนึ่งแบบใดเพียงแบบเดียว ไม่ว่าจะเป็วิธีเชิงปริมาณ หรือเชิงคุณภาพ แต่เสนอให้ใช้พหุวิธี (multiple methodology) และมองปัญหาจากทัศนภาพที่หลากหลาย

สุเทพ สุนทรภัสร์ (2540 : 370) กล่าวว่านักคิดที่มีอิทธิพลต่อผลงานของ Foucault ได้แก่ แมก เวเบอร์ (Max Weber) เกี่ยวกับกระบวนการเปลี่ยนไปสู่หลักของเหตุผล (rationalization) ทฤษฎีของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Mark) เกี่ยวกับวิภาษวิธีวัตถุนิยม และทฤษฎีปรากฏการณ์วิทยาตามลำดับ ต่อมาในตอนหลัง ฟูโกลต์ หันมาให้ความสนใจงานของ เฟเดริก นิทเช่ (Freidrich Nitzche) ต่อความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจกับความรู้ จันทน์ ละอองศรี (2544 : 8) ให้ความเห็นว่าในจำนวนนั้น Nitzche ดูจะเป็นผู้ที่มีอิทธิพลต่อ ฟูโกลต์ อย่างสูงในฐานะเป็นผู้ที่ปลุกกระแสให้นักวิชาการหันมาสนใจความสัมพันธ์ระหว่างความรู้และอำนาจ ซึ่งในงานของ สุเทพ สุนทรภัสร์ (2540 : 370) เรียกความสัมพันธ์ระหว่างความรู้และอำนาจนี้ว่า "ความเกี่ยวพันของอำนาจ" (genealogy of power)

ในทัศนะของ ฟูโกลต์ เห็นว่าอำนาจก่อให้เกิดความรู้โดยการทำให้มนุษย์เป็น ผู้กระทำ (subject) และควบคุมผู้กระทำนั้นด้วยความรู้ พร้อมกับนี้เขายังมีทัศนะในเชิงวิจารณ์เกี่ยวกับการจัดลำดับชั้นของความรู้ซึ่งจัดให้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์อยู่ในลำดับความสำคัญสูงสุด ทำให้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ถูกดึงมาวิพากษ์วิจารณ์อย่างมาก นอกจากนี้ ฟูโกลต์ ยังให้ความสนใจทางด้านเทคนิค อันได้แก่ เทคโนโลยีต่าง ๆ ที่เกิดมาจากความรู้และปัญหาเกี่ยวกับการใช้เทคนิค ดังกล่าวโดยสถาบันต่าง ๆ เพื่อให้มีอำนาจเหนือคนอื่น (สุเทพ สุนทรภัสร์, 2540 : 371) จากทัศนะดังกล่าวจึงทำให้เห็นได้ว่า การตีความวาทกรรมกลายเป็นเรื่องของการใช้เทคนิค

ความหมายของคำว่า "วาทกรรม" นับเป็นข้อถกเถียงที่สำคัญประการหนึ่งในกลุ่มนักวิชาการที่ทำการศึกษาด้านวาทกรรม โดยเฉพาะความพยายามถอดความหมายตามนัยของเจ้าของทฤษฎี ในงาน "วาทกรรมการพัฒนา อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น" ของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2544 : 90) เสนอว่า วาทกรรม หมายถึง ระบบและกระบวนการในการสร้างหรือผลิต (constitute) เอกลักษณะ (Identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง

คำถามซึ่งเป็นที่สนใจมาก ก็คือหน่วยในการวิเคราะห์ตามแนวคิดวาทกรรมคืออะไร อะไรคือตัววาทกรรม ฟูโกลต์ (Foucault, 1970 : 52-53. อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2543 : 30) ได้คลี่คลายปัญหาดังกล่าวโดยอธิบายว่า การวิเคราะห์วาทกรรมจุดสำคัญอยู่ที่ตัววาทกรรมและภาคปฏิบัติการของวาทกรรม ไม่ใช่เศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือวัฒนธรรม อย่างที่นิยมกระทำกันในแนวการวิเคราะห์แบบอื่น ๆ ในประเด็นเดียวกัน Foucault เคยกล่าวไว้อย่างแหลมคมว่า วาทกรรมมิใช่ทางผ่านหรือที่แสดงออก (ปกปิด) ของความปรารถนา แต่วาทกรรมคือตัวความปรารถนา และถ้าหากดูประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาวาทกรรมมิใช่เป็นเพียงผลลัพธ์อันเกิดจากการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงระบบของการครอบงำ แต่วาทกรรมในตัวของมันเองคือการต่อสู้และการครอบงำ วาทกรรมคือตัวอำนาจที่ต้องเข้าไปจัดการ/ ยึดถือไว้

ในการวิเคราะห์วาทกรรม ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 30-31) เสนอว่าการวิเคราะห์วาทกรรมมักจะเริ่มต้นด้วยคำถามที่พื้น ๆ และดูเหมือนง่ายที่สุด เช่นว่า "อะไร คือสิ่งที่เรียกว่า การพัฒนา" (what is development?) หรือ อย่างไรถึงจะเป็นการพัฒนา (how is development?) การตั้งคำถามในลักษณะดังกล่าวนี้ มิใช่ด้วยวัตถุประสงค์ที่ต้องการสร้างหรือกำหนดนิยามที่แน่นอนตายตัว ชัดเจน และสามารถวัดได้ในเชิงปริมาณดังที่นักทฤษฎีแนวปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยมเรียกว่า "คำนิยามเชิงปฏิบัติการ" (operational definition) แต่เป็นการตั้งคำถามเพื่อต้องการตรวจสอบหรือสืบค้นว่าเอกลักษณะและความหมายของสิ่งที่เรียกว่า/ ถือว่า "การพัฒนา" นั้นถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไรและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร (formation and transformation) อย่างไรก็ตาม ในการตั้งคำถามเกี่ยวกับภาคปฏิบัติการทางวาทกรรมในประเด็นที่ฟูโกลต์ให้ความสนใจนั้น มิใช่ภาคปฏิบัติการของวาทกรรมทั่ว ๆ ไปในชีวิตประจำวัน (speech acts) แต่เป็นภาคปฏิบัติการของวาทกรรมเฉพาะด้านที่สำคัญ ๆ ในสังคม (serious speech acts) นั่นคือ วาทกรรมของบรรดาผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่าง ๆ ภาคปฏิบัติการของวาทกรรมจะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของสิ่งที่พูด/ สิ่งที่ศึกษาว่าจะพูดอะไร พูดเรื่องอะไร ใครเป็นผู้พูด จึงจะได้ความหมาย สื่อสารกันรู้เรื่องและเป็นที่ยอมรับในสังคม โดยเฉพาะในกรณีของผู้พูดมีอำนาจ/ หรืออยู่ในฐานะผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านในประเด็นที่พูด ภาคปฏิบัติการของวาทกรรมที่บุคคลนั้นนำเสนอ ก็จะ

แสดงให้เห็นถึงฐานะ/ บทบาทและกระบวนการในการสร้างหรือสถาปนาความเป็นเจ้า (hegemony) ของวาทกรรมการพัฒนาชุดดังกล่าวจนกลายเป็นวาทกรรมหลัก (hegemonic/dominant discourse) อยู่ในบริบทของการถกเถียงนั้น ๆ

อย่างไรก็ดี ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2544 : 112-113) เสนอว่าสาระสำคัญของ การศึกษาแนววาทกรรมจะอยู่ที่ ประการที่ 1 การวิเคราะห์วาทกรรม มิได้แยกอย่างเด็ดขาดระหว่าง สิ่งที่เรียกว่า "ทฤษฎี" กับโลกแห่งความเป็นจริงที่เป็นรูปธรรมระหว่างอุดมการณ์กับความเป็นจริง เพราะวาทกรรมในตัวของมันเองคือที่รวมของวาทกรรมและภาคปฏิบัติการของวาทกรรม และ ประการที่ 2 การวิเคราะห์วาทกรรมจะช่วยให้เราตระหนักว่าเรื่องของจุดยืน ความคิด ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ ความหมาย ฯลฯ ของคนในสังคม มิใช่เป็นเรื่องของการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ หรือเป็นการตกผลึกทางความคิด หรือเป็นผลมาจากการโต้แย้งถกเถียงในเชิงเหตุผล แต่สิ่งเหล่านี้ เป็นผลมาจากกฎเกณฑ์ของวาทกรรมชุดหนึ่งที่บุคคลนั้นรับมาและยึดถือไว้ และที่สำคัญวิธีการ วิเคราะห์วาทกรรมในแนวของ ฟูโกลต์มิได้สนใจศึกษาความจริง (truth) แต่สนใจศึกษาวาทกรรมว่า ด้วยความจริง (a discourse of truth) ดังนั้นความจริงของ "วาทกรรมที่ว่าด้วยเชื่อนปากมูล" ที่ ผู้วิจัยนำมาเป็นหน่วยในการศึกษาวิเคราะห์ในครั้งนี้จึงอยู่ในฐานะที่เป็นทัศนะหนึ่ง (perspective) เท่านั้น ไม่ใช่ความจริงสูงสุดหรือสัจธรรม

การศึกษา "วาทกรรมเรื่องเชื่อนปากมูล" ในครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวทางการศึกษาที่ เรียกว่า "การวิเคราะห์วาทกรรม" (discourse analysis) ของ มิเชล ฟูโกลต์ เพื่อทำการวิเคราะห์ใน 3 ประเด็นหลักคือ (1) วิเคราะห์เทคนิค/ กระบวนการในการจัดระเบียบ (individualizing/ disciplining techniques) เพื่อกำกับการพูดถึง/ เขียนถึง/ ขบคิดถึง/ วิเคราะห์ถึงสิ่งที่เรียกว่า "การพัฒนา" ในรูปของวาทกรรมการพัฒนา (Escobar, 1984-1985 : 387-390 และ Dubois, 1991 : 1-30 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2544 : 118) (2) วิเคราะห์ภาคปฏิบัติการของวาทกรรม (discursive practices) ที่กีดกัน/ ปิดกั้น (exclusion) ออกจากกระบวนการสร้าง "ความรู้" "ความจริง" ไม่ยอมรับความรู้ของชาวบ้านว่ามีฐานะ คุณค่า และศักดิ์ศรีเท่าเทียมกับของตัวเอง ไม่มีที่ว่าง ให้กับภูมิปัญญาชาวบ้าน และ (3) วิเคราะห์เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ (Escobar, 1984-1985 : 384-386 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2544 : 125-126) โดยจะพิจารณาเงื่อนไขทาง ประวัติศาสตร์ที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง

อย่างไรก็ดี หลักการและแนวทางของการวิเคราะห์วาทกรรมข้างต้นมิได้อยู่ที่การ ค้นหาว่าวิชาการเหล่านี้พูดอะไร (what) เกี่ยวกับการพัฒนา แต่ความสนใจของผู้วิจัยจะอยู่ที่การ สืบค้นว่าวิชาการเหล่านี้ พูดถึงการพัฒนาอย่างไร (how) มากกว่า ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาที่ ค่อนข้างใหม่และเป็นประเด็นที่ยังไม่ได้รับความสนใจจริงจังจากนักวิชาการด้านพัฒนาเท่าที่ควร แม้

Foucault เองก็ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ในแนวทางนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในการวิเคราะห์เรื่องอำนาจของเขา แทนที่จะทำการวิเคราะห์ตัวอำนาจตรง ๆ ซึ่งมีความเป็นนามธรรมสูงและจับต้องไม่ได้ Foucault กลับให้ความสำคัญและหันมาวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (power relation) และการใช้อำนาจ (the exercise of power) หรือภาคปฏิบัติการจริงของอำนาจแทน ในความเห็นของ Foucault อำนาจไม่ใช่ความรุนแรงเสมอไป แต่เป็นเรื่องของการกระทำ (action) และการใช้อำนาจที่สำคัญคือ การสร้างโอกาส/ความเป็นไปได้ให้เกิดการกระทำบางอย่างขึ้น ดังนั้นการวิเคราะห์วาทกรรมโดยการวิเคราะห์การใช้อำนาจในแง่ของเทคนิค กระบวนการจัดระเบียบความรู้ ภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรม ตลอดจนเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของความขัดแย้ง จะช่วยให้เรามองเห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ฝังรากลึกอยู่ในเครือข่าย/ โยงใยของปัญหาเพื่อนปากมุลได้

การวิเคราะห์ยุทธศาสตร์ (strategic analysis) เป็นวิธีการศึกษาที่ต้องการทำความเข้าใจกับวิถีคิดและพฤติกรรมของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์กันในประเด็นปัญหาเพื่อนปากมุล ผู้วิจัยจะใช้วิธีการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์ เพื่อทำการวิเคราะห์รูปแบบการเคลื่อนไหว รูปแบบการจัดองค์กร เครือข่ายความร่วมมือ วิธีการต่อรอง และวิธีการเสนอวาทกรรม อะไรคือฐานคิดต่าง และอะไรคือฐานคิดร่วมของคนแต่ละกลุ่ม การเคลื่อนไหวของกลุ่มต่าง ๆ ถูกกำหนดจากปัจจัยภายใน ปัจจัยภายนอก หรือกระแสสังคม รวมทั้งวิเคราะห์ด้วยว่า อะไรคือเป้าหมายในการต่อสู้ของคนแต่ละกลุ่ม การวิเคราะห์ยุทธศาสตร์จะช่วยให้เราสามารถมองเห็นกระบวนการนำเสนอความเป็นคนชายขอบร่วมกับวาทกรรมทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมชุดอื่น ๆ การวิเคราะห์ยุทธศาสตร์ดังกล่าวจะทำให้เรามองเห็นการต่อสู้ทางวาทกรรมในรูปของการสนทนาตอบโต้โดยตัวแทนของอำนาจที่เกี่ยวข้อง ซึ่งทำการต่อรอง แข่งขัน ประชัน ประท้วงหรือต่อต้านผ่านกระบวนการของเทคโนโลยีทางอำนาจรูปแบบต่าง ๆ

ผู้วิจัยจะนำหลักการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) และการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์ (strategic analysis) มาใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตอบคำถามการวิจัยว่า ชาวบ้านได้สร้างยุทธศาสตร์ของตนเองอย่างไรในการปะทะกับกลุ่มพลังในท้องถิ่นและกลุ่มพลังนอกพื้นที่ ตลอดจนการศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นคำถามต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น จะช่วยให้เราเกิดความเข้าใจได้ว่า เกิดอะไรขึ้นกับชุมชนปากมุล ทำไมถึงเกิดวาทกรรม หมู่บ้านทั้ง 9 พื้นที่อยู่ตรงไหนของการพัฒนา และในสถานการณ์ปากมุลใครเป็นตัวละครเอก เอ็นจีโอ ธุรกิจท้องถิ่น ทูนิยมท้องถิ่น ข้าราชการ นักการเมือง นักวิชาการ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย รัฐบาลหรือชาวบ้าน ดังนั้นจุดเน้นหนักของของวิธีวิทยาการวิเคราะห์วาทกรรมและยุทธศาสตร์จึงอยู่ที่กระบวนการในการเข้าถึงคำตอบที่หลากหลาย และให้ความสำคัญแก่ปรากฏการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

7. ขอบเขตในการวิจัย

(1) ขอบเขตด้านพื้นที่ ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเลือกศึกษาชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการเขื่อนปากมูลจำนวน 9 หมู่บ้าน ในเขตพื้นที่ 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอโขงเจียม พิบูลมังสาหาร และสิรินธร โดยแบ่งชุมชนออกเป็น 3 กลุ่ม ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ เพื่อวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ของจุดที่ตั้งของหมู่บ้านกับตัวเขื่อนว่ามีผลอย่างไรต่อการสร้างวาทกรรมและยุทธศาสตร์ของชาวบ้านแต่ละพื้นที่ กลุ่มที่ 1 ชุมชนเหนือเขื่อน ได้แก่ บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี บ้านทรายมูล ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี และ บ้านน้ำสร้าง ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี กลุ่มที่ 2 ชุมชนติดเขื่อน ได้แก่ บ้านวังสะแบงใต้ ตำบลหนองแสงใหญ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี บ้านตุงสูง ตำบลตุงสูง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และ บ้านคันทนกอ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี และกลุ่มที่ 3 ชุมชนท้ายเขื่อน ได้แก่ บ้านหัวเห่ ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และบ้านเวินปึก ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

(2) ขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จะเน้นศึกษาทุกกลุ่มและครอบคลุมปรากฏการณ์ทั้งยุคก่อนและหลังสร้างเขื่อนปากมูลใน 3 ประเด็นหลัก ๆ คือ ประเด็นที่ 1 ชุมชนลุ่มน้ำมูล : บริบทพื้นที่และการช่วงชิงความหมาย ประเด็นที่ 2 เขื่อนปากมูล : พื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้ และประเด็นที่ 3 ประเด็นถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูล : ปมปัญหาและการคลี่คลาย

(3) ขอบเขตด้านเวลา ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ศึกษาเฉพาะช่วง ปี พ.ศ. 2532-2549

8. สถานภาพงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

(1) เชื้อนในบริบทต่างประเทศ

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ของแนวคิดการสร้างเขื่อนในต่างประเทศ พอสรุปได้ว่าความคิดเรื่อง "น้ำ" และ "เขื่อนกั้นน้ำ" ปรากฏขึ้นในรัฐต่าง ๆ มานานหลายพันปี ดังที่ ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (2542 : 26) เสนอว่า แนวคิดการสร้างเขื่อนยุคโบราณพบในกรณีการจัดระบบชลประทานของจีนที่สร้างขึ้นบนแม่น้ำหมินเจียงเมื่อประมาณ 250 ปีก่อนคริสตกาล หรือการสร้างบา

รายและเขื่อนกักเก็บน้ำในอารยธรรมของรัฐซอมโบราณ สำหรับประวัติศาสตร์แนวคิดการสร้างเขื่อนในยุคสมัยใหม่อาจกล่าวได้ว่ายุคของการสร้างเขื่อนสมัยใหม่เริ่มต้นที่สหรัฐอเมริกา ชาร์ลส์ อาร์. กูดแมน (Charles R. Goldman, 1973 : 138 อ้างใน ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ, 2546 : 64) เสนอเกี่ยวกับแนวคิดการควบคุมน้ำในสหรัฐอเมริกาว่า ดับบลิว เจ. แมคกี หัวหน้าที่ปรึกษาโครงการน้ำของประธานาธิบดี ฮีโอดอร์ ดี. โรสเวลท์ เคยให้ความเห็นว่าการควบคุมน้ำ "เป็นเพียงอีกก้าวที่เหลือของมนุษย์ที่จะก้าวเข้ามาอยู่เหนือธรรมชาติ" ในหนังสือไทม์ แมกกาซีน (Time Magazine, 1994 : 79 อ้างใน ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ, 2546 : 64) เสนอว่า ในปี ค.ศ. 1944 ฟรานซิส ไครฟ หัวหน้าคณะก่อสร้างกล่าวถึงการสร้างเขื่อนซาสต้า กันแม่น้ำซาคราเมนโตว่า "เราจัดการแม่น้ำสายนี้เสียอยู่หมัด คว่ำมันลงได้ เบียดมันลงบนแผนที่นี้เลย" และ พอล ซีปาร์ด (Paul Shepard, 1967 : 141 อ้างใน ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ, 2546 : 64) ได้กล่าวว่า ในสายตาของคนอเมริกันมองว่าแม่น้ำที่ไหลตามกระแสนิวเวคเป็นสิ่งสูญเปล่า ดังเช่น เวลลี พาวเวลล์ ผู้อำนวยการองค์การสำรวจภูมิศาสตร์แห่งสหรัฐอเมริกาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1881-1899 กล่าวว่า "ไม่ยุติธรรมเสียเลยถ้าสายน้ำอันกว้างใหญ่นั้นไหลลงสู่มหาสมุทรอย่างสวยงามและสง่าผ่าเผยเฉย ๆ เสียอย่างนั้น"

คูลลิน (Cullin, 2513 อ้างใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2542 : 28) เสนอว่า ในกรณีการสร้างเขื่อนฮูเวอร์ที่สหรัฐอเมริกา เกิดขึ้นเนื่องจากประชาชนชาวอเมริกันที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ได้พบว่าการไหลของแม่น้ำเป็นอุปสรรคในการตั้งถิ่นฐานและการถือครองที่ดินที่เกิดน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ทำให้ความคิดของคนอเมริกันส่วนใหญ่ในเวลานั้นมองว่า "แม่น้ำไร้ประโยชน์และโหดร้าย" แนวคิดดังกล่าวทำให้คนอเมริกันต้องการควบคุมน้ำและบังคับการไหลของแม่น้ำ ประกอบกับในเวลานั้นคนอเมริกันคิดว่า การสร้างเขื่อนถือเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างรัฐชาติ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวทำให้รัฐบาลสหรัฐอเมริกาตัดสินใจสร้างเขื่อนฮูเวอร์ขึ้นในทศวรรษที่ 1920 จนกระทั่งในปลายทศวรรษที่ 1920 สหรัฐอเมริกาก็สามารถสร้างเขื่อนฮูเวอร์ได้เป็นผลสำเร็จ กล่าวกันว่าความสำเร็จของอเมริกาในครั้งนั้นได้เปลี่ยนทัศนคติของคนต่อเทคโนโลยีและธรรมชาติอย่างสิ้นเชิง นับจากนั้นมาสหรัฐอเมริกาได้ส่งผ่านความคิดและอุดมการณ์สร้างเขื่อนไปทั่วโลกโดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม โดยให้การสนับสนุนทางด้านเทคโนโลยีและทุนผ่านองค์การระหว่างประเทศ เช่น ธนาคารโลก (World Bank) ธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (Asia for Development Bank) โดยเฉพาะในส่วนของกลุ่มผู้สนับสนุนการสร้างเขื่อนนั้น สอดคล้องกับที่ วันทนา ศิวะ (Vandana Shiva, 2003. อ้างใน ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ, 2546 : 64) เสนอว่า การตัดสินใจสร้างเขื่อนของรัฐบาลในประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม แสดงให้เห็นว่า รัฐร่วมมือกับผู้ประกอบการเอกชนในการเข้าครอบครองสิทธิในน้ำ ในประเทศโลกที่สามการควบคุมของรัฐบาลได้รับการอำนวยความสะดวกโดย

เงินทุนเพื่อโครงการน้ำขนาดใหญ่จากธนาคารโลก เชื่อนเป็นวิธีการที่นิยมในการถ่ายโอนอำนาจการควบคุมน้ำจากชุมชนไปยังรัฐบาลกลาง และทำให้เกิดการสร้างอณานิคมควบคุมน้ำและผู้คน

อย่างไรก็ตามในปัจจุบันกลับพบว่าประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกต่างหันมาทบทวนการสร้างเขื่อน โดยเฉพาะในประเด็นที่ก่อให้เกิดผลกระทบด้านต่าง ๆ และความคุ้มทุนของโครงการเขื่อน อย่างเช่น ในสหรัฐอเมริกา ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (2542 : 34-35) เสนอว่า ปัจจุบันสหรัฐอเมริกาได้ถูกต่อต้านจากกระแสสิ่งแวดล้อมนิยมที่บีบให้รัฐบาลต้องรื้อเขื่อนและยกเลิกการใช้เขื่อนในประเทศหลายเขื่อน เช่น ในรัฐวอชิงตัน มีกระแสเรียกร้องให้รื้อเขื่อนในลุ่มน้ำเอลวา (Elwha) เขื่อนในแม่น้ำไวท์ซามอน (White Samon) เขื่อนในแม่น้ำโลวเวอร์ สเนค (Lower Snake River) ในรัฐวิสคอนซิน คือเขื่อนบนแม่น้ำบาราบู (Baraboo River) และมีข้อเสนอว่าในปี 2545 จะรื้ออีก 4 เขื่อนให้เสร็จ พร้อมกันนี้มี 3 เขื่อนถูกประกาศให้อยู่ในภาวะไม่ปลอดภัย ส่วนอีกหลาย ๆ เขื่อนถูกประเมินว่าไม่คุ้มค่าทางเศรษฐกิจ และดูเหมือนว่ากระแสรื้อเขื่อนดังกล่าวจะระบอบไปยังประเทศอื่น ๆ ทั่วโลกโดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม

สำหรับกระแสต้านเขื่อนในประเทศชั้นนำ เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (2544 : 17-18) เสนอว่า ในประเทศฝรั่งเศสได้มีการรื้อเขื่อนคอมนัสควิลเลค ในแม่น้ำลิควอร์ (Liquer River) ในปี พ.ศ. 2541 มีการรื้อเขื่อน 2 เขื่อน คือเขื่อนเซนตอีย็ย ดูว์กัน กับเขื่อนไมสัน รุจ ในสาธารณรัฐเชค ปี พ.ศ. 2534 มีการรื้อเขื่อน 3 เขื่อนบนแม่น้ำโมราวา (Morawa) และแม่น้ำไดเจ (Dyje) และในประเทศแคนาดา เขื่อน 400 แห่ง (ใน 2,000 แห่ง) ในจังหวัดบริติชโคลอมเบียหมดอายุลง ใช้ประโยชน์ไม่เต็มที่และเป็นเหตุแห่งการทำลายประมงชายฝั่ง กำลังถูกเรียกร้องให้รื้อทิ้ง เฉพาะในจังหวัดเดียวกันนี้ถูกรื้อรวมแล้ว 24 เขื่อน ในข้อเสนอของ ศุภฤทธิ ศิลปสม (2532) กล่าวว่า ในบางประเทศการต่อต้านเขื่อนมิได้มีเพียงสาเหตุดังที่กล่าวแล้วเท่านั้นหากแต่เกิดขึ้นอันเนื่องมาจากประเทศนั้น ๆ สามารถค้นพบเทคโนโลยีแบบใหม่ที่ก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพมากกว่ารวมทั้งยังสามารถควบคุมผลกระทบอันเกิดจากการใช้เทคโนโลยีแบบเก่าได้ดีกว่า ดังเช่น ในประเทศอังกฤษ คณะกรรมการไฟฟ้ากลางได้พิจารณาความรู้ทางวิชาการและเทคโนโลยีเพื่อปรับปรุงการผลิตกระแสไฟฟ้าโดยใช้เครื่องปฏิกรณ์ปรมาณูแทนการผลิตกระแสไฟฟ้าจากเขื่อนพลังน้ำ ไม่เฉพาะแต่ประเทศชั้นนำเท่านั้นที่เกิดกระแสการต้านเขื่อน แม้ในประเทศที่กำลังพัฒนาเองก็มีกระแสต้านเขื่อนเกิดขึ้นในหลายประเทศเช่นกัน ดังที่ ศุภฤทธิ ศิลปสม (2532) กล่าวว่าในประเทศโคลอมเบีย เคยมีการต่อต้านเขื่อนของคนท้องถิ่น เมื่อปรากฏในภายหลังว่ารัฐได้รับรองสิทธิของคนท้องถิ่นจึงนำมาสู่ข้อเสนอให้ยกเลิกเขื่อนอูร์รา (Urta Dam) บนแม่น้ำชินู และในประเทศอิสราเอลได้มีการเรียกร้องจากประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณแม่น้ำยาม็อง เป็นต้น

นอกจากนี้ ในประเทศรอบข้างเอเชียก็พบว่าเขื่อนหลายแห่งมีปัญหาเช่นกัน เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (2546) เสนอว่า เขื่อนในเอเชียที่มีการทบทวนและสรุปทบทวนจากปัญหาเขื่อน เช่น โครงการเมอร์เรย์ ดาร์ลิง (Murrumbidgee Daring) ของประเทศออสเตรเลีย เขื่อนทรีกอดจ์ (Tree Gorges) บนแม่น้ำแยงซีเกียงของจีน และโครงการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาอีกกว่า 8 เขื่อนในแม่น้ำโขง เช่น ในจีน พม่า กระทั่งต่อมาได้มีการทบทวนการสร้างเขื่อนใน 79 ประเทศ นับได้ทั้งหมด 1,000 เขื่อน เลือกกรณีศึกษา 7 กรณี รวมถึงเขื่อนปากมูล ได้ข้อสรุปว่า เขื่อนนำมาซึ่งผลประโยชน์ไม่น้อย แต่ก็ยังมีหลายกรณีที่เกิดผลกระทบดังกล่าวได้มาด้วยต้นทุนและการเสียสละที่ยอมรับไม่ได้ โดยเฉพาะประเด็นปัญหาผลกระทบต่อเศรษฐกิจพบว่าเขื่อนมากกว่า 50% ใช้งบสร้างเกินที่อ้างไว้ 50% ค่าเช่ากว่ากำหนดหนึ่งปีหรือมากกว่านั้น ผลตอบแทนกลับคืนไปไม่ได้ตามที่เสนอไว้โดยเฉพาะเรื่องการชลประทาน และผลกระทบต่อพลังน้ำมีความไม่แน่นอน ส่วนผลกระทบต่อชุมชน พบว่าผู้ที่อพยพมี 40-80 ล้านคน ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในอินเดียและจีน หลายประเทศให้ข้อมูลไม่ได้แม้แต่ต่ออเมริกาและไทยมีคนพลัดถิ่นจำนวนมาก กรณีเขื่อนปากมูล ตัวเลข 240 ครอบครัวนั้นเป็นแค่บางส่วน และอยู่เหนือน้ำ แต่ที่ได้รับผลกระทบแบบอื่น ๆ ไม่ได้พูดถึง ทั้งสังคมก็ไม่ได้ตระหนักและชดเชยผู้ได้รับผลกระทบอย่างเพียงพอ ประเด็นที่น่าตระหนกอีกอย่างหนึ่งคือผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อคนที่มีฐานะยากแค้นอยู่แล้วในสังคม ที่อินเดียมี 70% ที่เป็นชนเผ่า 40% ของผู้ที่ได้รับผลกระทบเป็นชนกลุ่มน้อย ในแอฟริกาและละตินอเมริกาก็เช่นเดียวกัน ผู้เสียประโยชน์คือเกษตรกรรายย่อย ประมงรายย่อย ในขณะที่ผู้ที่ได้ผลประโยชน์มักเป็นเกษตรกรรายใหญ่ มีที่ดินมาก

กรณีเขื่อนที่มีปัญหาและส่งผลกระทบต่อประเทศไทยในปัจจุบัน ก็คือโครงการเขื่อนสาละวิน 5 แห่งในพรมแดนไทย-พม่า ที่นอกจากส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแล้วยังเกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิมนุษยชนของชาติพันธุ์ของประเทศโลกที่สามอีกด้วย โครงการเขื่อนสาละวินเป็นการลงทุนจากต่างชาติก้อนใหญ่ที่สุดในพม่า เขื่อนแรกที่สร้าง คือเขื่อนยัดจี ซึ่งมีกำลังผลิตติดตั้งระหว่าง 600-1,200 วัตต์ มูลค่ากว่า 50,000 ล้านบาท โครงการเขื่อนสาละวินทั้ง 5 แห่งจะสร้างในเขตที่มีการสู้รบตามพรมแดนไทย-พม่า ดังนั้นการสร้างเขื่อนสาละวินในพรมแดนไทย-พม่า ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความอ่อนไหวทางการเมืองจึงส่งผลกระทบต่อชาติพันธุ์หลายล้านคนที่อาศัยอยู่ตามตะเข็บชายแดนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ข้อเสนอกับปรากฏในบทความเรื่อง "เครือข่ายสาละวินจี้รัฐบาลสั่ง กพผ.ยุติสร้างเขื่อนยัดจี" ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน ฉบับวันที่ 6 กรกฎาคม 2549 ระบุว่า สงครามที่เกิดขึ้นยืดเยื้อในพม่าส่งผลให้ชนชาติพันธุ์หลายล้านคนต้องพลัดถิ่นไร้ที่อยู่ และอีกจำนวนมากที่หลบหนีเข้ามาฝั่งไทย การให้ความสนับสนุนทั้งการเมืองและการเงินต่อการสร้างเขื่อนในเขตที่มีการสู้รบ จึงเปรียบได้กับการสนับสนุนการปกครองที่กดขี่ของรัฐบาลเผด็จการพม่า (มติชน, 2549) ทำให้เครือข่ายเฝ้าระวังแม่น้ำสาละวิน ซึ่งประกอบด้วย บุคคลและองค์กรจากไทย พม่า

และนานาชาติที่ไม่เห็นด้วยต่อโครงการได้ออกแถลงการณ์ร่วมคัดค้านความร่วมมือระหว่างทุนจีนกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยในการสร้างเขื่อนสาละวินในไทย-พม่าด้วยเหตุผลทางด้านสิทธิมนุษยชน

จากทั้งหมดที่น่าเสนอข้างต้นสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า บรรดาผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนจากการสร้างเขื่อนทั่วโลกเป็นกลุ่มคนระดับล่างของสังคมแทบทั้งสิ้น ดังนั้นปัญหาดังกล่าวจึงนำมาสู่กระแสต้านเขื่อนทั่วโลกร่วมนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา รวมทั้งกรณีเขื่อนปากมูลของประเทศไทย ซึ่งปรากฏการณ์นี้เป็นไปตามข้อเสนอมองของ เอสโคบาร์ (Escobar, 1996 อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยากัด, 2549 : 360) ที่ว่า วาทกรรมเขื่อน เป็นกระบวนการเปลี่ยนธรรมชาติให้เป็นสิ่งแวดล้อมเพื่อเปลี่ยนไปเป็นทุนสำหรับการผลิตแบบทุนนิยม

(2) เขื่อนในบริบทประเทศไทย

แนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐว่าด้วยทรัพยากรและการจัดการทรัพยากรในประเทศได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องการสร้างเขื่อนไว้ในหลายส่วนด้วยกัน เช่น ฐานคิดเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำของประเทศไทยที่อยู่ในหลักการของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย กล่าวคือ

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2534 : 13) เสนอหลักการว่า น้ำเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการพัฒนาประเทศ มนุษย์ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของประเทศจึงมีความจำเป็นต้องใช้น้ำเพื่อการเป็นอยู่ โดยขณะนี้นี้ยังไม่มีวิธีอื่นใดที่ดีกว่าการสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อเป็นแหล่งน้ำให้ประชาชนหรือประเทศใช้ตลอดปี การสร้างเขื่อนแม้จะทำให้สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็เป็นสิ่งจำเป็นเพื่อความเป็นอยู่ของประชาชนและประเทศชาติโดยรวม

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2546) กล่าวว่า การสร้างเขื่อนเป็นไปตามหลักการและอำนาจหน้าที่ของรัฐในเรื่องพลังงานซึ่งได้มีการบัญญัติไว้ในกฎหมายหลายฉบับ อาทิเช่น ส่วนหนึ่งเป็นกฎหมายที่เกี่ยวกับพลังงานโดยเฉพาะ ได้แก่ พ.ร.บ.ปิโตรเลียม พ.ศ.2514 พ.ร.บ.การส่งเสริมอนุรักษ์พลังงาน พ.ศ.2535 รวมถึงบทบัญญัติที่แทรกเป็นส่วนย่อยในกฎหมายที่ไม่เกี่ยวข้องกับพลังงานโดยตรง เช่น การกำหนดราคาน้ำมันเชื้อเพลิงและก๊าซหุงต้ม ซึ่งจะอยู่ในกฎหมายว่าด้วยการกำหนดราคาสินค้าทั่วไป และการนำเข้าส่งออกน้ำมันเชื้อเพลิงอยู่ในกฎหมายว่าด้วยการนำเข้าส่งออกสินค้าทั่วไป"

ในงานศึกษาเรื่องเขื่อนในประเทศไทย ของ วิฑูรย์ บัญญากุล (2534 : 5) เสนอว่า ก่อนหน้าจะมีการสร้างเขื่อนปากมูลนั้น ประเทศไทยได้มีการสร้างเขื่อนขึ้นแล้วจำนวนมาก อาทิ เขื่อนภูมิพล (2507) เขื่อนน้ำพุง (2508) เขื่อนอุบลรัตน์ และเขื่อนแก่งกระจาน (2509) เขื่อนล้าตะคอง (2512)

เขื่อนลำพระเพลิง และ เขื่อนวชิราลงกรณ์ (2513) เขื่อนสิรินธร (2514) เขื่อนสิริกิติ์ และ เขื่อนจุฬาภรณ์ (2515) เขื่อนบางพระ (2517) เขื่อนวชิราลงกรณ์ (2518) เขื่อนน้ำเงิน (2522) เขื่อนปัตตานี เขื่อนศรีนครินทร์ และเขื่อนห้วยกุ่ม (2523) เขื่อนก๊วลม เขื่อนบางลาง เขื่อนทุ่งนา และ เขื่อนน้ำอูน (2524) เขื่อนปรานบุรี (2525) เขื่อนห้วยหลวง (2527) เขื่อนเขาแหลม เขื่อนนเรศวร เขื่อนแม่จัด เขื่อนลำปาว (2528) เขื่อนห้วยสะพานหิน (2529) เขื่อนรัชชประภา (2530) เขื่อนทับเสลา (2531) วัตถุประสงค์หลักของการสร้างเขื่อนต่าง ๆ เหล่านี้มักเกิดขึ้นภายใต้อุดมการณ์ที่ยอมรับกันในขณะนั้นว่า เป็นการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ เช่น เกษตรกรรม อุตสาหกรรม และการอุปโภคบริโภค ส่วนประโยชน์ด้านอื่น ๆ (เช่น การผลิตกระแสไฟฟ้า การคมนาคม การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำและการท่องเที่ยว) นักการเมือง และหน่วยงานราชการ (โดยเฉพาะการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย) มักอ้างเหตุผลเรื่องการชลประทานและ/หรือการผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นหลัก

หากศึกษาภูมิหลังของการสร้างเขื่อนในประเทศไทยจะพบว่า แรงจูงใจที่ทำให้รัฐต้องการสร้างเขื่อนเกิดจากหลายปัจจัย ประสิทธิ ไชยชมพู (2545) เสนอว่าการสร้างเขื่อนเป็นผลมาจากการแผ่อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจในภูมิภาคแม่น้ำโขงที่เขื่อนให้เป็นสัญลักษณ์ของการพัฒนา ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (2543) เสนอว่าเกิดจากแรงผลักดันของบรรษัทข้ามชาติที่ประกอบด้วยธุรกิจ อุตสาหกรรมเขื่อนผ่านองค์กรเหนือรัฐในนามโครงการช่วยเหลือเพื่อการพัฒนา เช่น ธนาคารโลก ธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย ในขณะที่ เอิร์ช (Hirsch, 2547) อธิบายว่า มาจากมโนทัศน์ของรัฐไทยเองที่มองกายภาพของแม่น้ำมูลไม่ได้ใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่าที่ควรจึงต้องการสร้างเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า

ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการเขื่อนรวมทั้งปัญหาและอุปสรรคของการดำเนินโครงการสร้างเขื่อนต่าง ๆ ในประเทศไทย ปรากฏในเอกสารหลายประเภท อาทิ งานวิจัย บทความ หนังสือพิมพ์ ตลอดจนเอกสารประชาสัมพันธ์ที่หน่วยงานที่รับผิดชอบผลิตขึ้นหลายชิ้น จากการประมวลสภาพปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนต่าง ๆ ในประเทศไทย พอสรุปประเด็นปัญหาได้ดังนี้

1. โครงการเขื่อนแก่งเสือเต้น เดิมเป็นส่วนหนึ่งของโครงการ กก-อิง-ยม-น่าน ที่ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้ดำเนินการศึกษามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2523 โดยครั้งแรกมีเป้าหมายที่จะผันน้ำจากแม่น้ำโขง อิง และกก ลงสู่มแม่น้ำยมเพื่อประโยชน์ในด้านการชลประทาน ต่อมาได้เปลี่ยนวัตถุประสงค์เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าโดยการติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้า โครงการเขื่อนแก่งเสือเต้นได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์จากกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยว่า โครงการจะส่งผลกระทบหลายด้าน เช่น ผลกระทบในด้านระบบนิเวศ จะทำให้เกิดน้ำท่วมพันธุไม้ และกระทบต่อสัตว์ป่าและพันธุ์ปลาที่มีการอพยพไปมาระหว่างลำน้ำสาขาและแม่น้ำยม ผลกระทบด้านสังคม มีชาวบ้านไม่น้อยกว่า 1,800 ครอบครัวในเขต อ.เชียงม่วน จ.พะเยา จะต้องถูกน้ำท่วม นอกจากนี้ยังมีผลกระทบด้านสาธารณสุข

รวมถึงความไม่เหมาะสมของเขื่อนในด้านเศรษฐศาสตร์และวิศวกรรม เป็นต้น ประเด็นที่นำมาสู่ กระแสคัดค้านเขื่อนแก่งเสือเต้น เป็นเพราะกลุ่มผู้คัดค้านเห็นว่าโครงการจัดสร้างเขื่อนร่องเสือเต้นจะ ส่งผลทำให้ราษฎรกว่า 4,500 ครอบครัวต้องอพยพออกจากพื้นที่บริเวณการสร้างเขื่อน ในการ คัดค้านครั้งนั้นผู้นำชุมชนหลายคนยังได้อ้างอิงไปถึงความล้มเหลวของเขื่อนภูมิพลด้วยว่า ภายหลังจากการสร้างเขื่อนแล้วราษฎรที่อยู่ใต้เขื่อนไม่ได้รับการช่วยเหลือในด้านการเกษตรแต่อย่างใด ราษฎรจึงไม่เชื่อหลักประกันของทางราชการที่จะหาที่อยู่และที่ทำกินให้ใหม่โดยยกตัวอย่างโครงการ สร้างโรงไฟฟ้าที่ อ.แม่เมาะ ซึ่งการจ่ายเงินชดเชยค่าที่ดินให้แก่ราษฎรยังคงตกลงกันไม่ได้ (เดลินิวส์, 2532)

2. โครงการพัฒนา (เขื่อน) ลุ่มน้ำสงคราม มีจุดที่ตั้งอยู่ที่บ้านนาเพียง ต.ไชยบุรี อ. ท่าอุเทน จ.นครพนม เริ่มมีการศึกษาความเหมาะสมของโครงการเบื้องต้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2524-2526 โดยการสนับสนุนจาก Mekong Secretariat จุดประสงค์ของการศึกษาเพื่อหาแนวทางแก้ปัญหา น้ำท่วมและวางแผนพัฒนาโครงการชลประทาน โครงการนี้ได้รับการอนุมัติจากรัฐบาลให้ทำการ ออกแบบก่อสร้างในปี พ.ศ.2532 แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2535 ผลการศึกษาให้ข้อสรุปว่าโครงการน้ำ สงครามมีความเหมาะสมที่สุด แต่ปรากฏว่าโครงการนี้ยังไม่ได้ก่อสร้างเนื่องจากไม่ผ่านความ เห็นชอบจากคณะรัฐมนตรี เพราะผลจากประชาชนในท้องถิ่นได้ทำการคัดค้านโดยกล่าวหาว่า โครงการลุ่มน้ำสงครามจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ เช่น การอพยพเคลื่อนย้ายของปลาระหว่าง แม่น้ำโขงกับและแม่น้ำสงคราม การสูญเสียป่าทาม และการแพร่กระจายดินเค็ม นอกจากนี้ยังอาจ ส่งผลกระทบต่อสังคมและวัฒนธรรม เช่น การสูญเสียอาชีพและแหล่งพึ่งพิงประมงพื้นบ้าน การ สูญเสียที่ดินทำกินและเลี้ยงชีพของชุมชน อย่างไรก็ตามแม้จะถูกคัดค้านจากประชาชนอย่าง ต่อเนื่อง แต่โครงการก็ได้ดำเนินการอย่างเงียบ ๆ จนกระทั่งก่อสร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2547

3. โครงการเขื่อนจุฬาภรณ์ เป็นเขื่อนอเนกประสงค์ที่สร้างกันลำน้ำพรม ในเขต อ. เกษตรสมบูรณ์ จ.ชัยภูมิ มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างให้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำโขง ตอนล่าง ประเด็นที่ชาวบ้านได้เรียกร้องต่อโครงการคือ ขอมีส่วนร่วมในการตัดสินใจวางแผนจัดสรร น้ำในเขื่อนจุฬาภรณ์ รัฐบาลจึงแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารพัฒนาลุ่มน้ำพรมขึ้นในปี พ.ศ.2539 ใน ปี พ.ศ.2542 คณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติได้วางแนวทางในการแก้ปัญหาลุ่มน้ำพรม 3 ระยะ คือ ระยะสั้น ระดับพื้นที่ และระยะยาว ต่อมาปรากฏว่าการดำเนินการแต่งตั้งคณะกรรมการจัดสรร น้ำในระดับลุ่มน้ำและระดับพื้นที่ของคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติขัดกับหลักการที่จะให้ ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม จึงเกิดการชุมนุมของชาวบ้านในปี พ.ศ.2542 เรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยน ให้มีองค์ประกอบจากตัวแทนชาวบ้านเพิ่มขึ้น

4. โครงการเขื่อนลำโดมใหญ่ เป็นเขื่อนดินแบบ HO GENEIOUS ที่จะสร้างกันเขื่อนลำโดมใหญ่ บริเวณบ้านเม็กใหญ่ ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี มีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างอ่างเก็บกักน้ำเพื่อส่งน้ำไปให้พื้นที่ชลประทานโดยรอบ ส่วนผลกระทบจากโครงการก็เช่นเดียวกับอีกหลายโครงการคือ การดำเนินการที่ผ่านมาชาวบ้านไม่มีโอกาสรับรู้ข้อมูลและไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ชาวบ้านเริ่มทำการคัดค้านโครงการนี้มาตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 เรียกร้องให้ยกเลิกโครงการ ในปี พ.ศ.2542 ชาวบ้านเข้าร่วมกับสมัชชาคนจนชุมนุมบนสันเขื่อนปากมูลโดยการยื่นหนังสือและชุมนุมประท้วงพร้อมช็อกกล่าวว่าโครงการได้ก่อให้เกิดความเสียหายกับพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์และน้ำที่เก็บกักไว้ในอ่างจะสูงท่วมชุมชนเก่าแก่ รวมทั้งแหล่งโบราณคดีที่สำคัญจะจมหายไป ในปี พ.ศ.2540 คณะรัฐมนตรีมีมติให้ชะลอโครงการ แต่ต่อมาในปี พ.ศ.2543 รัฐบาลกลับอนุมัติงบประมาณออกแบบเชิงวิศวกรรม ทำให้การเรียกร้องยังดำเนินต่อไป

5. โครงการเขื่อนโขงเขมร เป็นเขื่อนที่จะสร้างกันลำเชียงท้าวอันเป็นสาขาใหญ่ของแม่น้ำชี โครงการนี้ตั้งอยู่ที่บริเวณบ้านกระจวน ต.โคกกระจาน อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ เดิมโครงการมีการกำหนดพื้นที่ผิวน้ำ 16.2 ตารางกิโลเมตร ต่อมาลดลงเหลือ 14.6 ตารางกิโลเมตร เพื่อให้ไม่อยู่ในเกณฑ์ต้องศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม สภาพปัญหาของโครงการเขื่อนโขงเขมร ชาวบ้านกล่าวว่าเขื่อนจะทำให้เกิดน้ำท่วมป่าต้นน้ำชี ข้อมูลโครงการไม่ชัดเจน อีกทั้งยังมีการทุจริตในลักษณะของการโกงเงินค่าชดเชยโดยข้าราชการและนายทุนนายหน้าจากนอกพื้นที่ ผลของโครงการจะกระทบต่อชาวบ้านประมาณ 300 ครอบครัว ผู้ที่ได้รับผลกระทบมี 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่มีที่ดินถูกน้ำท่วมและกลุ่มที่ไม่มีที่ดินหรือมีแต่ไม่ถูกน้ำท่วม รวมถึงชาวญากูซึ่งเป็นคนพื้นถิ่นหากินกับป่าก็ต้องได้รับผลกระทบทางด้านอาชีพด้วย ชาวบ้านเรียกร้องให้รัฐบาลยุติการดำเนินการโดยทันทีโดยเฉพาะการนำความเห็นของสาธารณชนที่เห็นด้านเดียวกับกรมชลประทานออกเผยแพร่ รวมทั้งการจัดตั้งมวลชนอีกกลุ่มเพื่อสร้างความขัดแย้งในพื้นที่

6. เขื่อนราษีไศล ตั้งอยู่ที่บ้านปากห้วย อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ โครงการนี้เริ่มทำการสำรวจและทำการศึกษาตั้งแต่ปี พ.ศ.2520 และแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ.2525 ในปี พ.ศ.2530 มีการจัดทำรายงานเสนอต่อรัฐบาล ต่อมาในปี พ.ศ.2532 รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ อนุมัติให้สร้าง ในปี พ.ศ.2535 เริ่มดำเนินการก่อสร้างและแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2536 โครงการเขื่อนราษีไศล ถูกตั้งข้อกล่าวหาว่า กระบวนการสร้างเขื่อนผิดกฎหมาย และผลประโยชน์ไม่ได้ตามที่วางไว้ ในด้านผลกระทบ เขื่อนราษีไศลได้ทำลายป่าบุ่งป่าทามและก่อให้เกิดปัญหาดินเค็มส่งผลกระทบต่อชาวบ้านหลายพันครอบครัว เงื่อนไขของปัญหามาจากทั้งฝ่ายรัฐและฝ่ายประชาชน ในฝ่ายรัฐพบว่า หน่วยงานของรัฐและนักการเมืองใช้วิธีจัดตั้งมวลชนให้มีการเผชิญหน้ากันเองในลักษณะของการ “แบ่งแยกแล้วปกครอง” หรือ “มือชนมือ” ทำให้ชาวบ้านราษีไศลแตกแยกออกเป็น 8 กลุ่ม

พร้อมทั้งมีการเพิ่มตัวเลขจำนวนผู้เรียกร้องถึง 17,000 ราย ซึ่งสูงเกินจริง เพื่อที่จะทำลายความชอบธรรมของผู้ที่เรียกร้อง ในส่วนของสมาชิกคนจน แกนนำผู้เรียกร้อง รวมทั้งนักการเมืองที่เกี่ยวข้องก็ ถูกกล่าวหาว่ามีการสร้างหลักฐานเท็จเพื่อรับเงินแทนชาวบ้าน นำมาสู่การทำทนายให้พิสูจน์สิทธิการครอบครองหลายต่อหลายครั้ง

7. เชื้อนหัวนา สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นองค์ประกอบหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูล โครงการนี้ได้รับอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีเมื่อปี พ.ศ.2532 โดยให้สร้างฝายอย่างกันแม่น้ำมูลบริเวณบ้านหัวนา ต.หนองแก้ว อ.กันทรารมณี จ.ศรีสะเกษ แต่เมื่อปี พ.ศ.2535 รัฐบาลได้ทำการก่อสร้างเขื่อนคอนกรีต มีความกว้าง 207.3 เมตร มี 14 บานประตู ซึ่งถือว่าเป็นเขื่อนที่ใหญ่ที่สุดในโครงการโขง-ชี-มูล กันแม่น้ำมูลบริเวณบ้านกอก ต.หนองแก้ว อ.กันทรารมณี จ.ศรีสะเกษ ซึ่งสถานที่ก่อสร้างใหม่อยู่ห่างจากบริเวณที่รัฐมนตรีกำหนดไว้เดิมถึง 10 กิโลเมตร ในเอกสารระบุว่า การก่อสร้างจะแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2538 แต่เกิดปัญหาขึ้นเสียก่อนระหว่างดำเนินการก่อสร้างและยืดเยื้อมาจนถึงปัจจุบัน สภาพปัญหาที่นำมาสู่การเรียกร้องได้แก่ การก่อสร้างเขื่อนไม่มีการเปิดเผยข้อมูลให้ชาวบ้านรับรู้อาชาวบ้านไม่มีส่วนร่วม การก่อสร้างขัดต่อมติคณะรัฐมนตรี ไม่มีการจัดทำรายงานการวิเคราะห์ผลกระทบ และโครงการจะก่อให้เกิดปัญหากับชุมชนและทรัพยากรหลายประการ เช่น ต้องอพยพชาวบ้าน 2 หมู่บ้าน ทำให้น้ำท่วมป่า และที่ทำกินของชาวบ้านในพื้นที่ 5 อำเภอ นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดความเสียหายแหล่งโบราณคดี การสูญเสียอาชีพประมง ปัญหาดินเค็ม น้ำเค็ม และอื่น ๆ ชาวบ้านจึงเรียกร้องให้ระงับการดำเนินโครงการ ให้จัดตั้งคณะกรรมการศึกษาผลกระทบทางสังคม และสิ่งแวดล้อม การหามาตรการแก้ไขผลกระทบ ให้มีการปกป้องเขตน้ำท่วมและสำรวจผู้ได้รับผลกระทบ รวมทั้งให้มีการเปิดเผยข้อมูลที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

8. เชื้อนหัวยลชะห้า เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก ตั้งอยู่ที่บ้านโนนตาล ต.นาตาล กิ่งอ.นาตาล จ.อุบลราชธานี ก่อนก่อสร้างชาวบ้านที่จะถูกน้ำท่วมได้คัดค้าน เพราะไม่มีความจำเป็นต้องสร้างเขื่อนเนื่องจากไม่ได้มีความขาดแคลนน้ำในบริเวณนั้น แต่ในที่สุดเขื่อนก็ถูกสร้างขึ้นในจนเสร็จในปี พ.ศ.2521 การคัดค้านการสร้างเขื่อนเริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2519 เมื่อครอบครัวยายโฮ ชันจันทา ได้ลุกขึ้นมาต่อสู้และขัดขวางการดำเนินการของเจ้าหน้าที่รัฐ ระหว่างนั้นได้ทำการประท้วงหลายครั้ง กระทั่งในปี พ.ศ.2542 ยายโฮ และครอบครัวได้เข้าร่วมกับสมาชิกคนจนชุมนุมเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง รูปแบบการต่อสู้ของยายโฮคือนางเริ่มลงมือทุบเขื่อนมาเป็นเวลาร่วมยี่สิบปี จนในที่สุดรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้ตัดสินใจคืนผืนนาให้ยายโฮโดยให้มีการระบายน้ำออกจากที่นาของยายโฮ และคืนที่ดินให้กับผู้เดือดร้อนจำนวน 21 ราย รวมที่ดิน 48 แปลง

8. เชื้อนสิรินธร เมื่อปี พ.ศ.2509 คณะรัฐมนตรีได้มีมติอนุมัติให้สร้างเขื่อนกันลำน้ำโดมน้อยบริเวณใกล้บ้านเหล่าคำชม ต.คันไร่ อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี และได้เริ่มก่อสร้าง

เมื่อปี พ.ศ.2510 ดำเนินการแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ.2513 โดยในระหว่างก่อสร้างการพลังงานแห่งชาติ ได้ให้สัญญาไว้กับชาวบ้านว่าชาวบ้านจะมีชีวิตที่ดีขึ้นกว่าเดิม แต่ภายหลังจากก่อสร้างแล้วเสร็จ กลับพบว่า มีผู้สูญเสียที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยต้องอพยพจากถิ่นฐานเดิมถึง 6,000 ครอบครัว จาก 1,270 ครอบครัว โดยรัฐตกลงจ่ายค่าชดเชยและจัดที่ดินทำกินให้ครอบครัวละ 15 ไร่ แต่จากการชดเชยความเดือดร้อนที่ผ่านมามีปรากฏว่าในการจัดที่ดินทำกินมีราษฎรเพียง 60% เท่านั้นที่ยอมอพยพเข้าไปอยู่ในนิคมที่รัฐจัดสรรให้ ทั้งนี้เพราะที่ดินดังกล่าวเป็นพื้นที่ลาดชัน ดินเป็นหินลูกรัง หินดาน มีทรายและทुरกันดาร ไม่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ความล้มเหลวในการแก้ปัญหาของภาครัฐในการที่ไม่สามารถช่วยให้ชาวบ้านฟื้นฟูชีวิตขึ้นมาได้ดังเดิม ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องส่งลูกหลานเข้าไปทำงานในเมือง ตกอยู่ในสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด และไร้การเหลียวแลจากรัฐ

9. เขื่อนปากมูล ตั้งอยู่ห่างจากปากแม่น้ำมูล 5.5 กิโลเมตร ที่บ้านหัวเหว ต.โขงเจียม อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ได้รับการอนุมัติในปี พ.ศ.2532 ในสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เขื่อนนี้มีวัตถุประสงค์ครั้งแรกจะสร้างขึ้นให้เป็นเขื่อนผลิตไฟฟ้า โดยเริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2534 และสร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2537 เขื่อนแห่งนี้สร้างขึ้นมาโดยการสนับสนุนการศึกษาโดยรัฐบาลฝรั่งเศส และจากเงินกู้ยืมของธนาคารโลก สภาพปัญหาพอสรุปได้ว่า ต้นทุนการก่อสร้างเขื่อนปากมูล เพิ่มขึ้นจากที่อนุมัติครั้งแรก 3,800 ล้านบาท เป็น 6,600 ล้านบาท โดยยังไม่รวมต้นทุนผลกระทบทางสังคม ด้านการผลิตกระแสไฟฟ้า พบว่าผลิตได้น้อยกว่าที่ตั้งเป้าไว้ ส่วนที่อ้างว่าเขื่อนจะก่อให้เกิดพื้นที่ชลประทาน 160,000 ไร่ แต่ปัจจุบันยังไม่มีโครงการโดยตรงในการใช้ประโยชน์ทางชลประทาน มีเพียงโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าขนาดเล็กเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องการสูญเสียพันธุ์ปลา ในขณะที่บันไดปลาโจนก็ไม่สามารถช่วยให้ปลาจากแม่น้ำโขงขึ้นมาวางไข่เหนือลำน้ำมูลได้ ประเด็นที่นำมาสู่ข้อถกเถียงคือ ชาวบ้านเห็นว่ากระบวนการสร้างเขื่อนปากมูลไม่เคารพต่อสิทธิของชาวบ้าน แต่กลับกีดกันชาวบ้านออกไปและสร้างความแตกแยกให้กับชุมชน ในด้านการจ่ายค่าชดเชยก็ไม่ได้มีการวางแผนมาก่อน ปมปัญหาสำคัญที่นำมาสู่การเรียกร้องที่ยืดเยื้อและไม่สิ้นสุดคือ การที่รัฐบาลไม่ได้ปฏิบัติตามสัญญาที่ให้ไว้กับชาวบ้านโดยเฉพาะการสูญเสียอาชีพประมงถาวร กล่าวคือ เมื่อเกิดผลกระทบขึ้นนั้นรัฐบาลพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ได้ตกลงจะแก้ปัญหาการสูญเสียอาชีพประมงถาวรโดยจะจัดสรรที่ดินทำกินให้ครอบครัวละ 15 ไร่ แต่รัฐบาลชวน หลีกภัย ได้ยกเลิกมติ ครม. วันที่ 21 เมษายน 2541 ไม่จ่ายค่าชดเชยให้กับเขื่อนที่สร้างแล้ว ทำให้ชาวบ้านทำการเรียกร้องต่อมาทุกรัฐบาล แต่ก็ยังไม่ได้รับการตอบสนองจนกระทั่งปัจจุบัน

จากการประมวลปัญหาอันเนื่องจากการสร้างเขื่อนในประเทศไทยดังกล่าวข้างต้นอาจกล่าวได้ว่า ผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นอันเนื่องมาจากการโยกย้ายชุมชนเพื่อสร้างเขื่อนและการแปรรูป

ของที่ดินบริเวณรอบข้างเมื่อสร้างเขื่อนแล้วเสร็จนั้นได้ก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบหลายประการด้วยกัน ดังในบทความเรื่อง "ผลกระทบของเขื่อนขนาดใหญ่ต่อปัญหาเรื่องที่ดิน : บางแง่มุมจากชาวบ้านท้องถิ่น" ของ วิฑูรย์ ปัญญากุล (2534 : 10-14) ได้สรุปปัญหาและผลกระทบหลัก ๆ ของเขื่อนไว้ 4 ด้าน คือ (1) ปัญหาอันเกิดจากการสรรหาและการจัดสรรที่ดิน (2) ปัญหาความหวงแหนในผืนดินเก่า (3) ปัญหาการจ่ายค่าทดแทน และ (4) ปัญหาการสูญเสียที่ดินของเกษตรกรรายย่อย

จากการปัญหาเขื่อนต่าง ๆ ข้างต้น จะเห็นได้ว่าสภาพปัญหาเขื่อนปากมูลจะมีลักษณะคล้ายกับหลาย ๆ เขื่อนในประเทศไทย กล่าวคือ ผลกระทบทางด้านระบบนิเวศ ปัญหาบันไดปลาโจนของเขื่อนปากมูลไม่สามารถแก้ปัญหาให้ปลาจากแม่น้ำโขงขึ้นมาวางไข่ในแม่น้ำมูลได้ ชาวบ้านจึงเรียกร้องให้มีการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ปัญหานี้จะคล้ายกับโครงการพัฒนาลุ่มน้ำสงครามที่การสร้างเขื่อนทำให้เป็นอุปสรรคต่อการอพยพของปลาในแม่น้ำโขงที่จะขึ้นไปยังแม่น้ำสงคราม ผลกระทบในด้านวัฒนธรรม ปัญหาที่พบในกรณีเขื่อนปากมูลคือเขื่อนจะทำให้น้ำท่วมแหล่งโบราณคดี และวัดดอนธาตุที่ตั้งอยู่บนเกาะกลางลำน้ำมูล ปัญหานี้คล้ายกับโครงการเขื่อนลำโดมใหญ่ที่การสร้างเขื่อนจะทำให้เกิดน้ำท่วมชุมชนเก่าแก่และแหล่งโบราณคดี ผลกระทบทางด้านสังคม พบว่าการก่อสร้างหมู่บ้านแม่มน่มันยีนในโครงการเขื่อนโขงขุนเพชร เขื่อนราษีไศล และอีกหลายเขื่อน มีฐานคิดเดียวกันกับการก่อสร้างหมู่บ้านแม่มน่มันยีนที่บริเวณสันเขื่อนปากมูล ปัญหามวลชนจัดตั้ง พบว่าปัญหาของทุกเขื่อนรัฐจะใช้วิธีการเดียวกันคือมีการจัดการกับปัญหาความขัดแย้งในพื้นที่โดยให้มีการจัดตั้งมวลชนในพื้นที่เข้ามาปะทะกันอันก่อให้เกิดความแตกแยกในชุมชนทางด้านยุทธศาสตร์การต่อสู้ มีการนำปัญหาเก่ามาอธิบายปัญหาใหม่ อย่างกรณีเขื่อนปากมูลชาวบ้านได้นำปัญหาความล้มเหลวของโครงการเขื่อนสิรินธรมาอธิบายปัญหาเขื่อนปากมูล ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นในลักษณะเดียวกันนี้คือ ปัญหาของโครงการเขื่อนแก่งเสือเต้นที่ชาวบ้านได้มีการอ้างอิงความล้มเหลวของเขื่อนภูมิพลมาต่อสู้โดยกล่าวหาว่าภายหลังการสร้างเขื่อนภูมิพลเสร็จแล้วชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนก็ไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากทางราชการ

อนึ่ง หากพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างแนวคิดการสร้างเขื่อนของอเมริกากับแนวคิดการสร้างเขื่อนของรัฐไทย กรณีเขื่อนฮูเวอร์กับเขื่อนปากมูล จะพบว่ามีความแตกต่างกันทั้งทางด้านแนวคิดและการให้นิยามความหมายของเขื่อน ในด้านแนวคิด การสร้างเขื่อนฮูเวอร์เกิดจากคนอเมริกันมองว่า "แม่น้ำไร้ประโยชน์ และโหดร้าย" จึงต้องการสร้างเขื่อนเพื่อเปลี่ยนทิศทางการไหลของน้ำเพื่อมิให้แม่น้ำเป็นอุปสรรคต่อระบบการตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากิน และรักษาระบบการถือครองที่ดิน แต่การสร้างเขื่อนปากมูลเกิดจากการที่รัฐไทยมีมุมมองต่อน้ำว่า "แม่น้ำมูลไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่า จึงควรนำน้ำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจ" โดยการสร้างเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าป้อนให้กับอุตสาหกรรม ในด้านนิยามความหมายของเขื่อน การสร้างเขื่อนใน

อเมริกาเป็นเรื่องของความพยายามที่จะควบคุมธรรมชาติเพื่อปกป้องวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน ขณะเดียวกันก็เห็นว่าการพัฒนาเทคโนโลยีที่ทันสมัยเป็นการอำนวยความสะดวกให้กับมวลมนุษยชาติ ในขณะที่รัฐไทยต้องการสร้างเขื่อนเพื่อนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัยตามกระบวนการพัฒนาแบบตะวันตก ข้อแตกต่างอีกประการหนึ่งให้เห็นชัดเจนคือ กรณีการสร้างเขื่อนฮูเวอร์ เป้าหมายของอเมริกาต้องการช่วยคนพื้นเมืองที่ได้รับผลกระทบจากแม่น้ำ ส่วนการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำมูลเกิดจากแรงจูงใจทางเศรษฐกิจที่รัฐไทยต้องการส่งเสริมอุตสาหกรรมและกลุ่มคนในเมืองแต่พยายามพูดถึงท้องถิ่น ดังนั้นข้อถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูลจึงอยู่ในประเด็นที่ว่า เขื่อนปากมูลเอื้อประโยชน์ต่อระบบทุนนิยมนอกพื้นที่ แต่ผลกระทบของเขื่อนจะตกอยู่กับคนในพื้นที่

(3) งานวิจัยเขื่อนปากมูล

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า งานวิจัยเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลส่วนใหญ่จะเป็นงานที่ทำการศึกษาในช่วงหลัง ปี พ.ศ.2534 เป็นต้นมา โดยก่อนหน้านั้นจะเป็นรายงานการศึกษาและสำรวจเบื้องต้นเกี่ยวกับโครงการพัฒนาลุ่มน้ำมูล ซึ่งทำการศึกษาโดยหน่วยงานของทางราชการโดยความร่วมมือและความช่วยเหลือจากต่างประเทศเป็นหลัก เช่น รายงานการศึกษาและสำรวจเบื้องต้นของบริษัทที่ปรึกษาฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ.2510 รายงานการศึกษาคความเหมาะสมทางด้านนิเวศวิทยาเมื่อปี พ.ศ.2525 และรายงานการศึกษาและสำรวจทบทวนโครงการโดยการลดระดับเก็บกักน้ำลงมาเพื่อลดจำนวนราษฎรที่จะต้องโยกย้าย ซึ่งจัดทำสำเร็จในปี พ.ศ.2526 เป็นต้น

สำหรับงานวิจัยที่ผลิตขึ้นในช่วงหลัง (คือช่วงปี พ.ศ.2534-2549) โดยมากจะเป็นโครงการวิจัยขนาดใหญ่ ครอบคลุมพื้นที่และประชากรที่อยู่ภายใต้การศึกษาอย่างกว้างขวาง ซึ่งจากการทบทวนเอกสารประเภทวิจัยและบทความที่ผลิตขึ้นโดยนักวิจัยกลุ่มต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานของรัฐ สถาบันทางวิชาการ นักวิชาการอิสระ ตลอดจนนักวิชาการขององค์กรพัฒนาเอกชน (เอ็นจีโอ) พบว่ามีกรอบคิดในการนำเสนออยู่ 2 แนวด้วยกัน คือแนวที่เห็นว่าวิถีชีวิตคนท้องถิ่นสามารถอยู่ร่วมกับระบบนิเวศแบบมีเขื่อนได้ กลุ่มนี้เรียกว่า งานวิจัยกระแสหลัก (Dominant Discourse) กับอีกกลุ่มหนึ่ง คือแนวที่เห็นว่าเขื่อนเข้ามาทำลายระบบนิเวศและวิถีชุมชน แนวคิดหลักของกลุ่มนี้คือไม่เอาเขื่อนและต่อต้านเขื่อน กลุ่มนี้เรียกว่า วาทกรรมต่อต้านกระแสหลัก (Counter Discourse) โดยกลุ่มหลังนี้จะชูกระแสท้องถิ่น (Localism) เป็นประเด็นในการต่อต้านเขื่อน ผู้วิจัยจะหยิบยกงานวิจัยทั้งสองแนวมาวิเคราะห์เปรียบเทียบ ดังต่อไปนี้

1. งานวิจัยกระแสหลัก หรือที่เรียกว่า วาทกรรมกระแสหลัก (Dominant Discourse) ส่วนมากจะเป็นงานที่ผลิตขึ้นโดยหน่วยงานของรัฐ สถาบันทางวิชาการ และนักวิจัยบางกลุ่มที่ได้รับทุนสนับสนุนจากภาครัฐให้เข้ามาทำวิจัยเพื่อศึกษาสภาพปัญหาผลกระทบเพื่อให้

รัฐบาลใช้เป็นข้อมูลในการตัดสินใจเชิงนโยบาย ถึงแม้ว่างานวิจัยกระแสหลักนี้จะมีการนำเสนอที่ หลากหลาย แต่สิ่งที่เป็นจุดยืนร่วมกันของงานวิจัยกลุ่มนี้ก็คือ ยอมรับว่าโครงการสร้างเขื่อนนั้นคือ รูปแบบที่ดีที่สุดของการพัฒนาที่จะนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย ส่วนประเด็นปัญหาผลกระทบ ต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านนั้นเป็นเรื่องที่สามารถทำความเข้าใจและแก้ไขได้

ดังเช่น งานวิจัยที่เน้นศึกษาผลกระทบด้านอาชีพ ได้แก่ การศึกษาสภาพะทรัพยากร และเศรษฐกิจสังคมในแม่น้ำมูลตอนล่างก่อนที่จะสร้างเขื่อนปากมูล ของ วีระพัฒน์ ทองคำ และคน อื่นๆ (2534) ซึ่งทำการสำรวจ 14 หมู่บ้านในอำเภอพิบูลมังสาหารและอำเภอโขงเจียม งานนี้ ทำการศึกษาเมื่อปี พ.ศ.2534 ซึ่งเป็นระยะเริ่มก่อสร้างเขื่อน จึงเป็นงานศึกษาขณะที่เขื่อนยังไม่ สร้าง การศึกษานี้ต้องการตอบคำถามว่า เขื่อนปากมูลมีประโยชน์ในการเพิ่มพูนผลผลิตอย่างไร รวมถึงประเด็นเรื่องการลดลงของปริมาณปลาหลังสร้างเขื่อน และอาชีพหลักของชาวบ้านปากมูล การศึกษานี้ให้ข้อสรุปว่า อ่างเก็บน้ำเขื่อนปากมูลจะสร้างผลผลิตทางประมงสูงถึง 35 กิโลกรัม ต่อไร่ มีมูลค่า 19 ล้านบาทต่อปี ส่วนการลดลงของปริมาณปลาในงานวิจัยชี้แจงว่าแม้จะยังไม่สร้างเขื่อน ปริมาณของปลาก็ลดลงอยู่แล้วเพราะชาวบ้านหันมาประกอบอาชีพหาปลามากขึ้น ส่วนอาชีพหลัก ของชาวบ้านยังคงทำนา ทำไร่ และมีอาชีพประมงเป็นอาชีพรอง ข้อเสนอจากงานวิจัยชิ้นนี้สรุปว่า การสร้างเขื่อนแทบจะไม่ส่งผลกระทบอะไรเลย

ในทำนองเดียวกัน การศึกษาการเปลี่ยนแปลงเบื้องต้นทางเศรษฐกิจสังคมของผู้ ได้รับผลกระทบจากโครงการเขื่อนปากมูลระหว่างการก่อสร้าง ของ ประกิจ ย่าพรม (2536) ซึ่ง ทำการศึกษาในช่วงเขื่อนสร้างใกล้จะแล้วเสร็จ ให้ข้อสรุปตรงกับ วีระพัฒน์ ทองคำ และคนอื่น ๆ เคย เสนอไว้ คือ อาชีพหลักของผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนส่วนใหญ่จะทำนา ส่วนการทำ ประมงเป็นเพียงอาชีพรอง ในประเด็นผลกระทบ ประกิจ เสนอว่า ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบทุกคน จะได้รับค่าชดเชยการสูญเสียที่ดินที่เกิดน้ำท่วม ซึ่งการชดเชยในรูปแบบต่าง ๆ จะทำให้สภาพความ เป็นอยู่ของชาวบ้านโดยรวมนั้นดีขึ้นและชาวบ้านส่วนใหญ่ก็พอใจกับการมีเขื่อน

งานกระแสหลักที่เน้นศึกษาผลกระทบของโครงการต่อระบบนิเวศวิทยาแม่น้ำมูลใน บริเวณที่จะสร้างเขื่อน ได้แก่ รายงานการศึกษาผลกระทบของโครงการเขื่อนปากมูลที่มีต่อระบบ นิเวศของลำน้ำมูลและบริเวณโดยรอบ ของ ธนาคารโลก (2537) ระบุว่า ผลกระทบทางระบบนิเวศ ของลำน้ำมูลและบริเวณโดยรอบนั้นไม่ได้เกิดจากเขื่อน แต่ขึ้นอยู่กักระดับน้ำ/ ลักษณะการไหลของ น้ำ หรือหากจะกระทบบ้างก็เพียงแค่ระยะทาง 40 กิโลเมตรเท่านั้น (ธนาคารโลก, 2537) ข้อเสนอ ของธนาคารโลกในครั้งนั้น สอดคล้องกับที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เคยสรุปในผล การศึกษาผลกระทบด้านการปกครองเพื่ออนุรักษ์พืชพันธุ์และชีวิตสัตว์น้ำในอ่างเก็บน้ำให้คงสภาพ

เหมือนกัน รวมทั้งการสร้างบันไดปลาโจน ว่า หลังการสร้างเขื่อนปลาจากแม่น้ำโขงสามารถว่ายน้ำมาวางไข่เพื่อขยายพันธุ์และว่ายกลับไปกลับมาจากน้ำมูลไปน้ำโขงได้

งานที่ศึกษาในลักษณะของการติดตามผลและสำรวจทัศนคติของผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ได้แก่ รายงานการติดตามการเปลี่ยนแปลงผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ของมหาวิทยาลัยขอนแก่น (2540) ซึ่งรับทุนจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยมาทำการศึกษาในปี พ.ศ.2540 ช่วงหลังสร้างเขื่อน โดยเน้นทำการสำรวจความสำเร็จของการปล่อยกุ้งก้ามกรามในแม่น้ำมูล ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ระบุว่า ในปี พ.ศ.2539 ราษฎรสามารถจับกุ้งก้ามกรามได้มากขึ้น โดยจับกุ้งก้ามกรามได้เฉลี่ย 74.07 กิโลกรัมต่อครัวเรือนที่มีการจับกุ้งต่อปี และ 29.81 กิโลกรัมต่อครัวเรือนทั้งหมด จากในปี 2537 ซึ่งไม่มีการจับกุ้งก้ามกรามเลย (เพราะอยู่ระหว่างการสร้างเขื่อน)

งานในลักษณะเดียวกันก็คือ การศึกษาผลกระทบของสิ่งแวดล้อมหลังจากสร้างเขื่อนแล้วเสร็จเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการอพยพออกจากพื้นที่เดิม ของ ศุภชัย ชีตตรง และ คนอื่นๆ (2542) จากมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ทำการศึกษาในปี พ.ศ.2542 หลังเขื่อนสร้างเสร็จแล้ว 5 ปี เนื้อหาของงานเน้นหนักที่การสำรวจครัวเรือน การเกิดการย้ายถิ่น พบว่า ราษฎรถึง 70 % ย้ายไปทำงานในกรุงเทพฯ เนื่องจากรายได้ในภาคเกษตรลดลง จึงหันไปทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้น ขณะเดียวกันงานวิจัยชิ้นนี้ก็ยอมรับว่าน้ำท่วมส่งผลกระทบต่อการใช้สัตว์ ทำให้ปริมาณปลาลดลง และชาวบ้านมีหนี้สินเพิ่มขึ้นจึงต้องการหารายได้เสริมจากอาชีพนอกภาคเกษตร ส่วนสาเหตุที่ชาวบ้านจนลงงานวิจัยระบุว่าเป็นเพราะชาวบ้านต้องการเครื่องใช้ไฟฟ้า ในด้านทัศนคติผู้ตอบแบบสอบถามมีเพียงปานกลางที่พอใจเขื่อน ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่พอใจเขื่อนที่ทำให้ปลาลดลง ที่ดินถูกน้ำท่วม และเกิดการสูญเสียที่ดิน จะเห็นได้ว่าผลการศึกษาของ ศุภชัย ชัดแย้งกับข้อเสนอในงานวิจัยของ ประกิจ ย่าพรม และมหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่เคยสรุปว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่พอใจกับเขื่อน

การศึกษาผลของบันไดปลาโจนต่อการอพยพของพันธุ์ปลาและผลผลิตปลาที่เขื่อนปากมูล ของ ประดิษฐ์ ศรีภัทรประสิทธิ์ (2546) ทำการศึกษาเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลโดยใช้แม่น้ำมูลเป็นกรณีศึกษา วัตถุประสงค์ของการวิจัยต้องการทราบว่าเมื่อมีการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำแล้วจะมีผลอย่างไร งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงเทคนิคโดยผู้วิจัยทำการนับปลาเพื่อดูกระทบของเขื่อน ผลการศึกษาให้ข้อสรุปว่า หลังการสร้างเขื่อนผลผลิตของปลาจากเหนือเขื่อนต่อวันมากขึ้น กล่าวคือมีปลาประมาณ 42 ชนิดที่ขึ้นบันไดปลาโจนได้ ซึ่งต่างจากที่เคยศึกษาไว้เดิมที่ระบุว่ามี 23 ชนิด ซึ่งผลการศึกษาของ ประดิษฐ์ ศรีภัทรประสิทธิ์ ครั้งนี้ ชัดแย้งกับผลการสำรวจพันธุ์ปลาในลำน้ำโขง-ชี-มูล

ของ ขวลิต วิทยานันท์ (2546) ที่สรุปว่า เมื่อมีการสร้างกำแพงคอนกรีตขวางแม่น้ำมูล พันธุ์ปลาลด ความหลากหลายลง

ในการศึกษาโครงการศึกษาแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545) ของ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2546) ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย วัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้เพื่อนำผลการศึกษาไปเป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลของรัฐบาล วัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้มุ่งตอบคำถามเกี่ยวกับเขื่อนใน 4 ประเด็นหลัก คือ สถานะและบทบาทของเขื่อน ประโยชน์ของเขื่อน ความสัมพันธ์ระหว่างเขื่อนกับ เศรษฐกิจชุมชนและแนวทางในการจัดการเกี่ยวกับเขื่อน ประเด็นที่น่าสนใจของงานวิจัยชิ้นนี้อยู่ใน หมวดที่ 4 คือการเสนอทางเลือกในการพิจารณาจัดการเขื่อนปากมูล ซึ่งงานวิจัยได้เสนอทางเลือก ในเชิงนโยบายไว้ 4 ทางเลือกด้วยกัน คือ (1) ข้อเสนอให้ปิดตลอดปี (2) ข้อเสนอให้เปิด 5 เดือน ปิด 7 เดือน (3) ข้อเสนอให้เปิด 8 เดือน ปิด 4 เดือน และ (4) ข้อเสนอให้เปิดตลอดปี (มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2546) แต่ปรากฏว่าภายหลังจากที่งานวิจัยแล้วเสร็จ รัฐบาลกลับให้ความเห็นว่างานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ไม่รอบด้านพอ ไม่ได้พที่รัฐบาลจะใช้ตัดสินใจได้ โดยเฉพาะความเห็นของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี ที่กล่าวว่า การศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีชิ้นนี้ ไปเน้นในเรื่องของความเดือดร้อนของประชาชน ทำให้ข้อมูลสะท้อนถึงความรู้สึกของความเดือดร้อนโดยเฉพาะผู้ที่ทำประมงแล้วไม่มีการเปลี่ยนอาชีพ จึงไม่เหมาะกับการนำมาใช้ตัดสินใจเชิงนโยบาย เนื่องจากรัฐบาลจำเป็นต้องดูผลกระทบในด้านอื่น ๆ ประกอบด้วย

อย่างไรก็ดี งานวิจัยแนวกระแสหลักที่แสดงจุดยืนว่าผลิตขึ้นมาเพื่อตอบสนองนโยบายของรัฐบาล ก็คืองานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ที่ทำการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนกรณีเขื่อนปากมูลในพื้นที่อำเภอโขงเจียม อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอสิรินธร เพื่อประกอบการตัดสินใจในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ผลการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติครั้งนี้ ระบุว่า คราวเรือส่วนใหญ่ไม่ได้รับผลกระทบจากการปิดประตูน้ำตลอดปี ความคิดเห็นของประชาชนกลุ่มที่มากที่สุดเลือกที่จะให้รัฐบาลเปิดประตูระบายน้ำ 4 เดือน ระหว่างเดือน กรกฎาคม-ตุลาคม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2545) จะเห็นได้ว่าข้อเสนอจากงานวิจัยชิ้นนี้สามารถตอบสนองแนวคิดของรัฐบาลที่ต้องการเปิดประตูน้ำ 4 เดือน ปิดประตูน้ำ 8 เดือน เพื่อให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้ทำการปั่นกระแสไฟฟ้า

งานวิจัยในลักษณะเดียวกันคือ การสำรวจความคิดเห็นของประชาชนสองฝั่งแม่น้ำมูลเกี่ยวกับการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ของ สมชาย วงศ์เกษม และคนอื่น ๆ จากสถาบันราชภัฏอุบลราชธานี ประเด็นที่น่าสนใจของงานวิจัยชิ้นนี้คือกำหนดเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บ

รวบรวมข้อมูลเป็นแบบสัมภาษณ์ที่พัฒนามาจากแบบสอบถามของสำนักงานสถิติแห่งชาติ อีกทั้งผลการสำรวจก็ให้ข้อเสนอในแนวทางเดียวกัน กล่าวคือในประเด็นผลกระทบจากเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาในภาพรวมเห็นว่าการดำรงชีวิตและความเป็นอยู่เหมือนเดิม แต่เมื่อพิจารณาในรายตำบล ปรากฏว่าการประกอบอาชีพของประชาชนในหลายตำบลทั้ง 3 อำเภอโขงเจียม แยกแต่การคมนาคมดีขึ้น ประเด็นความคิดเห็นเกี่ยวกับการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลประชาชนในภาพรวมเห็นว่า ควรเปิดประตูระบายน้ำ 4 เดือน มากที่สุด รองลงมาเปิดประตูระบายน้ำตลอดปี ปิดประตูระบายน้ำตลอดปี เปิดประตูระบายน้ำ 8 เดือน และเปิดประตูระบายน้ำ 5 เดือน ตามลำดับ และในประเด็นข้อเสนอแนะเพิ่มเติมเกี่ยวกับการแก้ปัญหาเขื่อนปากมูล งานวิจัยชิ้นนี้เสนอให้มีการฟื้นฟูธรรมชาติ ขุดคูคลองและติดตั้งเครื่องสูบน้ำหลังเปิดเขื่อน เร่งขยายพันธุ์ปลา พัฒนาอาชีพเสริม แก้ปัญหาเรื่องบันไดปลาโจนเพื่อให้ปลาขึ้นได้ ฝึกอบรมทางด้านการเกษตรเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต (สมชาย วงศ์เกษม และคนอื่น ๆ, 2546) ประเด็นน่าสนใจก็คืองานวิจัยนี้เสนอทางเลือกในการตัดสินใจเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเป็นเวลา 4 เดือน ซึ่งตรงกับงานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติสรุปก่อนหน้านี้ รวมทั้งข้อเสนอแนะเพิ่มเติมในการแก้ปัญหาเขื่อนปากมูลในงานวิจัยนั้น ส่วนแต่เป็นแนวทางเดียวกับที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้ดำเนินการอยู่แล้ว ดังนั้นงานวิจัยทั้งสองชิ้นโดยเฉพาะงานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในเวลาต่อมาว่า การศึกษาโดยการสอบถามทัศนคติและสร้างคำตอบในทางสถิตินั้นเป็นงานวิจัยที่ผลิตขึ้นมาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการตัดสินใจของรัฐบาล

งานวิจัยเชิงสำรวจและติดตามผลการปฏิบัติงานของรัฐบาลอีกชิ้นหนึ่งคือ รายงานการติดตามสภาพเศรษฐกิจสังคมสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ของ สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2546) โดยการสนับสนุนจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ได้ทำการสำรวจจากครัวเรือนที่ได้รับขดเขยอาชีพประมงจาก กฟผ. จำนวน 5,792 ครัวเรือน และครอบครัวเปรียบเทียบจำนวน 900 ครัวเรือน รวมทั้งสิ้น 6,692 ครัวเรือน ผลการศึกษารูปว่า ประชากรส่วนใหญ่ทำอาชีพหลักด้านเกษตร ประชากรที่ทำประมงเป็นอาชีพหลักไม่เกินร้อยละ 10 อย่างไรก็ตาม พบครัวเรือนที่ทำประมงมากกว่าร้อยละ 50 และมีแนวโน้มลดลงนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา ด้านรายได้ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูลสัดส่วนรายได้ของครัวเรือนส่วนใหญ่มาจากการเกษตร เฉพาะด้านประมงคิดเป็นสัดส่วนไม่เกินร้อยละ 10 และภายหลังการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมาโครงสร้างรายได้ครัวเรือนเปลี่ยนไปอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือรายได้นอกการเกษตรมีสัดส่วนสูงกว่าด้านการเกษตร ส่วนรายได้ด้านการประมงยังคงมีสัดส่วนเฉลี่ยประมาณไม่เกินร้อยละ 10 ของรายได้ทั้งหมด แต่รายได้ที่เป็นตัวเงินโดยเฉลี่ยหลังการก่อสร้างเขื่อนสูงกว่ารายได้ประมงก่อนการสร้างเขื่อนเนื่องจากมี

การเพาะและปล่อยสัตว์น้ำลงในลำน้ำมูล เปรียบเทียบสภาพทางเศรษฐกิจของครัวเรือนที่ได้รับการชดเชยอาชีพประมงไม่มีความแตกต่างจากครัวเรือนทั่วไปมากนัก กล่าวคือโดยทั่วไปชาวบ้านมีสภาพยากจน ระดับรายได้ต่อครอบครัวต่ำ การประกอบอาชีพหรือมีแหล่งรายได้จำกัด การประกอบอาชีพเป็นแบบดั้งเดิม ส่วนอาชีพเสริมมีน้อย เปรียบเทียบสภาพทางเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือนที่มีสมาชิกทำอาชีพประมงเป็นอาชีพหลักหรือครัวเรือนประมงซึ่งมีประชากรอยู่ประมาณร้อยละ 5.94 ที่ทำประมงเป็นอาชีพหลัก พบว่าเป็นครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าครัวเรือนทั่วไป

จากภาพรวมของงานวิจัยกระแสหลักข้างต้น ชี้ให้เห็นว่า งานวิจัยกระแสหลัก เช่น งานวิจัยของมหาวิทยาลัยขอนแก่น งานวิจัยของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์ฯ และงานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย มักมีลักษณะของงานการติดตามผลและสำรวจความคิดเห็นของประชาชนเพื่อนำมาใช้อ้างอิงความชอบธรรมเชิงนโยบายของรัฐบาลเป็นหลัก ทำให้งานวิจัยกลุ่มนี้ถูกวิจารณ์ว่าเป็น "วาทกรรมของอำนาจ" ซึ่งมีไว้เพื่อให้ผู้คนเข้าใจและยอมรับระบบที่ดำรงอยู่ อันเป็นจริยศาสตร์ของกระแสหลักที่มุ่งไปในทิศทางที่สอนให้มนุษย์มีความต้องการมากขึ้นไปไม่สิ้นสุด

2. งานวิจัยแนวต่อต้านกระแสหลัก หรือที่เรียกว่า วาทกรรมต่อต้าน (Counter Discourse) แม้ว่างานวิจัยแนวนี้จะมีความหลากหลายทั้งในด้านรูปแบบและแนวคิดในการนำเสนอ แต่ก็ยังมีจุดยืนร่วมกันคือ ชูประเด็น "ท้องถิ่นนิยม" (Localism) และ แนวคิด "สิทธิชุมชน" (Community Right) เป็นเครื่องมือตอบโต้วาทกรรมกระแสหลัก ให้ความสำคัญกับวิถีชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น ปฏิเสธแนวทางการพัฒนาของรัฐซึ่งเน้นเทคโนโลยีที่มุ่งเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชนเข้าสู่การพัฒนาที่ไม่แน่นอน และสุ่มเสี่ยงต่อการล่มสลายของระบบธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและวิถีชุมชน วาทกรรมต่อต้านกระแสหลักจะใช้แนวคิดและวิธีวิทยาที่หลากหลาย ดังนี้

งานวิจัยที่นำเสนอแนวนิเวศวิทยาการเมือง แนวคิดนิเวศวิทยาเป็นวิธีการศึกษาแบบหนึ่งที่นักวิจัยนำมาวิเคราะห์เชิงปฏิสัมพันธ์ (interactive approach) ของปัญหาเขื่อนปากมูล แนวการวิเคราะห์เชิงปฏิสัมพันธ์ไม่ได้มองเฉพาะภูมิทัศน์ทางธรรมชาติหรือการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ อีกทั้งยังไม่ได้มองในแง่วัฒนธรรมอย่างที่กลุ่มแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมนิยมใช้ แต่จะเน้นไปที่เรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างกับตัวบุคคล/ กลุ่มบุคคล และกระบวนการเกิดขึ้นของการต่อสู้ทางสิ่งแวดล้อม ดังนั้นกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงรวมเอาตัวแสดง (Actors) หรือกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) เข้าไปวิเคราะห์ด้วย

งานวิจัยแนวนิเวศวิทยาการเมือง ได้แก่ การศึกษาเปรียบเทียบโลกทัศน์ของชาวบ้านและเจ้าหน้าที่ของรัฐเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทและสิ่งแวดล้อม กรณีการขัดแย้งระหว่าง

ชาวบ้านที่สนับสนุนโดยองค์กรเอกชนกับรัฐบาลไทยเกี่ยวกับการก่อสร้างเขื่อนปากมูล ของ ฮับเบล (Hubbel) (1992) ได้สะท้อนถึงความล้มเหลวของโครงการพัฒนาของรัฐบาลว่า ที่ผ่านมามีผลพวงจากการพัฒนาได้ก่อให้เกิดปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมและทำลายคุณภาพชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะชาวบ้านในกลุ่มที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติสำหรับการยังชีพ รัฐบาลเองมีโลกทัศน์ที่แตกต่างและขัดแย้งกับชาวบ้าน ดังนั้นการลุกขึ้นมาประท้วงของชาวบ้านจึงเป็นสัญญาณบ่งชี้ว่าชาวบ้านมีจิตสำนึกในการต่อต้านและท้าทายอำนาจรัฐเพื่อเรียกร้องกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติตามแนวทางของชุมชน

งานวิเคราะห์แนวโน้วศวิทยาการเมืองอีกชิ้นหนึ่งคือ การศึกษาเรื่อง "มูน" ไม่ใช่ "มูล" วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล" ของ สมหมาย ชินนาค (2546) ซึ่งใช้มุมมองจากแนวคิดภาวะชายขอบบวกกับแนวคิดเรื่องรัฐ/ชาติทำการวิพากษ์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจผ่านมุมมองของการเปลี่ยนนิยาม/ ความหมายจากคำว่า "มูน" ซึ่งเป็นคำนิยามที่มีนัยถึง "สิทธิดั้งเดิม" เกี่ยวกับแม่น้ำในความหมายของชาวบ้าน ไปเป็น "มูล" อันเป็นวาทกรรมทางอำนาจของรัฐ ต่อมาชาวบ้านปากมูลได้ตอบโต้โดยการปรับเปลี่ยน/ เคลื่อนย้ายความหมายกลับคืนมาสู่คำว่า "มูน" ตามเดิม ดังนั้นคำสองคำระหว่าง "มูล" กับ "มูน" จึงเป็นการยกย่ำถ่างพื้นที่ของอำนาจ และเป็นปฏิบัติการตอบโต้การครอบงำของอำนาจ

การศึกษา เขื่อนปากมูล : เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย (พ.ศ.2530-2538) ของ สมศรี ชัยวณิชยา (2542) เป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างอำนาจรัฐกับประชาชนในฐานะกลุ่มที่ค่อนข้างไร้อำนาจทางสังคม ผลการศึกษาสรุปว่า เขื่อนปากมูลเป็นตัวแบบของความขัดแย้งในสังคม ลักษณะการชุมนุมประท้วงของราษฎรปากมูลเป็นยุทธวิธีทางการเมืองของกลุ่มค่อนข้างไร้อำนาจ ที่ต้องอาศัยองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักศึกษา สื่อมวลชน นักการเมืองท้องถิ่น เพื่อให้การประท้วงเป็นประเด็นสาธารณะที่ได้รับความชอบธรรม สิ่งที่ราษฎรปากมูลเรียกร้องคือปัญหาสิ่งแวดล้อมและผลกระทบการประกอบอาชีพประมง ในทางกลับกันยุทธศาสตร์การรวมกลุ่มของราษฎรปากมูลที่ทำให้เป็นกลุ่มอิทธิพลขึ้นมาในสังคมนั้นก็ได้รับการตอบโต้จากภาครัฐในลักษณะที่รุนแรงเช่นกัน

บทวิเคราะห์เรื่อง "การเมืองของคนจน" ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546) ชี้ให้เห็นว่ากระบวนการประท้วงของชาวบ้านปากมูล คือเครื่องมือทางการเมืองรูปแบบใหม่ของคนจน เนื่องจากมีอาจพึ่งพาระบบอุปถัมภ์ในการเรียกร้องทางการเมืองได้ การประท้วงดังกล่าวทำให้ภาพคนจนถูกมองว่า ไร้ระเบียบ เอกภพมูอยู่เหนือกฎหมาย หรือเคลื่อนไหวโดยไม่สุจริตตามคำสั่งของมือที่สาม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์คุณประโยชน์ของการประท้วงว่า อย่างน้อยก็ก่อให้เกิดสำนึกใหม่เกี่ยวกับความจนและคนจน และทำให้พวกเขาตระหนักว่าพวกเขามีศักยภาพและสามารถ

พัฒนาแนวทางและสร้างเครื่องมือเพื่อต่อรองทางการเมือง โดยมีการจัดองค์กร เครือข่าย และหาพันธมิตรจากชนชั้นกลางโดยเฉพาะนักวิชาการอย่างเป็นทางการ วิธินำเสนอบัญหาสิ่งแวดล้อมก็ได้ทำให้รัฐบาลและการไฟฟ้าฝ่ายผลิตยอมรับข้อเรียกร้องของราษฎรปากมูล อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

การศึกษาประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล ของ นลินี ต้นภูนิศย์ (2546) เป็นรายงานการศึกษาที่บ้านที่ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูลกลุ่มสมาชิกคนจนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี ผู้วิจัยได้นำเสนอวิถีชีวิตของชาวบ้านก่อนการสร้างเขื่อน รวมถึงการต่อสู้ของชาวบ้านช่วงก่อนสร้างเขื่อน ช่วงก่อสร้าง และช่วงหลังการก่อสร้าง จนถึงปี พ.ศ.2543 โดยใช้เรื่องเล่าของชาวบ้านหญิง-ชายที่ถ่ายทอดประสบการณ์การต่อสู้ ผลการศึกษาในครั้งนี้พบว่าชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลมีการต่อสู้หลากหลายรูปแบบนับตั้งแต่เมื่อครั้งที่เริ่มมีการเตรียมพื้นที่ก่อสร้างเขื่อนในราวปี พ.ศ.2532 ทั้งการกระจายข้อมูลข่าวสารและระดมแนวร่วมในสายเครือข่าย การเผชิญหน้ากับทีมก่อสร้าง การยื่นข้อเรียกร้องค่าชดเชย ช่วงหลังการก่อสร้างมีการเคลื่อนไหวภายใต้ "สมาชิกคนจน" คือ มหกรรมทวงสัญญาสมาชิกคนจน เมื่อกลางปี พ.ศ.2539, 99 วันสมาชิกคนจน การตั้งหมู่บ้านแม่มนมันยืน พ.ศ.2542 จนถึงการประชุมหน้าทำเนียบปี พ.ศ.2543 การต่อสู้มีทั้งการใช้วิธีตีแผ่ ไม่ให้ความร่วมมือ การตอบโต้อย่างเป็นทางการผ่านขั้นตอนการทำงานของรัฐบาล การสร้างและรักษาพันธมิตร การสร้างสื่อของตนเองและการกดดันผ่านการประท้วง การเปิดโต๊ะเจรจา การโต้แย้งในเวทีสาธารณะ และการประนีประนอม ความคิดและการเปลี่ยนแปลงความคิดในท่ามกลางการต่อสู้ที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดคือความคิดที่มีต่อรัฐ ชาวบ้านกล้าที่จะเผชิญหน้ากับกลไกรัฐอย่างเสมอหน้า ในขณะที่เร่งสร้างพันธมิตรในสายนักพัฒนาและนักวิชาการ ชาวบ้านที่ต่อสู้มาอย่างยาวนานกว่า 10 ปี มีความรู้สึกที่เชื่อมั่นว่าตนเองสามารถหาเลี้ยงครอบครัวได้ถูกบ้านทอนลงหลังจากที่มีการสร้างเขื่อนและวิถีชีวิตดั้งเดิมถูกทำลายลง ในช่วงการต่อสู้ชาวบ้านรู้สึกว่าการกระทำร้าย ถูกเพิกเฉย ถูกละเมิดสัญญา ถูกกล่าวหา แต่ก็มองตนเองว่าเป็นผู้ที่มีเกียรติมีศักดิ์ศรี มีสิทธิยื่นหยัดต่อสู้ แม้ว่าข้อเรียกร้องของเธอ/เขาจะไม่ได้รับการสนองตอบแต่การต่อสู้จะยังคงมีต่อไปเพื่อที่ว่าในอนาคตการก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่จะต้องคำนึงถึงผลกระทบที่จะตามมามากกว่าที่ผ่านมาแล้ว ทั้งเธอและเขาเข้าใจดีว่าการเคลื่อนไหวนี้เป็นการทำสงครามหลายชั้นทั้งสงครามชนชั้นและสงครามวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงความคิดของชาวบ้านมีความเกี่ยวข้องกับบริบทของความสัมพันธ์อย่างน้อย 6 ด้าน คือ (1) ความสัมพันธ์ของสายเครือข่ายเป็นฐานสำคัญของการรวมกลุ่มในระยะแรก (2) ความสัมพันธ์หญิง-ชายมีส่วนในการแบ่งงานในช่วงเคลื่อนไหว (3) ความสัมพันธ์ใหม่ที่สร้างขึ้นในช่วงเคลื่อนไหวซึ่งบางครั้งก้าวข้ามความสัมพันธ์แบบเดิม (4)

ความสัมพันธ์กับกลุ่มพันธมิตรที่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากกันและกันมีส่วนร่วมในการตกแต่งรูปแบบและกระบวนการเคลื่อนไหว (5) ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับชาวบ้านที่ชาวบ้านไม่ได้สัมผัสอย่างใกล้ชิดมาก่อนปรากฏชัดเจนขึ้น จังหวะของการตอบโต้ของชาวบ้านต่อรัฐสัมพันธ์กับท่าทีและจังหวะก้าวของภาครัฐด้วย และ (6) ภาพปรากฏของชาวบ้านในสื่อต่าง ๆ ทั้งที่เกิดจากการสร้างของสื่อและการสร้างของชาวบ้านเองมีผลต่อความสนใจและการรับรู้ของสาธารณะและส่งผลกลับมาถึงการเคลื่อนไหวด้วย

งานวิจัยอีกแนวหนึ่งที่น่าสนใจคือ งานวิจัยที่นำแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) มาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ (2549 : 349) ทำการสังเคราะห์งานทางด้านนิเวศวิทยาวัฒนธรรมหลายชิ้น อย่างเช่น งานทางด้านนิเวศวิทยาวัฒนธรรมของ สจิวต (Steward, 1995) แนวคิดระบบนิเวศของ แรพพอร์ท (Rappaport, 1967) และวัตถุนิยมวัฒนธรรมของ แฮริส (Harris, 1979) ได้ให้ข้อสรุปว่า งานวิจัยทางด้านนิเวศวิทยาวัฒนธรรมวิเคราะห์ระบบว่ามีระบบการควบคุมและปรับตัวเช่นเดียวกับธรรมชาติที่สังคมเหล่านี้ต้องพึ่งพิง โดยชี้ให้เห็นว่าระบบธรรมชาติและระบบสังคมมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแนบแน่นในเชิงหน้าที่ขององค์รวม สำหรับงานวิจัยเชิงอุปมาอุปไมยในแนวนี้ พบว่ามีการเน้นกล่าวถึงเรื่อง "ภูมิปัญญา" ซึ่งเป็นระบบคุณค่าวัฒนธรรมท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็เสนอว่านโยบายของรัฐสร้างปัญหาให้กับชาวบ้านและละเมิดกฎเกณฑ์ดั้งเดิมของชุมชน

งานวิจัยที่วิเคราะห์แนวนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ได้แก่ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่มีผลต่อระบบสังคมและวัฒนธรรม ของ กนกวรรณ พันธุ์เกษม (2545) ซึ่งมีผลสรุปว่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับเกาะแก่งธรรมชาติและระบบนิเวศ ดังนั้นระบบนิเวศจึงถือเป็นพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน กระบวนการเรียนรู้และสร้างองค์ความรู้ด้านการประมงพื้นบ้านได้สูญหายไปจากชุมชนอันเนื่องมาจากระบบนิเวศถูกทำลายและลูกหลานของชาวบ้านได้อพยพย้ายถิ่นไปทำงานและพึ่งพิงทรัพยากรนอกชุมชนเป็นหลัก รูปแบบความสัมพันธ์ของเครือข่ายได้เปลี่ยนแปลงจากเครือข่ายทางสังคม วัฒนธรรมทางเศรษฐกิจเป็นการพัฒนาเครือข่ายทางการเมือง ด้านบทบาททางสังคมชายหญิงเดิมก่อนมีเขื่อนทั้งผู้ชายและผู้หญิงปากมูลมีบทบาทคล้ายคลึงกันและค่อนข้างเท่าเทียมกันในการทำประมงพื้นบ้านและด้านเศรษฐกิจ ปัจจุบันทั้งชายและหญิงต่างก็มีบทบาทคู่กันด้านการเมือง ขณะเดียวกันผู้หญิงและผู้ชายหนุ่มสาวก็มีบทบาททางด้านเศรษฐกิจรูปแบบใหม่โดยการอาศัยทรัพยากรนอกชุมชน เช่น การไปทำงานในกรุงเทพมหานคร และต่างถิ่นอื่น ๆ

งานวิจัยที่เสนออัตลักษณ์ของท้องถิ่น คือ การศึกษาอัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง : วิเคราะห์จากระบบนิเวศ "ลวงปลา" และบริบทแวดล้อม" ของ กนกวรรณ

มะโนรมย์ (2546) งานนี้พยายามเสนออัตลักษณ์ความเป็นชาวประมงของชาวบ้านปากมูลโดยอธิบายผ่านว่า ระบบนิเวศ "ลวงปลา" (แหล่งที่อยู่อาศัยของปลา) และทรัพยากรที่ดินที่เป็นข้อจำกัดในการทำนา กนกวรรณ เสนอว่า ลวงปลา ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางหรือพื้นที่ทางสังคม แต่ทว่าการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐได้ทำให้ลวงปลาค่อย ๆ หายไปจากสังคม

อัตลักษณ์ท้องถิ่นในงานบางชิ้นจะถูกเสนอในรูปงานสังเคราะห์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ดังปรากฏในข้อเสนอเรื่อง เชื้อนปากมูลกับความพินาศของอารยธรรมและสภาพแวดล้อมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ของ ศรีสักร วัลลิโภดม (2542) งานนี้เสนอว่าการสร้างเชื้อนและโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ในแม่น้ำโขงและน้ำมูลเป็นสาเหตุหนึ่งให้แหล่งและร่องรอยของอารยธรรมโบราณลดคุณค่าและความสำคัญลงไป ทั้งยังพยายามชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนโบราณกับสภาพนิเวศวิทยา สังคม วัฒนธรรม งานชิ้นนี้ได้ทำการวิพากษ์โครงการเชื้อนปากมูลว่า เป็นต้นเหตุทำให้อารยธรรม วัฒนธรรมและสภาพธรรมชาติได้ถูกทำลายไปเพียงเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ไม่คุ้มค่า

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยที่ศึกษาตามแนวประวัติศาสตร์วัฒนธรรม (Cultural History) แนวการศึกษาวิเคราะห์ให้เราได้เห็นความเป็นอีสานจากภายในคือพัฒนาการทางวัฒนธรรมอีสานที่ถูกสร้างขึ้นจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศต่าง ๆ อีกทั้งยังกล่าวถึงคุณลักษณะของความสัมพันธ์เชิงพลวัตระหว่างผู้คนในพื้นที่ วิถีวิทยาในการศึกษาจะใช้แนวคิดเชิงประวัติศาสตร์วัฒนธรรม อันเป็นการศึกษาแง่มุมทางประวัติศาสตร์ผ่านคำบอกเล่าของชาวบ้านโดยเน้นกล่าวถึงองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเชื่อว่าการปลุกจิตสำนึกในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือการรื้อฟื้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จะเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดพลังในการตอบโต้และต่อรองกับกลุ่มอำนาจอื่นหรือชาติพันธุ์อื่นที่อยู่นอกประวัติศาสตร์ของตนมิให้เข้ามาควบคุมหรือคุกคามได้โดยง่าย

งานวิจัยแนวประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ได้แก่ การศึกษาพลังท้องถิ่นในกระแสการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม กรณีชุมชนเชื้อนปากมูล ของ นฤมล ทับจุมพล (2542) ซึ่งผลการศึกษาสรุปว่า หลังการเปิดประตูระบายน้ำเชื้อนปากมูล แม้ว่าทรัพยากรจะเริ่มฟื้นคืนมา แต่เนื่องจากศักยภาพที่มีอยู่เดิมถูกทำลายไปในระหว่างที่เชื้อนเก็บกักน้ำ ชาวบ้านจึงยังไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้ดังเดิมทั้งที่มีภูมิปัญญาและมีศักยภาพ แต่ชุมชนปากมูลก็เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญหลายประการหลังเปิดเชื้อน อาทิ ความขัดแย้งภายในชุมชนสองฝั่งแม่น้ำมูลทุกชุมชนลดลงอย่างเห็นได้ชัด การเปิดประตูระบายน้ำทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารได้มีการฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิม ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนริมน้ำกับชุมชนบ้านโคกได้ฟื้นตัวขึ้นมาอีกครั้งหลังจากที่หายไปหลังจากมีการสร้างเชื้อน แต่ถึงกระนั้นปัญหาของชุมชนปากมูลก็ยังคงดำรง

อยู่ เพราะเหตุว่าอำนาจการตัดสินใจในการบริหารเขื่อนและจัดการแม่น้ำไม่ได้อยู่ในอำนาจการตัดสินใจของท้องถิ่น แต่อยู่ที่นโยบายของรัฐบาล

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงภาวะเศรษฐกิจและสังคมภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูล ของ เดชรัตน์ สุขกำเนิดและกลุ่มต้นกล้าเพื่อการศึกษาเศรษฐศาสตร์ทางเลือก (2542) ให้ข้อสรุปว่า โครงการเขื่อนปากมูลได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนในทุก ๆ ด้าน ได้แก่ ระบบนิเวศแหล่งอาศัยของปลาถูกทำลาย ทำให้อาชีพประมงของชาวบ้านลดลง แม้จะสร้างเขื่อนแล้วรายได้ในภาคเกษตรก็ไม่แตกต่างจากรายได้ก่อนการสร้างเขื่อน ทั้งนี้เพราะดินไม่ดี ชาวบ้านโดยมากไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง เมื่อปริมาณปลาลดลงทำให้ชาวบ้านไม่มีความมั่นคงด้านอาหาร และประการสุดท้ายคือ การมีเขื่อนก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนด้านสังคมวัฒนธรรม เพราะชาวบ้านที่ขาดรายได้และสูญเสียอาชีพประมงจะหาทางออกโดยการอพยพย้ายถิ่นไปทำงานต่างจังหวัด ทำให้คนในครอบครัวมีความสัมพันธ์ที่ห่างเหินกัน และการสืบสานวัฒนธรรมพื้นบ้านก็ลดหายไปด้วย

การศึกษาวัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล ของ บุญิตา สังข์แก้ว (2540) ได้กล่าวถึงนโยบายการพัฒนาประเทศที่เน้นการสร้างความเร็วเติบโตทางเศรษฐกิจและพลังงานไฟฟ้าโดยไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนระดับล่างมีอำนาจในการตัดสินใจและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ข้อเสนองานของ บุญิตา เห็นว่า นโยบายการพัฒนาดังกล่าวขัดต่อสิทธิมนุษยชนและความเป็นประชาธิปไตย ซึ่งเห็นได้ชัดเจนว่าการสร้างเขื่อนปากมูลนั้นทำให้เกิดการสูญเสียอาชีพพรานปลาและการขาดสะบั้นแห่งวัฒนธรรมสายน้ำมูล ได้แก่ การสูญเสียสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์อันเป็นแหล่งทำมาหากิน แหล่งผลิตภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการหาปลา การพัฒนาเทคนิคเครื่องมือจับปลา การร่วมมือร่วมใจของคนในครอบครัวและชุมชนในการสร้างสรรค์วัฒนธรรมการหาปลา เป็นต้น ปัจจุบันที่หลงเหลือไว้คือความแตกแยกของชาวบ้าน การพึ่งพิงตลาดปลาต่างถิ่น พึ่งอาหารในเมือง การออกจากหมู่บ้านของหนุ่มสาวไปทำงานต่างจังหวัด การสูญหายของความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับพรานปลา และการเข้ามามีบทบาทของวัฒนธรรมการบริโภคแบบสังคมเมืองที่ปรากฏทั่วไปในชุมชนแม่น้ำมูล

วิจัยไต้หวัน แม่มูน การกลับมาของคนหาปลา : บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคนปากมูน ของ คณะนักวิจัยไต้หวัน สมัชชาคนจนกรณีปากมูนและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2545) จะเน้นการวิจัยแบบมีส่วนร่วมโดยการให้ชาวบ้านทำหน้าที่เป็นนักวิจัยเพื่อเก็บรวบรวมองค์ความรู้พื้นบ้านในส่วนที่เกี่ยวกับระบบนิเวศ ปลาและพรรณพืช ผลการศึกษาของวิจัยไต้หวันพบว่า ก่อนสร้างเขื่อนปากมูลมีพันธุ์ปลามากถึง 260 ชนิด แต่ภายหลังการสร้างเขื่อนเหลือปลาอยู่เพียง 43 ชนิด มีสาเหตุมาจากปลาไม่สามารถอพยพผ่านบันไดปลาโจนได้ นอกจากนี้แล้วการระเบิดแก่งทำให้ป่าและพรรณพืชซึ่งเป็นอาหาร ที่อยู่อาศัย และวางไข่ของปลาต้องสูญหายไป

ขณะที่การเปิดประตูเชื่อมกลับพบว่า มีพันธุ์ปลาถึง 156 ชนิด ปลาที่พบยังเป็นปลาที่หายากและใกล้สูญพันธุ์ ส่วนผลกระทบทางด้านสังคมวัฒนธรรมและอาชีพ พบว่าก่อนสร้างเขื่อนปากมูลชุมชนมีหลักประกันความมั่นคงและสามารถพึ่งตนเองได้จากฐานทรัพยากรแม่น้ำมูล แต่ภายหลังจากการสร้างเขื่อน ชุมชนไร้หลักประกันความมั่นคงของชีวิตและพบว่าชาวบ้านมีหนี้สินกันทุกคน ร้อยละ 40 ต้องส่งลูกไปทำงานต่างประเทศ แต่ภายหลังจากการเปิดประตูเขื่อนชาวบ้านจำนวนถึง 6,915 คนได้กลับมามีอาชีพและแหล่งรายได้หลัก

กล่าวโดยสรุป สาระสำคัญของงานวิจัยแนวต่อต้านกระแสหลักจะให้ความสำคัญกับประเด็นท้องถิ่นทั้งยังกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้วัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นล่มสลายหรือไม่สามารถพัฒนาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของตนเองได้มาจากความล้มเหลวในด้านนโยบายการจัดการทรัพยากรซึ่งถูกผูกขาดโดยรัฐบาลกลาง ละเลยต่อท้องถิ่น และมีการกดทับ/ ปิดกั้นโอกาสของประชาชนไม่ให้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจในกระบวนการพัฒนา งานวิจัยแนวท้องถิ่นสะท้อนให้เห็นโครงสร้างทางการเมืองและระบบบริหารจัดการที่มีลักษณะอำนาจนิยม ดังนั้นจริยศาสตร์ของการศึกษาตามแนวนี้จึงอยู่ที่การชี้ให้เห็นถึงระบบคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน และสอนให้มนุษย์รู้จักคำว่า “รากเหง้าเผ่าพันธุ์” ความ “พอดี” หรือ “เพียงพอ”

9. องค์ความรู้ใหม่ที่จะได้จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้

องค์ความรู้ใหม่ที่จะได้จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ จะทำให้ทราบสถานการณ์ของปัญหาเขื่อนปากมูลนั้นแท้จริงมิได้เป็นเรื่องของความรู้ แต่เป็นพื้นที่แห่งการถกเถียงของความรู้ที่เรียกว่า “การช่วงชิงวาทกรรมเขื่อนปากมูล” ระหว่างวาทกรรมกระแสหลักกับวาทกรรมต่อต้านกระแสหลัก โดยที่แต่ละกลุ่มต่างพยายามผลิต/ สร้างค่านิยมและความหมายในประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาขึ้นมาต่อสู้กันในรูปแบบที่หลากหลาย ทั้งยังมีการเปลี่ยนแปลง/ เลื่อนไหลตามพื้นที่และเวลา ผลจากการศึกษาครั้งนี้ยังจะสะท้อนให้เห็นความรุนแรงในเชิงโครงสร้างของอำนาจโดยเฉพาะวาทกรรมของกลุ่มซึ่งมีอำนาจในการผลิต/ สร้างองค์ความรู้เพื่อควบคุมความรู้ ความคิดและความจริงของกลุ่มที่ไร้อำนาจ อันทำให้กลุ่มคนที่อ่อนแอกว่ารู้สึกว่าการกระทำนั้นเป็นกระบวนการของการทำลายคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงทำให้อีกฝ่ายหนึ่งต้องลุกขึ้นมาต่อต้านเพื่อเรียกร้องและทวงถามถึงความยุติธรรมของการพัฒนา โดยมีวัตถุประสงค์ที่มุ่งเปลี่ยนแปลงนิยามความหมายและแนวคิดของการพัฒนาที่มุ่งความเจริญทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวไปสู่การพัฒนาที่บรรลุคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมอันเป็นอุดมการณ์ของการพัฒนาที่มีขอบเขตเนื้อหากว้างขวาง ลึกซึ้งและยาวไกลกว่าที่เป็นอยู่

บทที่ 2

ชุมชนลุ่มน้ำมูล : บริบทพื้นที่และการช่วงชิงความหมาย

ชุมชนลุ่มน้ำมูล หมายถึง ชุมชนริมสองฝั่งลำน้ำมูลนับจากบริเวณแม่น้ำชีไหลมารวมกับแม่น้ำมูลที่ "บ้านวังยาง" อำเภอเมืองอุบล เรื่อยไปจนถึง "ปากแม่น้ำมูล" ในเขตอำเภอโขงเจียม รวมระยะทางประมาณ 100 กิโลเมตร ลำน้ำมูลในช่วงนี้ไหลเลาะผ่านหลายอำเภอในจังหวัดอุบลราชธานี เช่น อำเภอเมืองวารินชำราบ สว่างวีระวงศ์ ตาลชุม พิบูลมังสาหาร สิรินธร และโขงเจียม ในที่นี้ผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ชุมชนลุ่มน้ำมูลในฐานะเป็น "พื้นที่ทางสังคม"

2.1 แม่น้ำมูลยุคก่อนสร้างเขื่อน : นิยามทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานชุมชน

ในอดีตแม่น้ำมูลไม่เพียงเป็นสายน้ำที่ถูกนำมาใช้เพื่อตอบสนองการอุปโภค บริโภค แหล่งทำมาหากิน การสัญจรและการค้าขายทางน้ำเท่านั้น แต่ยังเป็นภูมิโนศอันเป็นที่ตั้งของชุมชนน้อยใหญ่ตลอดสองฝั่งลำน้ำมูล เฉพาะส่วนที่อยู่ปลายน้ำนับจากจุดบ้านวังยางลงไปจนถึงเขตอำเภอโขงเจียมจะเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดใหญ่ที่เรียกว่า "เมือง" และมีความสำคัญมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอยู่ 3 เมือง คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองพิบูลมังสาหาร และเมืองโขงเจียม ทั้งสามเมืองนี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันมายาวนานทั้งในทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการเมือง ดังนี้

(1) กรณีอุบลราชธานี เต็ม วิชาคย์พจนกิจ (2542 : 92) กล่าวว่า บรรพบุรุษของชนชาวอุบลราชธานีเป็นกลุ่มที่แยกจากกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มามีภูมิลำเนาอยู่ในแถบที่เคยเป็นมณฑลอิสานและมณฑลอุดร และเพิ่งมาปรากฏหลักฐานอันแน่นอนก็ต่อเมื่อระหว่างปลายรัชสมัยกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์มานี้เอง ผู้นำในการอพยพเข้ามาสร้างบ้านแปงเมือง คือ เจ้าพระวอและเจ้าพระตาสองพี่น้องซึ่งเคยเป็นเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุตและพาไพร่พลหนีราชภัยจากเวียงจันทน์มาตั้งเมืองอุบลราชธานีขึ้นที่บริเวณดงอู้งิ้วอู้งิ้วเหนือของลำแม่น้ำมูล

นักประวัติศาสตร์หลายท่านอธิบายว่า ดินแดนอันเป็นที่ตั้งของเมืองอุบลราชธานีเคยมีประวัติความเป็นมายาวนานและเกี่ยวข้องกับอำนาจของอาณาจักรโบราณหลายอาณาจักรด้วยกัน เช่น อาณาจักรเจนละ (ศรีศักร วัลลิโภดม, ธิดา สาระยา, 2534 : 5-40) อาณาจักรล้านช้างและกรุงเทพฯ (เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, 2542 : 92) ตามลำดับ สำหรับเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานีในยุคต้น ๆ ประชาชนจะมีวิถีการผลิตทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก บำเพ็ญ ณ อุบล (2535 : 5-18) กล่าวว่า ในเวลานั้นแต่ละบ้านจะทอผ้าไว้ใช้สอยเอง เงินตราที่ใช้จะเป็นเงินลาด เงินฮอย เงินลาด และเงินฮอยนั้นผู้ปกครองบ้านเมืองให้หล่อขึ้นใช้เองตามความจำเป็น ส่วนเงินย้างเป็นเงินที่นำมา

จากเมืองจีน สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างอุบลราชธานีกับเครือข่ายชุมชนอื่น ๆ ในลำน้ํามูล ชุมพล แนวจำปา (2535 : 155-173) เสนอว่า อุบลราชธานีมีความสัมพันธ์กับเครือข่ายนอกพื้นที่โดยอาศัย การติดต่อค้าขายทางลำน้ํามูลโดยเรือกลไฟ ได้แก่ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด ยโสธร นครราชสีมา สุรินทร์ บุรีรัมย์ และศรีสะเกษ เส้นทางเดินเรือกลไฟในลำน้ํามูลเริ่มต้นอย่างเป็นทางการโดยเจ้านายจาก กรุงเทพฯ ได้นำเรือกลไฟเข้ามาในอุบลราชธานีเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2429 เมื่อมีการต่อเรือกลไฟ ขึ้น 2 ลำ ลำหนึ่งชื่อ "บำรุงบูรพทิศ" อีกลำหนึ่งชื่อ "พานิชพัฒนา" เรือทั้งสองลำได้ออกรับส่งคน โดยสารและสินค้าในลำน้ํามูลระหว่างเมืองอุบลฯ-ท่าช้าง แขวงเมืองนครราชสีมา และในเอกสาร ชื่อ Statistical Year Book Thailand ระบุว่า เมื่อปี พ.ศ.2480 มี 14 ลำ ปี พ.ศ.2481 มี 16 ลำ ทำให้เกิดท่าเรือขึ้นริมฝั่งลำน้ํามูล ส่วน นงลักษณ์ ดิษฐวงศ์ (2548 : 7) ได้ขยายภาพของเส้นทาง การค้าและระบบธุรกิจการค้าในตลาดเมืองอุบลราชธานีว่าอาศัยท่าเรือที่ตั้งกระจายอยู่ริมฝั่ง ลำน้ํามูลจำนวนมาก เฉพาะที่สำคัญพบว่าท่าเรือในตัวเมืองอุบลฯ มีด้วยกัน 3 ท่าคือ "ท่าจวน" "ท่ากวางตั้ง" และ "ท่าวัดหลวง หรือท่าขุนพงษ์" ในจำนวนนี้ท่าเรือที่มีชื่อเป็นจีนคือ "ท่ากวางตั้ง" บ่งบอกว่ากลุ่มคนจีนได้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจเมืองอุบลมาตั้งแต่ยุคแรก ๆ อย่างไรก็ตามใน ข้อเสนอของ นงลักษณ์ ได้สรุปในตอนท้ายว่าการใช้ประโยชน์ด้านการสัญจรและติดต่อค้าขายทาง ลำน้ํามูลเริ่มหมดความสำคัญในเวลาต่อมาเมื่อมีถนนและเส้นทางรถไฟเข้ามาแทนที่

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองอุบลราชธานีเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีเส้นทาง รถไฟเข้ามาถึงอำเภอวารินชำราบ และมีการสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตยเชื่อมระหว่างอำเภอวาริน ชำราบกับจังหวัดอุบลราชธานี ชุมพล แนวจำปา (2535 : 155) เสนอว่า ทางรถไฟได้ถูกสร้างมาที่ อุบลราชธานีในปี พ.ศ.2473 แต่ครั้งนั้นทางรถไฟสิ้นสุดเพียงที่อำเภอวารินชำราบเท่านั้น และ นาย หนวย (นามแฝง) (2535 : 79-83) ได้กล่าวถึงอิทธิพลของเส้นทางรถไฟต่อการเปลี่ยนแปลงว่าการ เข้ามาของทางรถไฟได้ทำให้เกิดจุดขนถ่ายสินค้าทางรถไฟ 2 แห่ง แห่งแรกคือสถานีวารินชำราบ และแห่งที่สองคือสถานีบ้านโพธิ์มูล ทั้งยังกล่าวด้วยว่าผลอันเนื่องจากการสร้างทางรถไฟได้ทำให้ บทบาทของเกวียนและเรือกลไฟสิ้นสุดลง ส่วนสะพานเสรีประชาธิปไตยที่สร้างข้ามลำน้ํามูลนั้น สร้างแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ.2497 ทำให้ประชาชนสองฟากฝั่งเปลี่ยนการเดินทางจากเส้นทางเรือมาใช้ ทางรถยนต์แทน อาหตุ (นามแฝง) (2547 : 14) ได้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในช่วง นั้นว่า ผลจากการสร้างถนนและสะพานเสรีประชาธิปไตยทำให้อาชีพรับจ้างขนของลงเรือและแจว เรือจ้างค่อย ๆ ลดหายไป และท่าเรือต่าง ๆ ก็ได้ค่อย ๆ ปิดตัวลงเช่นกัน

อนึ่ง เนื่องจากตำแหน่งของเมืองตั้งอยู่ปลายสุดของลำน้ํามูลจึงทำให้จังหวัด อุบลราชธานีเป็นพื้นที่รับน้ำจากแหล่งน้ำอื่น ๆ เช่น ลำน้ําชี และลำน้ําสาขาสุวิชัย คุณผล (2546) เสนอว่า อุบลราชธานีเป็นเมืองรับน้ำและเคยเกิดน้ำท่วมใหญ่หลายครั้งนับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2451 ปี

พ.ศ.2451 ปีพ.ศ.2454-2455 และ ปีพ.ศ.2560 ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนองของ ประจักษ์ บุญอารีย์ (2542) ที่ว่า อุบลราชธานีได้เกิดน้ำท่วมใหญ่หลายครั้ง เช่น ปี พ.ศ. 2521, 2543, 2544 และ 2545 หรือแม้แต่ในระหว่างที่มีความขัดแย้งเรื่องเขื่อนปากมูลในช่วงปี พ.ศ. 2532-2533 กรณี "น้ำท่วมเมืองอุบลฯ" ก็กลายเป็นประเด็นหนึ่งที่ทางกลุ่มผู้ชุมนุมได้นำมาสร้างวาทกรรมในการต่อต้านเขื่อนปากมูล

จากข้อเสนอดังกล่าวข้างต้นพอสรุปได้ว่า อุบลราชธานีมีความสำคัญในฐานะเป็นเมืองเศรษฐกิจที่มีการติดต่อและส่งผ่านการค้าไปยังเมืองต่าง ๆ หลายเมืองในลุ่มน้ำมูล เช่น การรับส่งสินค้าจากขอนแก่นโดยการล่องเรือตามลำน้ำชี การขนส่งสินค้าจากอุบลราชธานีไปยังห้วยซะยุง ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา ตามลำน้ำมูล หรือกระทั่งการเดินทางไปมาหาสู่และค้าขายกันเองระหว่างประชาชนในเมืองอุบลราชธานี เช่น พิบูลมังสาหารและโขงเจียม ในฐานะเป็นเครือข่ายชุมชนที่ตั้งอยู่ภายในระบบนิเวศลุ่มน้ำมูลเดียวกัน

(2) กรณีพิบูลมังสาหาร เพียร เชื้อโชติ (2545 : 1) กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของพิบูลมังสาหารไว้ในหนังสือชื่อ "พิบูลมังสาหาร 129 ปี" ว่า ในปี พ.ศ.2402 พระพรหมราชวงศา (ภูทอง) เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ 3 ได้ให้ท้าวธรรมภักดี (จุมมณี) ท้าวพิสารราช (เสื่อ) และท้าวศรีฐาน (สา) บุตรทั้ง 3 ที่เกิดจากภรรยาคนที่ 2 ชื่อ หม่อมหมาแพง นำไพร่พลไปสำรวจพื้นที่ในลำน้ำมูลเพื่อก่อตั้งเมืองใหม่ บุตรชายทั้ง 3 จึงจัดเรือ 3 ลำและคนชำนาญทางเพื่อหาสถานที่สร้างเมืองใหม่โดยล่องเรือมาตามลำน้ำมูลจนถึงบ้านสะพือได้จอดเรือสำรวจภูมิประเทศฝั่งขวาแม่น้ำมูลทิศตะวันตกแก่สะพือ เห็นภูมิสถานเหมาะแก่การตั้งเมืองจึงได้ทำการเบิกป่าตั้งแต่หัวแก่งสะพือไปจนถึงห้วยบุงโง้งแล้วลงมือก่อตั้งเมืองและให้ชื่อว่า "บ้านกว้างลำชะโด" เดิม วิชาคย์พจนกิจ (2542 : 102) กล่าวว่า บ้านห้วยกว้างลำชะโด ตั้งชื่อตามภูมินิเวศของสถานที่ตั้งเมืองซึ่งอยู่ระหว่างลำห้วย 2 ลำ คือห้วยกว้างอยู่ทางทิศตะวันออกและห้วยชะโดอยู่ทางทิศตะวันตก แต่ท้องถิ่นมักเรียกรวมกันว่า "บ้านห้วยกว้างลำชะโด" และสำหรับสถานที่ตั้งที่ว่าการอำเภอพิบูลมังสาหาร คำ พิลาบุตร (2548 : สัมภาษณ์) ให้สัมภาษณ์ว่า ที่ว่าการอำเภอพิบูลมังสาหารเมื่อก่อนเคยตั้งอยู่ที่บ้านวังแคนระยะหนึ่ง ต่อมาจึงได้ย้ายสถานที่มาอยู่ในบริเวณที่ตั้งปัจจุบัน

เมืองพิบูลมังสาหารในอดีตเคยเป็นพื้นที่การต่อสู้ระหว่างประชาชนกับรัฐในยุค "ขบถผีบุญ" เพียร เชื้อโชติ (2545 : 20-21) กล่าวถึงเหตุการณ์ "ขบถผีบาปผีบุญ" ว่าเกิดขึ้นที่พิบูลมังสาหาร 2 ครั้ง กล่าวคือ ครั้งที่ 1 เมื่อปี พ.ศ.2443 (ร.ศ.119) มีผู้ตั้งตนขึ้นเป็นผู้วิเศษเรียกว่า "องค์มัน" อยู่บ้านกระจัน แขวงเมืองเขมราฐ คบคิดกันกับ "องค์ฟ้าเลื่อน" "องค์เหล็ก" "พระครูอิน" "องค์บุญ" "องค์ลั่นก่าน" "องค์พรหมา" "องค์เขียว" "ก้านน้ส่วย" และ "หลวงประทุม" ซึ่งตั้ง

ตัวเป็นองค์บุญอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ในเขตภาคอีสาน องค์บุญแต่ละองค์เกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นสมัครพรรคพวกจำนวนมาก เป้าหมายของขบถองค์มันจะตีเมืองเขมราฐ เกษมสีมา และตระการพืชผล เมื่อได้กำลังมากแล้วจึงประกาศจะยกกำลังเข้าตีเอาเมืองอุบลราชธานี ชุมพล แนวนจำปา (2535 : 47) เสนอว่า ทางราชการโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ผู้สำเร็จราชการเมืองอุบลราชธานีได้ยกกำลังไปปราบเมื่อวันที่ 2 เมษายน 2444 กองกำลังถึงบ้านสะพือ วันที่ 4 เมษายน 2444 การเผชิญหน้าระหว่างคนชายขอบที่ลุกขึ้นมาขบถต่ออำนาจในเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดการต่อสู้ถึงขั้นตะลุมบอน ในที่สุดพวกผีบุญก็แตกพ่ายล้มตายเป็นจำนวนมาก ที่จับได้ประมาณ 400 คน นำตัวมาสอบสวนในเมืองอุบลราชธานี หลายคนถูกจับไปประหารชีวิตที่บริเวณทุ่งศรีเมือง เพียรเชื้อโชติ (2545 : 20-21) กล่าวว่า ส่วนครั้งที่ 2 เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2502 "ศิลา วงศ์ศิลป์" ช่างตัวเป็นผู้พิเศษเข้ามาเกลี้ยกล่อมในเขตท้องที่พิบูลมังสาหาร มีราษฎรหลงเชื่อเข้าเป็นสมัครพรรคพวกหลายหมู่บ้าน ต่อมาได้ประกาศเข้าตีเอาเมืองนครราชสีมา ทางราชการเข้าปราบปราม ตัวผีบุญศิลาเองได้หลบหนีอาญาแผ่นดินกลับมาที่พิบูลฯ และไปหลบซ่อนตัวอยู่ที่บ้านบึง เมืองโพนทอง ประเทศลาว ทางราชการได้ขอความร่วมมือกับทางลาวจับตัว ผีบุญศิลาถูกนำมาพิจารณาโทษยังกรุงเทพฯ และถูกประหารชีวิตในที่สุด

โดยนัยทางทฤษฎี ผีบุญ ก็คือกลุ่มอนาธิปไตยโบราณที่ผืนีกำลังกันขึ้นมาต่อต้านอำนาจรัฐ แต่ในที่สุดก็พ่ายแพ้ให้แก่อำนาจรัฐ กำจร หลุยยะพงษ์ (2549 : 108) ให้ความหมายว่า ขบถผีบุญ คือ การที่ชาวบ้านรวมกลุ่มกันต่อสู้กับอำนาจรัฐเพื่อคัดค้านการเก็บภาษีรัฐูปการ แขนงนำสำคัญคืออดีตพระที่ชาวบ้านนับถือในบารมีได้ใช้ความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือรวมกลุ่มชาวบ้านรวมกันต่อต้านรัฐ ในท้ายที่สุดก็ถูกอำนาจของรัฐเข้าปราบปราม

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างพิบูลมังสาหารกับเมืองสำคัญอื่น ๆ ในลุ่มน้ำมูล พบว่าในอดีตเมืองพิบูลฯ ไปมาหาสู่กับเมืองอุบลฯ และเมืองโขงเจียมโดยอาศัยทางน้ำเป็นหลัก อุดร สุโภภาค (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า เส้นทางเดินเรือกลไฟรับส่งผู้คนและสินค้าระหว่างอุบลราชธานี-พิบูลมังสาหาร เคยเกิดขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ.2429 โดยที่อุบลราชธานีจะมีท่าเรืออยู่ 3 ท่า ได้แก่ ท่าจวน ท่าขุนพงษ์ และท่ากวางตั้ง ส่วนที่พิบูลฯ ท่าเรือตั้งอยู่บริเวณ "ท่ากกแห่" และต่อมาที่พิบูลฯ มีท่าเรือเพิ่มอีก 2 ท่า ตั้งอยู่ถัดท่ากกแห่ขึ้นมาทางเหนือเล็กน้อย ส่วนท่าเรือจากพิบูลฯ ไปโขงเจียมจะตั้งอยู่ถัดแก่งสะพือลงไป การเดินเรือกลไฟเพิ่งมายกเลิกในราวปี พ.ศ.2506 เมื่อมีการตัดถนนเข้ามายังพิบูลมังสาหารและช่องเม็ก คำ พิลาบุตร (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า ปัจจุบันพบหลักฐานซากเรือโบราณจมอยู่ในลุ่มน้ำมูลและถูกกู้ขึ้นมาเก็บไว้หลายที่ เช่น ที่บริเวณโรงเลื่อยคุณพงษ์ แถวบ้านวังแคน ที่วัดบ้านท่าโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร และที่บ้านท้าวารี อำเภอเซียงโน เป็นต้น หลักฐานเหล่านี้แสดงถึงความรุ่งเรืองของเส้นทางเดินเรือในลุ่มน้ำมูลในอดีต

(3) กรณีโขงเจียม อำเภอโขงเจียม เดิมชื่อ "โขงเจียง" (โขงเจียม หรือโขงเจียง แปลว่า โขงช้าง เพราะบริเวณแห่งนี้เคยมีช้างอยู่จำนวนมาก ต่อมาโขงเจียมหรือโขงเจียงเพี้ยนมาเป็น โขงเจียม) ชาวบ้านเรียกบ้านโขงเจียงว่า "บ้านเจียมใต้" ในปี พ.ศ.2364 ทางราชการได้ยกฐานะ "บ้านโขงเจียง" ขึ้นเป็น "เมืองโขงเจียม" และในปี พ.ศ.2364 ขึ้นตรงต่อนครจำปาศักดิ์ บำเพ็ญ ฦ อุบล (2535 : 11) กล่าวถึงความเชื่อมโยงระหว่างเมืองโขงเจียมกับเมืองจำปาศักดิ์ว่า เมืองโขงเจียมตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2364 ในครั้งนั้นขุนนักราชอินทร์ ผู้รักษาตำบลโขงเจียมมีความผิด เจ้าเมืองจำปาศักดิ์จึงจับมาลงโทษ แล้วขอพระบรมราชานุญาตตั้งท้าวมหาอินทร์ บุตรขุนนักราชอินทร์วงศ์ (โย) เป็นพระกำแหงสงคราม ยกบ้านนาค้อขึ้นเป็นเมืองโขงเจียมขึ้นตรงต่อเมืองจำปาศักดิ์

ในหนังสือ ประวัติอำเภอโขงเจียม (2540) ระบุว่า ในปี พ.ศ.2369 เกิดขบถอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปราบขบถเสร็จสิ้นแล้ว ในปี พ.ศ.2371 จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองโขงเจียมขึ้นตรงต่อเมืองเขมราฐ ปี พ.ศ.2443-2445 ได้มีการลดฐานะจากเมืองโขงเจียมเป็นอำเภอโขงเจียมขึ้นกับจังหวัดอุบลราชธานี ครั้นถึงปี พ.ศ.2444 ได้เกิดขบถผีบุญ เจ้าอุปฮาดจันทาเป็นผู้รักษาเมืองอุบลฯ เมื่อบ้านเมืองสงบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งท้าวมุณิษฐาร วงษ์เจียม เป็นนายอำเภอคนแรก ต่อมาในปี พ.ศ.2450 ไทยเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้พากันอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านคันทนหอย ให้ชื่อว่า "บ้านสุวรรณวาริ" และได้ยกฐานะเป็น "เมืองสุวรรณวาริ" ต่อมาเมื่อปี พ.ศ.2457 ได้มีการเปลี่ยนชื่ออำเภอโขงเจียมว่า "อำเภอสุวรรณวาริ" ในปี พ.ศ.2458 เกิดฟ้าผ่ากุฏิวัดบ้านสุวรรณวาริ ทำให้พระและสามเณรถึงแก่กรรมภาพไปพร้อมกับไฟไหม้กุฏิ และในปีเดียวกันนั้นหลวงศรีอาชญาผู้เป็นนายอำเภอได้ถึงแก่กรรม ชาวบ้านพากันขวัญเสียหาว่าเป็นเมืองอาถรรพ์จึงพากันอพยพหนี ในเวลานั้นชาวเมืองเห็นว่าสถานที่ตั้งอำเภอสุวรรณวาริเดิมไม่เหมาะสมที่จะเป็นอำเภอต่อไป จึงเลือก "บ้านด่านปากมูล" เป็นที่ตั้งทำการอำเภอแห่งใหม่แต่ยังคงเรียกว่าอำเภอสุวรรณวาริเช่นเดิม จนกระทั่งปี พ.ศ.2482 ทางราชการได้เปลี่ยนชื่ออำเภอสุวรรณวาริเป็น "อำเภอโขงเจียม" เพื่อรักษาชื่อเมืองโขงเจียมเดิมไว้

เดิม วิชาคย์พจนกิจ (2542 : 372-374) อธิบายว่า อำเภอบ้านด่านนี้เมื่อปี พ.ศ. 2457 ยังเป็นกิ่ง เรียกกิ่งอำเภอบ้านด่านปากมูล สังกัดอำเภอพิบูลมังสาหาร แต่เนื่องจากเหตุการณ์ปกครองทางตะวันออกจดลำแม่น้ำโขง ทำคันตะเคียน แก่งยางกุด ไม่สะดวกต่อการปกครองทางการจึงได้ประกาศยกฐานะกิ่งอำเภอบ้านด่านปากมูลเป็นอำเภอด่านปากมูลอีกอำเภอหนึ่งโดยให้ขุนบำรุงราษฎร์มาเป็นนายอำเภอด่านปากมูลเป็นคนแรกในปี พ.ศ.2457 ต่อมาทางการเปลี่ยน

เรียกอำเภอบ้านด่านปากมูลเป็นอำเภอโขงเจียม แล้วก็เปลี่ยนเรียกอำเภอสุวรรณาวารี จนครั้งหลังสุดได้เปลี่ยนกลับมาเรียกอำเภอโขงเจียมอีกครั้งหนึ่ง

ข้อเสนอข้างต้นสอดคล้องกับทัศนะ "คนใน" อย่างชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมที่มองเห็นความทับซ้อนระหว่างเนื้อหาในประวัติศาสตร์ทางการกับประวัติศาสตร์จากความจริงของคนท้องถิ่น ทองอินทร์ ชบาศรี (2548 : สัมภาษณ์) อธิบายความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานของบรรพบุรุษผ่านเรื่องเล่าและตำนานพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของบ้านด่านปากมูลว่า อำเภอโขงเจียมแต่เดิมเรียกว่าบ้านด่านปากมูล ที่เรียกบ้านด่านปากมูล เพราะบ้านด่านตั้งอยู่ตรงบริเวณปากแม่น้ำมูลไหลตกแม่น้ำโขง คนทั่วไปเรียกบริเวณนี้ว่า "แม่น้ำสองสี" คือ แม่น้ำโขงจะมีสีปน ส่วนแม่น้ำมูลจะมีสีครามบางที่ก็เรียก "โขงสีปน มูลสีคราม" บ้านด่านปากมูลแยกเป็น 2 หมู่บ้าน เมื่อปี พ.ศ.2540 คือบ้านด่านเก่าและบ้านด่านใหม่ แต่ชาวโขงเจียมมักเรียกอำเภอโขงเจียมว่า "บ้านด่าน" ดังนั้นบ้านด่านปากมูลจึงเป็นพื้นที่ทางจิตสำนึกของคนในพื้นที่

สุทธิ กรรมณี (2548 : สัมภาษณ์) ได้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนโขงเจียมว่า ประชาชนในบ้านด่านปากมูลนี้ 90 เปอร์เซ็นต์มาจากแคว้นจำปาศักดิ์ โดยรากเหง้าของคนที่อยู่อาศัยในพื้นที่จะมีลักษณะเป็นเหล้ากอ เป็นโคตรตระกูล ตระกูลเก่าแก่ของคนในอำเภอโขงเจียมมีไม่กี่ตระกูล เช่น ตระกูลยาพรม กรรมณี แก้วกัญญา และรวมศรี แต่หากจะนับสายญาติของคนโขงเจียม หนูแก้ว ดวงศรี (2548 : สัมภาษณ์) ได้แบ่งคนโขงเจียมตามลักษณะการอพยพเข้ามาอยู่ในเขตอำเภอโขงเจียมเป็น 4 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มที่ 1 คือกลุ่มที่อพยพเคลื่อนย้ายไปมาข้ามฝั่งโขงระหว่างบ้านด่านปากมูลฝั่งไทยกับบ้านหาดทรายสูงในเขตประเทศลาว คนกลุ่มนี้จะไปมาหาสู่และพึ่งพากันในเรื่องจับปลา กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มที่อพยพเข้ามาสมัยลาวแตก ทางใต้คือกลุ่มที่อพยพมาตามลำแม่น้ำโขงจากจำปาศักดิ์ ดอนคอน ดอนโขง ของลาว ส่วนทางเหนือคือพวกที่อพยพมาจากเมืองคง สาละวัน สะหวันเขต บางคนก็ว่ามาจากหนองบัวลำภู ล่องตามแม่น้ำโขงลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้ เพราะในสมัยก่อนแผ่นดินลาวกับไทยเป็นผืนแผ่นดินเดียวกัน กลุ่มที่ 3 คือกลุ่มลาวเดิมซึ่งเชื่อมโยงกันกับเจ้านายเมืองอุบลฯ กลุ่มนี้อพยพมาจากจำปาศักดิ์ในสมัยสงครามฝรั่งเศส โดยจะตั้งบ้านเรือนอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ ริมสองฝั่งแม่น้ำมูล เช่น บ้านสุวรรณาวารี บ้านลาดวารี และบ้านตุงสูง และกลุ่มที่ 4 เป็นกลุ่มที่อพยพเข้ามาหลังจากสุด ส่วนใหญ่มาจากหมู่บ้านเหนือลำน้ำมูลขึ้นไป เช่น จากอำเภอตาลชุม ศรีเมืองใหม่ อุบลราชธานี จนถึงอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร

คนทุกกลุ่มที่อพยพเข้ามาอยู่โขงเจียมมีเป้าหมายอย่างเดียวกันคือ เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพราะต้องการหาแหล่งน้ำเพื่อทำอาชีพประมง ประดิษฐ์ ยาพรม (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า พื้นฐานของบ้านด่านปากมูลเป็นชุมชนชาวประมงโดยอาศัยการจับปลาในแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลเป็นหลัก ความเชื่อมโยงของแม่น้ำมูลกับแม่น้ำโขงทำให้โขงเจียมสามารถติดต่อดำขายกับชุมชนอื่น

ๆ ได้สะดวก จึงมีราษฎรทยอยเข้ามาอาศัยอยู่ที่โขงเจียมเป็นจำนวนมาก ส่วนรูปแบบเศรษฐกิจในยุคแรกจะเป็นแบบพึ่งพากันระหว่างชุมชนใกล้เคียง แต่เนื่องจากโขงเจียมมีพื้นที่ทำการเกษตรน้อย ชาวบ้านจึงประกอบอาชีพจับปลาเป็นหลัก ทำให้เศรษฐกิจของโขงเจียมมีการพึ่งพาชุมชนใกล้เคียง ในรูปของการแลกเปลี่ยนผลผลิต โดยคนบ้านด่านปากมูลต้องนำปลาไปแลกกับศรีเมืองใหม่ และยังนำปลาที่จับได้ในแม่น้ำโขงไปขายที่ตลาดปลาทั้งในโขงเจียมและพิบูลมังสาหาร

ขณะที่ อัมพร พันภัย (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงเครือข่ายระบบตลาดปลาในอดีตว่ามีความเกี่ยวโยงกันระหว่างพิบูลมังสาหารกับโขงเจียม "ตลาดปลาสมัยก่อนอยู่บ้านด่านปากมูลกับอยู่พิบูลฯ มันใหญ่อยู่ใกล้ตลอด ตอนนั้นมีการอพยพของคนญวน คนญวนจะทำประมงและค้าปลา แม่ค้าปลาส่วนใหญ่มาจากพิบูลฯ มาหาซื้อปลาแถวโขงเจียม แยกกันซื้อปลา พวกนี้พอมีรถมันก็มาเลย อาศัยรถมากับเขา คนไทยจะรับปลาไปขายให้คนญวน" ส่วนทองอินทร์ ขบาศรี (2548, สัมภาษณ์) กล่าวถึงการขยายตัวของตลาดปลาโขงเจียมไปยังชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ไกลออกไป "ได้ปลามาหลาย ขายจากมูลขึ้นพิบูลฯ จากพิบูลฯ ส่งวาริน วารินก็ส่งอุบลฯ อุบลฯ ก็ส่งขึ้นไปยอดศรีสะเกษ" ซึ่งคำบอกเล่านี้สอดคล้องกับข้อเสนอในงานวิจัยของ ชินส์คค สุวรรณอัจฉริย (2549 : 183) ที่ศึกษาความสัมพันธ์ในโลกเครือข่ายของเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูลได้ข้อค้นพบว่าได้มาถึงจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเมื่อเกิดการสร้างถนนในการคมนาคมขนส่งขึ้นระหว่างพิบูลฯ และโขงเจียม ทำให้การเคลื่อนย้ายระหว่างเมืองพิบูลฯ และโขงเจียมมีความคล่องตัวขึ้นและส่งผลต่อการค้าปลาโดยตรง

ต่อมาได้เกิดกลุ่มทุนท้องถิ่นขึ้นในโขงเจียม มนูญ คุณทวี (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่าชาวโขงเจียมกลุ่มแรกที่ลงทุนค้าขายแข่งขันกับชาวญวนคือกลุ่มทวีเศรษฐ์ โดยนายทวี จะซื้อรถยนต์มาวิ่งระหว่างตลาดใหญ่ บ้านคำไหล คำก้อม พิบูลฯ ทำให้แม่ค้าปลาที่เคยซื้อปลาจากชาวญวนที่พิบูลฯ ก็เริ่มมาซื้อที่โขงเจียม จากนั้นคนบ้านด่านหลายครอบครัวเริ่มผันตัวเองจากนักจับปลามาเป็นพ่อค้าปลา และมีพ่อค้าบางคนเป็นนักลงทุนที่ย้ายมาจากที่อื่น ทองอินทร์ ขบาศรี (2548, สัมภาษณ์) กล่าวว่า "พ่อค้าทางโขงเจียมมีหลายคน ส่วนมากจะเป็นเจ้าแก้วรับซื้อปลาเพราะรายได้ดี วันต่อวัน เมื่อก่อนจะนำปลาไปส่งที่พิบูลฯ คนรับซื้อคือ เสียดี้ ซึ่งเป็นคนวารินชำราบ เสียดี้มีเรือเครื่องคอยรับส่งสินค้า ช่วงหลังก็เริ่มมีพ่อค้าจากพิบูลฯ มีเครื่องอีซูซุ พ่อค้าเพิ่มขึ้นในตอนหลัง ก่อนหน้านี้นี้มีเรือเสียดี้ลำเดียว หลังเสียดี้ลงมาประมาณ 1 ปี พ่อทองอินทร์ ขบาศรี ก็ซื้อเรือเช่นเดียวกัน ต่อจากพ่อใหญ่ทองอินทร์ 2 ปี ก็มีเฒ่าแดง หลังจากนั้นคนรับซื้อปลาเริ่มมากขึ้นได้แก่ ยายเตือนใจ ยายแหล่ ยายกบ ยายกั้ง ยายแก้ง ฯลฯ การที่คนหันมาเป็นพ่อค้ากันมากก็เพราะรายได้ดี จึงเป็นที่มาของคำที่นิยมกล่าวกันในกลุ่มคนโขงเจียมว่า ไม่มีอาชีพอะไรที่ทำรายได้ดีเท่ากับการซื้อขายปลา อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของ ชินส์คค สุวรรณอัจฉริย (2549 : 167) ยังถือว่า

แม่ค้าปลาชาวญวนจากพิบูลมังสาหารเป็นกลุ่มแรกที่เป็นตัวกระตุ้นระบบตลาดปลาในโขงเจียมให้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว

เศรษฐกิจของโขงเจียมได้เปลี่ยนเข้าสู่ชุมชนเชิงพาณิชย์มากขึ้นควบคู่ไปกับระบบตลาดปลาเมื่อมีคนต่างถิ่นย้ายเข้ามามากขึ้นตามลำดับโดยเฉพาะกลุ่มที่ย้ายเข้ามาในยุคลาวแตก (ประมาณปี พ.ศ.2518-2519) ซึ่งส่วนใหญ่คือ กลุ่มข้าราชการ ได้แก่ เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง ทหาร ตชด. นปช. ฯลฯ ทองอินทร์ ขบาศรี (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า พ่อข้าราชการย้ายเข้ามาอยู่มากเศรษฐกิจก็ดีขึ้น เริ่มมีการค้าขาย เช่น การเปิดร้านขายข้าวต้ม ก๋วยเตี๋ยว ขนมจีน ร้านขายข้าวแกง คนที่ค้าขายส่วนใหญ่เป็นเมียข้าราชการ ช่วงแรกร้านขายเหล่านี้มีร้านเดียวคือร้านเจ๊กคือ พ่อเจ๊กโต๊ะ ในขณะที่ มนูญ คุณทวี (2548 : สัมภาษณ์) แสดงความเห็นที่ ปัจจัยเร่งทางเศรษฐกิจของโขงเจียม ก็คือนโยบายเปลี่ยนนามรบเป็นนามการค้าในสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เพราะยุคนั้นรัฐบาลได้ส่งเสริมด้านการท่องเที่ยวและการค้าตามแนวชายแดนโดยเฉพาะการเปิดจุดผ่อนปรนตามแนวชายแดนนั้นได้ส่งผลให้การค้าขายระหว่างไทย-ลาวขยายตัวมากขึ้น

กล่าวโดยสรุป ปัจจัยที่ส่งผลให้โขงเจียมสามารถพลิกผันตัวเองจากชุมชนประมงเข้าสู่ชุมชนของการค้าเชิงพาณิชย์มาจากปัจจัยหลายประการ ได้แก่ การประกอบอาชีพประมงในแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง การเกิดระบบตลาดปลาทั้งในพิบูลมังสาหารและโขงเจียม การมีเส้นทางเดินเรือรับส่งสินค้าปลาในลำน้ำมูล โดยมีปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญคือนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวและการค้าบริเวณชายแดนโดยการเปิดจุดผ่อนปรนชายแดนไทย-ลาว นับว่ามีส่วนกระตุ้นและผลักดันให้อำเภอโขงเจียมก้าวเข้าสู่ความเป็นชุมชนเชิงพาณิชย์ในด้านการค้าและการบริการมาจนถึงปัจจุบัน

2.2 แม่น้ำมูลยุคหลังสร้างเขื่อน : ความหมายที่เปลี่ยนไปตามลักษณะของการใช้ประโยชน์จากพื้นที่

นิยามและความหมายของแม่น้ำมูลเริ่มค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปอีกครั้งหนึ่งเมื่อรัฐบาลได้ตัดสินใจสร้างเขื่อนสำหรับผลิตกระแสไฟฟ้าขึ้นที่บริเวณปากแม่น้ำมูล เพราะนโยบายดังกล่าวได้นำมาสู่ข้อถกเถียงในเชิงนิยาม/ ความหมายของแม่น้ำมูลระหว่างภาครัฐโดยหน่วยงานการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยกับประชาชนชาวจังหวัดอุบลราชธานี จนกระทั่งในที่สุดปัญหาดังกล่าวได้นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างกว้างขวางในประเด็นเรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งจากการศึกษาพบว่าประเด็นถกเถียงว่าด้วยนิยามความหมายของแม่น้ำมูลเป็นความขัดแย้งทางความคิดของคน 2 กลุ่ม

หลัก ระหว่างกลุ่มกระแสหลัก และกลุ่มท้องถิ่นนิยม ซึ่งขัดแย้งกันนั้นปรากฏทั้งในเอกสารและในปรากฏการณ์ทางสังคม ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอตามลำดับ ดังนี้

(1) แนวคิดกระแสหลักมองว่าทรัพยากรมีไว้เพื่อรับใช้ทุนนิยม ประกอบ วิโรจน์บุญ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรรณ มาศ ทำการศึกษาคุณสมบัติการไหลของน้ำท่าจากลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และได้เสนอว่า ลุ่มน้ำในประเทศไทยมีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น 25 ลุ่มน้ำ เฉพาะในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมี 3 ลุ่มน้ำหลัก คือ ลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำโขง ในจำนวนนี้ แม่น้ำมูลถือเป็นแม่น้ำที่สำคัญมากในลุ่มน้ำมูลและเป็นแม่น้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน ระยะทางของแม่น้ำมูลนับจากถิ่นต้นน้ำจังหวัดนครราชสีมาถึงจังหวัดอุบลราชธานีมีความยาวถึง 641 กิโลเมตร ทำให้มีพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นบริเวณกว้างถึง 69,700.44 ตารางกิโลเมตร เฉพาะส่วนแม่น้ำมูลตอนล่างเป็นบริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่นกว่าลุ่มน้ำอื่น ๆ ในภาค (ประกอบ วิโรจน์บุญ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรรณ มาศ, 2543 : 4-5) การก่อตั้งชุมชนอยู่ตามระบบนิเวศแบบลุ่มน้ำเช่นนี้ทำให้ประชาชนสองฟากฝั่งแม่น้ำมูลต้องประกอบอาชีพอาชีพทำนาและทำการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากระบบกายภาพของแม่น้ำมูลแตกต่างจากส่วนอื่น ๆ ของแม่น้ำโขงตรงที่ไม่มีภูเขาสูง ทั้งแม่น้ำก็อยู่ลึกลงไป ชาวบ้านจึงมีวิธีการใช้น้ำที่แตกต่างจากที่อื่น ๆ และบางแห่งเป็นส่วนที่แห้งแล้งที่สุด ฟิลลิป เฮิร์ช (Phillip Hirsch) ได้ตีความมโนทัศน์ของรัฐไทยในการตัดสินใจสร้างเขื่อนว่า เป็นเพราะรัฐไทยในขณะนั้นมองว่าไม่ได้ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำมูลเท่าที่ควร จึงเกิดแนวคิดที่จะนำน้ำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจโดยนำน้ำมาสร้างเขื่อนเพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้า ส่วนข้อเสนอที่ให้มีการพัฒนาระบบชลประทานหรืออื่น ๆ เป็นเพียงข้ออ้างเท่านั้น (Phillip Hirsch , 2547 : สัมภาษณ์)

ในช่วงรณรงค์ประชาสัมพันธโครงการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเมื่อปี พ.ศ.2532 สุพิน ปัญญามาก ผู้อำนวยการฝ่ายประชาสัมพันธ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ได้นำเสนอข้อมูลทางกายภาพของแม่น้ำมูลและภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่า เป็นพื้นที่แห้งแล้งทำการเพาะปลูกไม่ได้ผล เพราะลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูง มีดินปนทราย ไม่ชุ่มน้ำ เมื่อเกิดภาวะฝนทิ้งช่วงหรือในฤดูแล้งประชาชนจะได้รับความสะดวกจากการขาดแคลนน้ำ ส่วนจังหวัดอุบลราชธานีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ปลายน้ำมูล ซึ่งมีสภาพเป็นที่รับน้ำที่ไหลมาจากที่ต่าง ๆ ในหน้าฝนบางปีจะเกิดน้ำท่วม ดังนั้นการที่น้ำท่วมภาคอีสานในฤดูน้ำหลากถือเป็นเรื่องปกติ (สุพิน ปัญญามาก, 2532) โดยนัยยะดังกล่าว รัฐได้สร้างวาทกรรมว่าภาคอีสานมีข้อจำกัดทางธรรมชาติ การประกอบอาชีพของประชาชนในรูปแบบเก่า ๆ ไม่ก้าวหน้า รัฐจึงจำเป็นต้องให้เขื่อนเข้าไปจัดการเชิงระบบ โดยอ้างว่าการสร้างเขื่อนจะนำความทันสมัยเข้ามาสู่ลุ่มน้ำมูลทำให้ประชาชนในพื้นที่มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น วาทกรรมนี้สะท้อนฐานคิดของรัฐที่มองระบบกายภาพของแม่น้ำมูลผ่าน

สายตาของทุนนิยมและเทคโนโลยีนิยมแบบสุดขีด ซึ่งแนวคิดของภาครัฐได้รับการตอบสนองและสนับสนุนจากผลการศึกษาของงานวิจัยกระแสหลักหลายชิ้น ดังเช่น ธนาคารโลก (2537) ได้ทำการศึกษามลกระทบของโครงการเขื่อนปากมูลที่มีต่อระบบนิเวศของลำน้ำมูลและบริเวณโดยรอบระบุว่า เขื่อนจะมีผลกระทบต่อระดับน้ำด้านเหนือเป็นระยะทางตามลำน้ำประมาณ 40 กิโลเมตรเท่านั้น

งานวิจัยกระแสหลักหลายชิ้นได้ศึกษาสภาพความเป็นอยู่และผลกระทบด้านอาชีพของประชาชนในเขตที่ตั้งโครงการเขื่อนปากมูล ดังเช่น งานของ อีระพัฒน์ ทองคำ และคนอื่น ๆ และประกิจ ยาพรหม ฯลฯ กล่าวคือ ในงานศึกษาสภาพะทรัพยากรและเศรษฐกิจสังคมในแม่น้ำมูลตอนล่างก่อนที่จะสร้างเขื่อน ของ อีระพัฒน์ ทองคำ และคนอื่น ๆ (2534) เสนอว่า อ่างเก็บน้ำเขื่อนปากมูลจะสร้างผลผลิตทางประมงสูงขึ้น ส่วนปลาแม่น้ำมูลปกติก็ลดลงอยู่แล้วเพราะชาวบ้านหันมาประกอบอาชีพหาปลามากขึ้น และ ในงานศึกษาการเปลี่ยนแปลงเบื้องต้นทางเศรษฐกิจสังคมของผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลระหว่างการก่อสร้างเขื่อนปากมูล ของ ประกิจ ยาพรหม (2536) เสนอว่า แม้การสร้างเขื่อนจะส่งผลกระทบต่ออาชีพของชาวบ้านทั้งในกลุ่มของผู้ทำนาและทำประมง แต่หลังสร้างเขื่อนชาวบ้านเหล่านี้จะได้รับค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพ อีกทั้งประชาชนก็พอใจในชุมชนใหม่ที่เจริญกว่าเดิม งานวิจัยชิ้นนี้ให้ข้อสรุปว่าสภาพโครงสร้างพื้นฐานที่ดีกว่าทำให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ดีขึ้น

ส่วนงานวิจัยที่เสนอว่าคนที่ทำประมงในแม่น้ำมูลเป็นอาชีพหลักมีเพียงส่วนน้อย ก็คือ งานของ สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2546) ที่ทำการสำรวจจากครัวเรือนที่ได้รับชดเชยอาชีพประมงจาก กฟผ. จำนวน 5,792 ครัวเรือน และครอบครัวเปรียบเทียบกับจำนวน 900 ครัวเรือน รวมทั้งสิ้น 6,692 ครัวเรือน งานนี้สรุปว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ที่ทำการประมงเป็นอาชีพหลักมีไม่เกินร้อยละ 10 เท่านั้น ในขณะที่งานวิจัยของ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2540) จะเน้นศึกษากระบวนการแก้ปัญหาของภาครัฐเป็นหลัก ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยขอนแก่น พบว่ารัฐสามารถแก้ไขปัญหาให้แก่ผู้ที่ประกอบอาชีพประมงโดยการปล่อยกึ่งก้ามกราม ในปี พ.ศ.2539 ราษฎรสามารถจับกึ่งก้ามกรามได้มากขึ้นโดยจับกึ่งก้ามกรามได้เฉลี่ย 74.07 กิโลกรัมต่อครัวเรือนที่มีการจับกึ่งต่อปี และ 29.81 กิโลกรัมต่อครัวเรือนทั้งหมด จากในปี 2537 ซึ่งไม่มีการจับกึ่งก้ามกรามเลย (เพราะอยู่ระหว่างการสร้างเขื่อน) ในด้านทัศนคติของชาวบ้านโดยรวมพอใจกับนโยบายการสร้างเขื่อนปากมูลของรัฐบาล ข้อเสนอนี้สอดคล้องกับงานของ ประกิจ ยาพรหม (2536) ที่เสนอว่า ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนจะได้รับค่าชดเชยการสูญเสียที่ดินที่เกิดน้ำท่วม ทำให้สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านดีขึ้นและชาวบ้านส่วนใหญ่ก็พอใจกับการมีเขื่อน

จะเห็นได้ว่าผลการศึกษากิจการงานวิจัยของ อีระพัฒน์ และคนอื่น ๆ ประกิจ ย่าพรม และ สถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย สรุปตรงกันว่า ชาวบ้านมีอาชีพทำนามากกว่าทำประมง สำหรับการสูญเสียพันธุ์ปลาในงานวิจัยของ อีระพัฒน์ และคนอื่น ๆ ชี้ว่า การที่ปลาในแม่น้ำมูลลดลงนั้นถือว่าเป็นเรื่องปกติเพราะในระยะหลังมีผู้จับปลามากขึ้น ทั้งยังกล่าวถึงผลดีของการสร้างเขื่อนว่าจะสร้างรายได้ให้กับคนในพื้นที่ ส่วนผลกระทบจากเขื่อนมีไม่มาก ดังจะพบในรายงานของ ธนาคารโลก ที่ระบุว่า เขื่อนจะมีผลกระทบแค่ระยะ 40 กิโลเมตรเท่านั้น ในขณะที่ผลการวิจัยของ ประกิจ เสนอว่า ผู้ที่ได้รับผลกระทบจะได้รับการชดเชยในระดับที่พอใจ อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ผลการวิจัยในงานกลุ่มกระแสหลักนี้จะยอมรับถึงความผิดพลาดบางประการของโครงการ ก็จะไม่เน้นกล่าวถึงผลด้านลบของเขื่อน แต่จะให้ความหมายในเชิงบวกว่าเขื่อนทำให้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนดีขึ้น

(2) แนวคิดท้องถิ่นนิยมมองว่าทรัพยากรมีไว้เพื่อความยั่งยืน งานวิจัยที่วิเคราะห์ตามแนวคิดท้องถิ่นนิยม หรือที่เรียกว่า “วาทกรรมท้องถิ่น” (local discourse) ส่วนใหญ่จะผลิตขึ้นในช่วงหลังปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมา จากการศึกษาพบว่างานวิจัยในรูปของวาทกรรมท้องถิ่นจะมีรูปแบบการนำเสนอที่หลากหลาย เนื้อหาของงานกลุ่มนี้จะให้ความสำคัญในเรื่อง นิเวศวิทยา ความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรม ทั้งพันธุ์ปลาและพรรณพืช ประวัติศาสตร์และโบราณคดี สังคม วัฒนธรรมท้องถิ่น ภูมิปัญญา ชชาติพันธุ์ รวมทั้งการนำเสนอความเป็นชายขอบของชาวบ้าน อย่างเช่น งานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดี ของ ศรีศักร วัลลิโภดม (2531 : 48) ได้กล่าวถึงแม่น้ำมูลในฐานะระบบนิเวศที่เป็นแหล่งสร้างและสะสมอารยธรรมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันว่า แม่น้ำมูลในส่วนที่ไหลไปรวมกับแม่น้ำโขงจะไหลผ่านเมืองศูนย์กลางการค้าที่สำคัญในอดีตหลายเมืองตั้งแต่อุบลราชธานี พิบูลมังสาหาร โขงเจียมจนถึงปากเซในแขวงจำปาศักดิ์ของลาว ส่วน ธิดา สาระยา (อ้างใน ศรีศักร วัลลิโภดม, 2531 : 49) กล่าวถึงการกระจายตัวของชุมชนจากลำน้ำมูล-ชีตอนล่าง ว่าเป็นการขยายตัวเข้ามาสู่เขตอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธรเรื่อยมาถึงอุบลฯ แล้วผ่านเข้าไปยังปากแม่น้ำมูล เขตจำปาศักดิ์ เป็นการขยายตัวของกลุ่มชนในบริเวณนี้ เพื่อไปจัดตั้งเมืองในแคว้นจำปาศักดิ์ ซึ่งเรียกว่า “เศรษฐปุระ” เนื่องจากเห็นว่าบริเวณนี้เป็นเส้นทางการค้าขาย ซึ่งพบว่าจากจำปาศักดิ์แล้วยังเป็นเส้นทางต่อไปถึงจามปาซึ่งอยู่ในรอบต่อระหว่างกัมพูชากับเวียดนามในปัจจุบัน จากข้อเสนอของงานเชิงประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า เอกสารทางประวัติศาสตร์เหล่านี้มีข้อเสนอที่สอดคล้องกันในแง่ที่ให้ภาพว่า ระบบกายภาพของแม่น้ำมูลกับแม่น้ำโขงเชื่อมโยงถึงกัน ทำให้คนในสมัยก่อนใช้ทางน้ำสายนี้สำหรับเป็นเส้นทางในการติดต่อและทำการค้าขายกันระหว่างเมืองต่าง ๆ มาตั้งแต่ยุคโบราณแล้ว

สำหรับงานวิจัยกระแสท้องถิ่นในยุคหลัง ได้แก่ งานสำรวจเชิงภูมิศาสตร์ของ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคนอื่น ๆ (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์, 2546 : 3) เสนอว่า ระบบกายภาพของแม่น้ำมูลจะแตกต่างกันในแต่ละตอน กล่าวคือ แม่น้ำมูลตอนต้นน้ำอยู่ในเขตสูง แม่น้ำมูลบริเวณนี้จะไหลออกจากภูเขาสูงแล้วตัดจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือ แล้ววกไปทางทิศตะวันออก ตามการลาดเทและการวางตัวของโครงสร้างหินธรณี เข้าสู่ที่ราบลุ่มแอ่งกระทะขนาดใหญ่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นตอนกลางของแม่น้ำ การไหลแรงของแม่น้ำทำให้น้ำไหลคดเคี้ยวไปมา กัดเซาะริมฝั่งและไหลเกาะเปลี่ยนทางอยู่ตลอดเวลา ศิริพร โคตะวินทร์ (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์, 2546 : 3) กล่าวว่า ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยขึ้นมาในเขตแม่น้ำมูลตอนกลาง ที่เรียกว่า ระบบนิเวศแบบ “ป่าบุ่งป่าทาม” ซึ่งในงานของ วิสูตร อยู่คง (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์, 2546 : 4) ระบุว่า ระบบนิเวศดังกล่าวทำให้ชาวบ้านมีการทำนาทาม (การทำนาในพื้นที่ลุ่มริมแม่น้ำ)

ในงานวิจัยของ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2546) ให้ข้อสรุปว่าสภาพภูมิศาสตร์แม่น้ำมูลตอนล่างโดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมมีลักษณะเป็นพื้นที่เป็นที่ลาดชันสูง ดินส่วนมากเป็นดินตื้น โดยมีหินปนอยู่ในดินชั้นล่าง มีพลาญหินสลับเป็นส่วนใหญ่ ทำให้พื้นที่ทำนายน้อย ดินไม่เหมาะสมกับการทำนา ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำมูลในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร และสิรินธร มีความลาดชันน้อยกว่าแต่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นที่ลุ่มสลับที่ดอนและผลมดินร่วนและดินปนทราย แต่มีความเป็นกรดสูง สภาพดังนี้จึงไม่เอื้อต่อการทำเกษตรกรรม จากการศึกษาเมื่อปี พ.ศ.2535 พบว่าชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมไม่มีที่นาประมาณร้อยละ 63 และในปี พ.ศ.2542 ไม่มีที่นาร้อยละ 92 ในปี พ.ศ.2535 ชาวบ้านในแถบอำเภอสิรินธรมีที่นาร้อยละ 85 แต่ในปี พ.ศ.2542 ลดลงมาเหลือร้อยละ 54 นอกจากนี้ยังพบว่าชาวบ้านส่วนมากในสองอำเภอนี้ทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นในเขตอำเภอพิบูลมังสาหารที่ทำนาดันฤดูเพื่อทำข้าวเม่าขาย และปลูกผักหน้าแล้งที่อาศัยน้ำจากบ่อบาดาลเป็นหลัก จากผลการศึกษาดังกล่าวให้ข้อสรุปว่า รายได้หลักของชาวบ้านใน 3 อำเภอ ในระยะก่อนสร้างเขื่อนปากมูลและภายหลังการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 2534-14 มิถุนายน 2545) ในอำเภอโขงเจียม พิบูลมังสาหารและสิรินธร มาจากการทำประมง มีใช้การทำนาแต่ประการใด

ส่วนวาทกรรมที่นำเสนออัตลักษณ์ของท้องถิ่นปรากฏในการศึกษา อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง : วิเคราะห์จากระบบนิเวศลวงปลาและบริบทแวดล้อม ของ กนกวรรณ มะโนรมย์ (2546 : 1) ที่กล่าวถึงอัตลักษณ์ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลว่าเป็นชาวประมง (social identity) โดยอธิบายผ่านระบบนิเวศลวงปลา (แหล่งที่อยู่อาศัยของปลา) และโลกทัศน์ของชาวบ้านต่อระบบนิเวศลวงปลาในหลายแง่ด้วยกัน ในงานนี้ผู้วิจัยสรุปว่า ลวงปลา คือ ศูนย์กลางหรือพื้นที่ทางสังคมของชาวบ้าน

วาทกรรมท้องถิ่นที่นำเสนอในประเด็นทรัพยากรสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศพันธุ์ปลาที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่ง คือ การศึกษาสำรวจพันธุ์ปลาในลำน้ำโขง-ชี-มูล ของ ขวลิต วิทยานนท์ (2543) ซึ่งทำการศึกษาสำรวจพันธุ์ปลาในระบบนิเวศลุ่มน้ำทั้ง 3 ลุ่มน้ำภายใต้ความสัมพันธ์ในระบบเดียวกัน ประเด็นที่น่าสนใจคือ ข้อค้นพบจากการศึกษา ของ ขวลิต โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางตัวเลขของพันธุ์ปลาแม่น้ำมูลในยุคก่อนและหลังสร้างเขื่อนนั้น แตกต่างจากข้อสรุปในงานวิจัยของ นักวิชาการกรมประมง ที่ทำการศึกษาพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูลอย่างชัดเจน ความขัดแย้งของผลการศึกษาทั้งสองชิ้นดังกล่าวไม่เพียงให้ภาพความแตกต่าง/ ขัดแย้งของข้อมูลและความรู้เท่านั้น หากวิเคราะห์จากพื้นฐานและจุดยืนของนักวิจัยแล้ว ก็ย่อมแสดงให้เห็นถึงการช่วงชิงในการนิยามและให้ความหมายของ สิ่งเรียกว่า "ความรู้/ ความจริง" เกี่ยวกับระบบนิเวศพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูลได้ และ เดชรัตน์ สุขกำเนิด (2542) ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงภาวะเศรษฐกิจและสังคมภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูล โดยศึกษาสภาพปัญหาเปรียบเทียบกับกรณีลุ่มน้ำสงคราม เพื่อต้องการอธิบายเชื่อมโยงมาถึงกรณีเขื่อนปากมูล ในข้อเสนอของ เดชรัตน์ สุขกำเนิด เห็นว่าเขื่อนปากมูลเป็นหนึ่งในโครงการที่มีปัญหาแตกต่างจากที่อื่นดังเช่นกรณีโครงการพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม ที่แม้จะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลักษณะเดียวกัน แต่เมื่อเทียบกับปากมูลแล้วพบว่าลุ่มน้ำสงครามยังคงรักษาสภาพดั้งเดิมของระบบนิเวศไว้ได้มากกว่าปากมูล

งานวิจัยที่เสนอว่าวัฒนธรรมดั้งเดิมของลุ่มน้ำมูลได้สูญหายไปหลังการสร้างเขื่อนปรากฏในข้อเสนอของ นูชิตา สังข์แก้ว (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์, 2543 : 75) ที่กล่าวว่า การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้เกิดการสูญเสียอาชีพพรานปลา และการขาดละบ้านแห่งวัฒนธรรมสายน้ำมูล เช่น สูญเสียสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการหาปลา นอกจากนี้ยังพบว่าองค์ความรู้ท้องถิ่นได้สูญหายไปด้วย ได้แก่ เทคนิคเครื่องมือจับปลา การร่วมมือร่วมใจของคนในครอบครัวและชุมชน ปัจจุบันจึงหลงเหลือไว้แต่ความแตกแยกของชาวบ้าน การพึ่งพิงตลาดปลาต่างถิ่น พึ่งอาหารในเมือง การออกจากหมู่บ้านของหนุ่มสาวไปทำงานต่างจังหวัด และการสูญหายของความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับพรานปลา ข้อเสนอนี้สอดคล้องกับผลการศึกษาของของ กนกวรรณ มะโนรมย์ (2546) ที่กล่าวว่า การเรียนรู้และสร้างองค์ความรู้ด้านประมงพื้นบ้านสูญหายไปจากชาวบ้านอันเนื่องจากระบบนิเวศถูกทำลาย ลูกหลานของชาวบ้านได้อพยพย้ายถิ่นไปทำงาน และพึ่งพิงทรัพยากรภายนอกชุมชนเป็นหลัก

งานวิจัยของ นฤมล ทับจุมพล (2542) ที่ศึกษาพลังท้องถิ่นในกระแสการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ศึกษากรณีชุมชนเขื่อนปากมูล ได้ชี้ให้เห็นว่า การสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลให้ระบบคุณค่าทางวัฒนธรรมได้รับผลกระทบและหยุดวงจรชั่วขณะ แต่ภายหลังจากที่มีการเปิดเขื่อนชั่วคราว ปรากฏว่าพลังท้องถิ่นบางอย่างได้กลับเข้ามาอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือการเปิดประตูระบายน้ำ

ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหาร การฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ริมน้ำกับชุมชนบ้านโคกได้ฟื้นตัวขึ้นมาอีกครั้งหลังจากที่หายไปหลังจากมีการสร้างเขื่อน แต่ถึง กระนั้นปัญหาของชุมชนปากมูลก็ยังคงดำรงอยู่ ทั้งนี้เพราะอำนาจการตัดสินใจในการบริหารเขื่อน และจัดการแม่น้ำไม่ได้อยู่ในอำนาจการตัดสินใจของท้องถิ่น แต่อยู่ที่นโยบายของรัฐบาล ข้อเสนอ ของ นฤมล ทับจุมพล สะท้อนให้เห็นว่า พลังท้องถิ่นมีความอ่อนไหวและรวดเร็วต่อการ เปลี่ยนแปลง แต่หากมีการจำลองวิถีสภาพดั้งเดิมให้กลับคืนมา พลังท้องถิ่นที่ซ่อนตัวอยู่ก็จะถูกหรือ ฟื้นฟูให้กลับคืน และสามารถประกอบเป็นอัตลักษณ์เดิมขึ้นมาได้ใหม่

วิจัยไต้หวัน แม่มูนการกลับมาของคนหาปลา : บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคน ปากมูน ของ คณะนักวิจัยไต้หวันสมาชิกคนจนกรณีปากมูนและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออก เอเชียใต้ (2545) เป็นงานที่มุ่งเสนออัตลักษณ์ของชุมชนลุ่มน้ำมูลผ่านแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมและ ธรรมชาติวิทยา งานวิจัยชิ้นนี้มีจุดเน้นอยู่ที่วิถีชีวิตการวิจัยแบบมีส่วนร่วมโดยให้ชาวบ้านในพื้นที่ เป็นคนทำวิจัยในขณะที่นักวิชาการจะทำหน้าที่ผู้ช่วยวิจัยเท่านั้น ข้อค้นพบจากงานนี้สอดคล้องกับ งานของนฤมล ทับจุมพลในแง่ที่ว่า ภายหลังจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลทำให้ธรรมชาติ และพันธุ์ปลากลับคืนสู่มแม่น้ำมูลอีกครั้งหนึ่ง ส่วนงานศึกษา "มูน ไม่ใช่ มูล วาทกรรมต่อต้านรัฐของ กลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล ของ สมหมาย ชินนาค (2546) เป็นเรื่อง ของเกมภาษา ตีความการตอบโต้อำนาจผ่านการเปลี่ยนรูปและความหมายของภาษา จาก "มูน" ในความหมายเดิมของชาวบ้าน เป็น "มูล" ในความหมายของรัฐ ในภายหลังชาวบ้านได้เปลี่ยน จากมูลกลับมาเป็นมูนในความหมายเดิมเพื่อแย้งชิงพื้นที่ทางสังคมและทรัพยากร

นอกจากนี้ยังมีงานอีกหลายชิ้นที่น่าเสนอการเปลี่ยนแปลงบริบททางสังคมของ ชุมชนลุ่มน้ำมูลเข้าสู่บริบททางการเมืองภายหลังจากการสร้างเขื่อน อย่างเช่น ในงานของ กนกวรรณ มะโนรมย์ (2545) ที่เสนอว่าภายหลังจากการสร้างเขื่อนปากมูล รูปแบบความสัมพันธ์ของเครือญาติ ของชาวลุ่มน้ำมูลได้เปลี่ยนแปลงจากเครือญาติทางสังคมวัฒนธรรมเศรษฐกิจ เป็นการพัฒนาเครือ ญาติทางการเมือง ในขณะที่ สมศรี ชัยวนิชยา (2546) อธิบายว่ารูปแบบการปรับตัวทางการเมือง โดยการเข้าร่วมชุมนุมประท้วงของชาวบ้านปากมูลดังกล่าว เป็นยุทธวิธีทางการเมืองของกลุ่ม ค่อนข้างไร้อำนาจ จึงต้องอาศัยองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักศึกษา สื่อมวลชน นักการเมืองท้องถิ่น เพื่อให้การประท้วงเป็นประเด็นสาธารณะที่ได้รับความชอบธรรม ซึ่งการต่อสู้ ดังกล่าวนั้นยังได้ก่อให้เกิดรูปแบบการสร้างเครือข่ายที่หลากหลายขึ้นในสังคม

สรุปงานวิจัยแนวท้องถิ่นนิยมข้างต้น กนกวรรณ มะโนรมย์ เสนอว่าระบบ นิเวศวิทยาของบริเวณปากมูลไม่เอื้อต่อการทำเกษตรกรรมชาวบ้านจึงประกอบอาชีพประมงเป็น

หลัก ผลการศึกษาพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูลในงานของ ขวลิต วิทยานนท์ มีข้อสรุปแตกต่างจากงานวิจัยพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูลของ กรมประมง ในงานของ เดชรัตน์ สุขกำเนิด ซึ่งทำการศึกษาเปรียบเทียบกรณีปากมูลกับลุ่มน้ำสงครามพบว่ากรณีปากมูลได้รับผลกระทบมากกว่าโดยเฉพาะในด้านอาชีพประมง ในงานของ นุชิตา สังข์แก้ว สรุปว่าการสร้างเขื่อนได้เปลี่ยนอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมและนำมาซึ่งการสูญเสียวัฒนธรรมของประชาชนลุ่มน้ำมูล แต่ในงานของ นฤมล ทับจุมพล มีข้อเสนอว่า หลังชุมชนได้หวนกลับคืนมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ วิจัยชาวบ้าน ที่ระบุว่าในช่วงที่มีการเปิดเขื่อนปากมูลทำให้ระบบธรรมชาติและพันธุ์ปลากลับคืนมาสู่แม่น้ำมูล จุดเน้นหนักของวิจัยไทบ้านอยู่ที่วิถีวิทยาและการอ้างอิงความรู้ของชาวบ้าน ในงานของสมหมาย ชินนาค ที่ทำการวิเคราะห์ภาษาโดยใช้แนวคิดเรื่องชนชั้นทางวัฒนธรรม เป็นการมองการตอบโต้ทางจิตสำนึกของคนท้องถิ่นต่อการครอบงำทรัพยากรแม่น้ำมูลผ่านรูปภาพที่สื่อสัญลักษณ์ทางการเมือง ส่วนงานของ สมศรี ชัยวณิชยาจะมองการชุมนุมประท้วงของชาวบ้านว่าเป็นการปรับตัวรูปแบบหนึ่งของกลุ่มก่อนข้างไร่อำนาจในสังคม

2.3 ในความหมายของคนท้องถิ่นแม่น้ำมูลคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และแหล่งทำมาหากิน

2.3.1 พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในลุ่มน้ำมูล

พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง พื้นที่ทางจิตวิญญาณของชาวลุ่มน้ำมูลซึ่งอธิบายผ่านคติความเชื่อทางศาสนา เรื่องเล่าเกี่ยวกับตำนานบรรพบุรุษ ธรรมชาติ ภูมิปัญญา ตลอดจนระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ในพื้นที่ บทบาทของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จะมีส่วนสำคัญในการ "สื่อความหมาย" และกำหนดเขตแดนของตนเองขึ้นมาเพื่อบ่งบอกถึงความ "เป็นคนพวกเดียวกัน" ของคนลุ่มน้ำมูล จากการศึกษาและทำการสำรวจพื้นที่ลุ่มน้ำมูลพบว่ามีความสำคัญของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กระจายอยู่ทั่วไป ดังคำบอกเล่าของ บุญ ศรีจันทร์, 2548 (สัมภาษณ์) ชาวบ้านสะพือได้ว่า "ที่ไหนก็มีความศักดิ์สิทธิ์หมด ถือว่าเพิ่นปกป้องรักษาประชาชนบ้านเมือง เจ้าที่เจ้าทางเจ้าบ้านเจ้าเมือง ลูกหลานมาอาศัยอยู่ ขอให้อยู่ดีมีแรงรักสงรักษา" ลุ่มน้ำมูลเฉพาะบริเวณที่ผู้วิจัยกำหนดเป็นพื้นที่ศึกษารวมตลอดระยะทางประมาณ 40 กิโลเมตรจากแก่งสะพือถึงแก่งตะนะ และนับจากแก่งตะนะสู่มแม่น้ำโขงนับไปอีก 10 กิโลเมตรถึงบ้านเวินบึก อาจกำหนดตำแหน่งของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ออกเป็น 3 บริเวณ คือ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณแก่งสะพือ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณเขื่อนปากมูล และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณท้ายเขื่อนปากมูล ดังนี้

(1) พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณแก่งสะพือ พบว่าชุมชนต่าง ๆ ในบริเวณแก่งสะพือ นับตั้งแต่บ้านสะพือใต้ สะพือเหนือ ค้อใต้ แสนตอ ถึงทรายมูล รวมทั้งหลายหมู่บ้านในบริเวณนี้จะมี

วาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง ที่สำคัญได้แก่ วาทกรรมว่าด้วย “เจ้าแม่พระพื่อ” “เจ้าพ่อพละงุม” “บุญสงกรานต์แก่งสะพือ” “พิธีสืบชะตาแม่น้ำมูล” และ “วัดดอนธาตุ”

เจ้าแม่พระพื่อ เป็นพื้นที่จิตวิญญาณที่สร้างขึ้นจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ในงานสำรวจแหล่งโบราณคดีและโบราณวัตถุของ ศรีสักร วัลลิโภดม (มปป. : 363) พบว่าที่บริเวณแก่งสะพือทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ณ บริเวณวัดสระแก้ว พบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมของปราสาทหิน ได้แก่ ทับหลังศิลปะแบบไพรกะเมงที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ฐานรูปเคารพ ศิลาคาริกและอื่น ๆ ที่รื้อได้จากเนินโบราณสถานเก่าภายในวัด และกลางแก่งสะพือก็มีแท่งหินที่สลักเป็นเทวรูปสตรีในท่าประทับนั่งทรงจักร สังข์ และดอกบัว คนทั่วไปเรียกว่า “พระพื่อ” เพียร เชื้อโชติ, (2548 : สัมภาษณ์) นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่น บ้านโพธิ์ตาก กล่าวว่า ต่อมาภายหลังแท่งสลักหินรูปพระพื่อองค์เดิมได้ถูกนำมาเก็บรักษาไว้ในโบสถ์วัดสระแก้ว

ฐานะของเจ้าแม่พระพื่อ เพียร เชื้อโชติ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า เจ้าแม่พระพื่อ ในความหมายของคนในพื้นที่คือเทพศักดิ์สิทธิ์ประจำแก่งสะพือที่ชาวพิบูลมังสาหารนับถือมาตั้งแต่โบราณ เมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ของทุกปีจะมีงานพิธีบวงสรวงเป็นประจำ อย่างไรก็ตามต่อมาได้มีการผลิตซ้ำสัญลักษณ์ทางโบราณคดีเพื่อหวังผลทางสังคมและทางธุรกิจ ดังที่ บุญ ทองเนื้อ (2548 : สัมภาษณ์) ได้ให้สัมภาษณ์ว่า ในปัจจุบันมีการปั้นรูปพระพื่อจำลองขึ้นไว้อีก 2 องค์ องค์แรกทางเทศบาลพิบูลมังสาหารได้ทำรูปสลักพระพื่อจำลองไว้ในหุ้มน้ำที่บริเวณแก่งสะพือเพื่อให้ประชาชนและนักท่องเที่ยวได้บูชา ส่วนอีกองค์เจ้าของโรงแรมแก่งสะพือริเวอร์ไซด์ได้ลงทุนทำแท่นบูชารูปพระพื่อจำลองไว้บนลานหินบริเวณที่ยื่นจากโรงแรมเข้าไปในแก่งสะพือเพื่อให้แขกที่มาพักในโรงแรมได้เข้าไปเที่ยวชมและถ่ายรูปไว้เป็นที่ระลึก

เจ้าพ่อพละงุม คือเทพมหศักดิ์ประจำเมืองพิบูลมังสาหาร ในเอกสารการสำรวจแหล่งโบราณคดีบริเวณสองฝั่งแม่น้ำมูล ของ ศรีสักร วัลลิโภดม (มปป. : 351) ได้กล่าวถึงเจ้าพ่อพละงุมว่า ที่ฝั่งเหนือของบริเวณแก่งสะพือจะมีเนินดินสูงใหญ่มีศาลเจ้าปู่เป็นที่กราบไหว้ของคนในท้องถิ่น ชาวบ้านเรียกว่า “เจ้าพ่อพละงุม” ความเป็นมาของเจ้าพ่อพละงุมได้เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ของเมืองสุวรรณวาริกับเมืองพิบูลมังสาหารเข้าไว้ด้วยกัน ดังที่ เพียร เชื้อโชติ (2545 : 27) อธิบายว่า พระพละงุม เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของเมืองสุวรรณวาริซึ่งสืบเชื้อสายมาจากเจ้าจำปาศักดิ์ พระพละงุมมาราชการตรวจเขตแดนและมาถึงก่อนนิจกรรมข้างวัดสระแก้วเมืองพิบูลฯ ทหารจึงฝังศพพระพละงุมไว้ตรงนั้น ชาวบ้านแถบนั้นรำลึกถึงความศักดิ์สิทธิ์สืบต่อกันมา ต่อมาชาวเมืองพิบูลมังสาหารได้สร้างศาลเจ้าพ่อพละงุมไว้ตรงบริเวณต้นค้อข้างแก่งสะพือ และนับถือวิญญาณของพระพละงุมให้เป็นเทพมหศักดิ์รักษาเขตแดนบ้านเมืองพิบูลมังสาหารตั้งแต่นั้นมา จากการสัมภาษณ์ดังกล่าวทำให้ทราบว่า ตำนานบรรพบุรุษที่ว่าด้วยเจ้าพ่อพละงุมนี้มีบทบาทสำคัญในการผูกโยง

ประวัติศาสตร์ของสองเมืองระหว่างพิบูลมังสาหารและสุวรรณวาริเข้าไว้ด้วยกันผ่านจิตสำนึกของคนรุ่นหลัง

เพียร เชื้อโชติ (2548 : สัมภาษณ์) เล่าว่า สมัยก่อนศาลเจ้าพ่อพละงุมตั้งอยู่หัวแก่งสะพานวัดสระแก้ว แต่ปัจจุบันศาลเจ้าพ่อพละงุมได้ย้ายมาอยู่ศาลเจ้าตรงบริเวณแก่งสะพานศาลเจ้าที่สร้างขึ้นใหม่ในปัจจุบันมีรูปทรงหลังคาเป็นแก่งแบบจีนสร้างขึ้นโดยกลุ่มพ่อค้าคนไทยเชื้อสายจีน จากข้อเสนอนี้จะเห็นได้ว่ารูปทรงทางศิลปะจีนของศาลเจ้าที่ประทับวิญญานเจ้าพ่อพละงุมได้เปลี่ยนแปลงลักษณะของเจ้าพ่อพละงุมในความหมายเดิมไปเป็นจีนโดยกลุ่มนักธุรกิจที่กุมอำนาจทางเศรษฐกิจในตัวเมืองพิบูลมังสาหาร

บุญสงกรานต์แก่งสะพาน คือ พื้นที่ทางวัฒนธรรมของคนพิบูลมังสาหาร ประเพณีนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับธรรมชาติของแม่น้ำมูล เพียร เชื้อโชติ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า ในหน้าแล้งเดือนห้าของทุกปีชาวพิบูลมังสาหารจะจัดประเพณีที่เรียกว่า "เทศกาลมหาสงกรานต์" ขึ้นที่บริเวณแก่งสะพาน วัตถุประสงค์เพื่อเป็นการสืบทอดประเพณีและรองรับนักท่องเที่ยวซึ่งในแต่ละปีนักท่องเที่ยวจะมาเล่นน้ำที่แก่งสะพานเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังพบว่าในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ชาวบ้านตามชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำมูลจะจัด "บุญเนาสงกรานต์" ขึ้นในพื้นที่สาธารณะต่าง ๆ เช่น ที่วัด ดอนเจ้าปู่ ศาลากลางบ้าน ริมห้วยหนอง คลองบึง รวมทั้งตามระบบนิเวศเกาะแก่งต่าง ๆ ในลำน้ำมูล และในบุญพิธีดังกล่าวจะมีการทำบุญเลี้ยงพระเพื่อความ เป็นสิริมงคลด้วย

พิธีสืบชะตาแม่น้ำมูล คือ พิธีกรรมที่เกิดจากมโนทัศน์ของคนลุ่มน้ำมูลที่มีต่อธรรมชาติ ดังที่ ประคอง สันรัมย์ (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านโพธิ์ตาก กล่าวว่า "แม่น้ำมูลมีชีวิต และถูกทำร้าย" ดังนั้นในรอบหนึ่งปีประชาชนที่ได้อาศัยดื่มกินและใช้น้ำในแม่น้ำมูลมาตลอดทั้งปี จึงร่วมกันทำพิธีบวงสรวงและขอขมา (ขอขมา) แม่น้ำมูลเป็นการแสดงความเคารพและถวายโทษ พิธีสืบชะตาแม่น้ำมูลนี้ มักจะทำกันในช่วงเทศกาลสงกรานต์ของทุกปี อันเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับการทำพิธีบูชา "เจ้าแม่พระพือ" และ "เจ้าพ่อพละงุม"

ในพิธีจะมีการบายศรีสู่ขวัญ ขอขมา พร้อมกับมีการสวดมงคลเพื่อสืบต่อชะตาเพื่อต่อชีวิตให้แม่น้ำมูล พิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนภาพของการใช้พิธีกรรมในการทวงสิทธิให้กับแม่น้ำ นอกจากนี้พบว่ามีองค์กรเกี่ยวกับการอนุรักษ์บางกลุ่มได้ใช้วันดังกล่าวเป็นยุทธศาสตร์ในการขับเคลื่อนทางสังคมโดยการจัดกิจกรรมที่เรียกว่า "โครงการธรรมยาตราเพื่อคืนชีวิตให้แม่น้ำมูล" ดังนั้นในอีกด้านหนึ่งของพิธีสืบชะตาแม่น้ำมูลจึงเป็นพื้นที่ของการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างวาทกรรมในเชิงอนุรักษ์ธรรมชาติและวิถีวัฒนธรรมของท้องถิ่นไปพร้อมกัน

วัดดอนธาตุ ตั้งอยู่ที่ดอนคำพวง ซึ่งเป็นเกาะกลางลำน้ำมูล เกาะนี้มีเนื้อที่ 75 ไร่ เป็นวัดสำนักวิปัสสนาที่มีพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล ซึ่งเป็นสายสหธรรมิกของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เป็นผู้มาสร้างไว้เมื่อปี พ.ศ.2480 เพียร เชื้อชาติ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า วัดดอนธาตุ นี้ตั้งตามชื่อดอน และเป็นที่ตั้งของโบราณสถานธาตุฝุ่นพระอรหันต์

ในอดีต วัดดอนธาตุถูกโยงเข้าสู่การเมืองเป็นครั้งแรกในยุคที่มีการต่อต้านเขื่อนปากมูล ในช่วงปี พ.ศ.2532-2533 โดยกลุ่มผู้ประท้วงเขื่อนได้สร้างวาทกรรมวัดดอนธาตุขึ้นมาเพื่อช่วงชิงนิยามความหมายเพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐ โดยกล่าวหาว่าการสร้างเขื่อนปากมูลจะทำให้ น้ำท่วมวัดดอนธาตุ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ตอบโต้ว่าทางการได้ทำการศึกษาอย่างชัดเจนแล้วว่า การสร้างเขื่อนจะไม่ส่งผลกระทบต่อวัดดอนธาตุอย่างแน่นอน

ปัจจุบันวัดดอนธาตุได้กลายเป็นพื้นที่ของการช่วงชิงวาทกรรมอีกครั้งหนึ่งเมื่อการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้บริจาคทุนสร้างอนุสรณ์สถานของพระอาจารย์เสาร์ที่เรียกว่า "เจดีย์พิพิธภณัทพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล" ไว้ที่วัดดอนธาตุ และยังพบว่ามีการแบ่งปันพื้นที่ให้มวลชนในสังกัดอีกด้วย ดังกรณีทางวัดได้อนุญาตให้มีการนำศพ เทียง บรรเทา (ชาวบ้านทรายมูล อดีตแกนนำม็อบปากมูล ซึ่งภายหลังแปรพักตร์มาเข้ากับฝ่ายการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และถูกลอบยิงเสียชีวิตในเวลาต่อมา) มาบรรจุไว้ที่วัดดอนธาตุแห่งนี้ด้วย

(2) พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณเขื่อนปากมูล พบว่าหลายชุมชนในบริเวณเขื่อนปากมูล ได้แก่ บ้านวังสะแบงใต้ ตุงลุง คันนกกหอ สุวรรณวารี ลาดวารี และห้วยไฮ ฯลฯ มีวาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง ที่สำคัญได้แก่ "ธาตุรวมญาติ" "เจ้าปู่ปากโดม" "ทรายน้ำ" และ "ถ้ำปอง" ดังนี้

ธาตุรวมญาติ ตั้งอยู่ที่บ้านตุงลุง สมพงษ์ เจริญศรี (2547 : สัมภาษณ์) นักวิชาการท้องถิ่น บ้านตุงลุง เล่าว่า ธาตุรวมญาติเป็นธาตุเก่าแก่ที่มีอายุมากกว่า 100 ปี โดยชาวบ้านตุงลุงซึ่งสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษที่เป็นเจ้าเมืองสุวรรณวารีเดิมได้มาสร้างธาตุแห่งนี้ไว้เป็นที่สำหรับบรรจุอัฐิของคนในตระกูลเจ้าลาวเชื้อสายสายจำปาศักดิ์ ในเทศกาลสำคัญลูกหลานในตระกูลจะพากันมาทำบุญที่ธาตุนี้ทุกปี จากคำบอกเล่าดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ธาตุรวมญาติ เป็นวาทกรรมทางชาติพันธุ์อย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำมูล ส่วนการจัดกิจกรรมเพื่อรวมบรรดาญาติพี่น้องผ่านประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามรื้อฟื้นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวบ้านตุงลุงเช่นกัน

เจ้าปู่ปากโดม ในความหมายของคนในพื้นที่เจ้าปู่ปากโดมคือเทพารักษ์ที่สิงสถิตอยู่ตรงปากโดมซึ่งเป็นบริเวณที่ลำน้ำโดมน้อยไหลมาตกแม่น้ำมูล ชูชีพ กองแก้ว (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านคันนกกหอ เล่าว่า ชาวประมงจะนับถือเจ้าปู่ปากโดมว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ผู้คน

เคราพยำเกรง ไม่กล้าจับจ้วงล่วงเกิน หรือลบหลู่ เมื่อก่อนศาลเจ้าปู่ปากโตมทำสัญลักษณ์เป็น
หลักปูนไว้พอเป็นที่สังเกตได้เท่านั้น ปัจจุบันชาวบ้านได้สร้าง "ศาลพระภูมิ" เป็นที่ถาวรตั้งอยู่ตรง
ปากลำน้ำโดมน้อย ดังนั้นเจ้าปู่ปากโตมในความหมายของชาวบ้านจึงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่คร่อมอยู่
ระหว่างวัฒนธรรมของคนลำน้ำมูลกับลำน้ำโดมน้อย

พรายน้ำ คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งในลำน้ำมูล อาทิตย์ สุขรัง (2547 :
สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงสูงเล่าว่า ที่บริเวณคั้งน้ำติดกับเขื่อนปากมูลจะมี "พรายน้ำ" หรือ "ผีเสื้อ
น้ำ" ดูแลรักษาอยู่ ใครที่ล่องละเมิดเข้าไปจับปลาในบริเวณนั้นจะต้องมีอันเป็นไป เคยมีชาวประมง
ล่องล้าเข้ามาจับปลาในบริเวณนั้นแล้วตายลงโดยไม่ทราบสาเหตุ สภาพศพคล้ายถูก "ไฟฟ้าช็อต"
ชาวบ้านจึงรำลือว่าตายเพราะถูกปลาไหลไฟฟ้าทำร้าย ปัจจุบันแม้ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าชาวบ้าน
ตายเพราะสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเพราะบังเอิญพลัดหลงเข้าไปอยู่ในเขตบ้นกระแสไฟฟ้าของเขื่อนปากมูล
แต่จากคำบอกเล่าของชาวบ้านทำให้เกิดข้อสมมุติฐานว่าที่จริงแล้วที่อยู่ของพรายน้ำคือเขตหวงห้าม
หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หรือชาวบ้านสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จากปรากฏการณ์

ถ้าปอง คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลบริเวณเหนือเขื่อน ในเขต
บ้านห้วยไฮ อำเภอสรินทร เทียม ชาญทอง (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงสูง เล่าว่า คนจับปลา
ในแม่น้ำมูลมักพากันมาพักค้างแรมที่นี่ ชาวประมงเมื่อผ่านมาต้องขอขมาหรือทำพิธีบวงสรวงเช่น
ไหว้ผีถ้าปอง เพราะเชื่อว่าผีถ้าปองจะบันดาลให้มีโชคลาภ จับปลาได้มาก และจะช่วยให้แคล้ว
คลาดจากอันตราย ในทางตรงข้ามถ้าใครลบหลู่ก็จะมีเคราะห์ การที่ผีถ้าปองทำหน้าที่ให้ความ
คุ้มครองชาวประมงที่เข้ามาจับปลาในบริเวณนี้ในทางเศรษฐกิจถือเป็นการกระตุ้นให้เกิดพลังในการ
ผลิตของคนหาปลาแถบนี้

(3) พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณท้ายเขื่อนปากมูล บริเวณปากแม่น้ำมูลแถวบ้านหัวเหว
ด่านเก่า ด่านใหม่ ท่าแพ ห้วยหมากใต้ และเวินบึก มีวาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่ง
ได้แก่ วาทกรรมว่าด้วย "เจ้าพ่อหัวเหว" "วัดถ้ำคูหาสวรรค์" "ถ้ำเหวศิลาปชัย" "เจ้าปู่สุริยะวงศ์" "ผี
น้องสองนาง" และ "ฮีตข่าคองขอม" ดังนี้

เจ้าพ่อหัวเหว เป็นเทพารักษ์ประจำเกาะแก่งในบริเวณปากแม่น้ำมูล คำ
ตัน เวียงจันทร์ (2546 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านหัวเหว เล่าว่า คนแถวหัวเหว แก่งตะนะ และท่าแพ
จะนับถือเจ้าพ่อหัวเหวในฐานะผู้พิทักษ์ฝูงปลาและสัตว์น้ำบริเวณแก่งหัวเหว ที่แก่งคันเหวหรือหัวเหว
เป็นระบบนิเวศแบบเกาะแก่ง มีหลุมลึก และโพรงหินใต้น้ำตลอดแนวเขต ทำให้ฝูงปลารายเข้ามา
อาศัยเป็นแหล่งพักพิงตลอดทั้งปี ทำให้มีปลาชุม คนสมัยก่อนไม่กล้าเข้าไปจับเพราะเชื่อว่าเป็นที่อยู่
ของปลาเจ้า แต่มาตอนหลังปริมาณปลาในแม่น้ำมูลเริ่มลดลง ชาวประมงหลายคนได้หันมาดักจับ

ปลาในบริเวณนี้มากขึ้น โดยพิธีทำพิธีขออนุญาตจากเจ้าพ่อโดยอ้างว่าการหาอยู่หากินอยู่ในภาวะ
ผิดเคือง

วัดถ้ำคูหาสวรรค์ มนุษย์ คุณทวิ (2547 : สัมภาษณ์) นักการเมืองท้องถิ่น
บ้านด่านเก่า เล่าว่า วัดถ้ำคูหาสวรรค์ตั้งขึ้นในช่วงหลังลาวแตกโดยพระฤๅคงรูปหนึ่งคือ "หลวงปู่คำ
คินิง" ได้หนีจากลาวเข้ามาตั้งวัดนี้ที่โขงเจียม หลวงปู่คำคินิงเป็นพระเกจิชื่อดังของอำเภอโขงเจียม
ผู้คนเคารพศรัทธาในเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มีตำนานเล่าขานต่อกันมาว่าหลวงปู่คำคินิงเคยลงไป
พบกับพระยานาคในก้นแม่น้ำโขง หลังจากมรณภาพสังขารของหลวงปู่ยังคงอยู่ในสภาพปกติ ไม่
เปื่อยเน่า ปัจจุบันทางวัดได้นำสังขารของหลวงปู่บรรจุไว้ในโลงแก้วภายในวัดเพื่อให้ประชาชนได้
กราบไหว้

วัดถ้ำเหวศิลบิชัย เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนา วัดนี้ตั้งอยู่ติดเขต
แก่งตะนะ พื้นที่รอบวัดอุดมด้วยต้นไม้ขนาดใหญ่ บริเวณวัดมีพะลานหิน หุบเหวและถ้ำ คนทั่วไป
จึงเรียกว่า "วัดถ้ำเหวศิลบิชัย" ตามลักษณะของภูมิประเทศ มนุษย์ คุณทวิ (2547 : สัมภาษณ์) เล่า
ว่าเหวศิลบิชัยตั้งตามชื่อสถานที่ในนิทานพื้นบ้านเรื่อง "สังขิศิลบิชัย" ซึ่งเป็นนิทานทางพุทธศาสนา
เรื่องหนึ่ง ดังนั้นจะเห็นได้ว่า มีการผูกนิทานเข้ากับภูมิทัศน์โดยการผนวกเอาระบบกายภาพของวัด
ไปเชื่อมโยงกับปรัมปราคตินิทานของชาวบ้าน

เจ้าปู่สุริยวงค์ จากการสัมภาษณ์ ประดิษฐ์ ยาพรม (2547 : สัมภาษณ์)
ราษฎรบ้านด่านเก่า ทราบว่า เจ้าปู่สุริยวงค์ คือหลักบ้านหลักเมืองที่คนบ้านด่านปากมูลนับถือกัน
มาร่วม 200 ปี คนในพื้นที่ถือว่าใครก็ตามที่ย้ายเข้ามาอยู่ที่บ้านด่านต้องนับถือผีตัวเดียวกันคือเจ้าปู่
สุริยวงค์ ส่วนประวัติความเป็นมาของเจ้าปู่สุริยวงค์ หนูแก้ว ดวงศรี (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎร
บ้านด่านเก่า เล่าว่า เจ้าปู่สุริยวงค์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินเมืองจำปาศักดิ์ ย้ายขึ้นมาอยู่ที่นี้คือจากหลี่
ผี น้ำโขงตก ไปถึงผาโตนกลาง สูดน้ำโขงนี้ขึ้นอยู่กับเจ้าปู่ทั้งหมด หมู่บ้านที่อยู่ในการดูแลของเจ้าปู่
ได้แก่ บ้านด่านเก่า ด่านใหม่ หัวยสะคราม ไปถึงภูสูง ภูบัง ต่อเขตเมืองลาวพูน เนื่องจากเจ้าปู่สุริยวงค์
วงค์มีฐานะเป็นเจ้าปกครองเมือง เมื่อตายไปวิญญาณของเจ้าปู่กลายเป็นเทพารักษ์ประจำเมือง
เมื่อก่อนทางอำเภอจะจัดพิธีบวงสรวงเจ้าปู่โดยมีการจุดบั้งไฟด้วย แต่เนื่องจากการจุดบั้งไฟไม่
สามารถทำได้ทุกปีปัจจุบันชาวบ้านจึงได้ต่อรองกับเจ้าปู่ขอทำ 3 ปีต่อครั้ง

ศาลพี่น้องสองนาง หมายถึง นางเพากับนางแพง หนูแก้ว ดวงศรี (2548 :
สัมภาษณ์) กล่าวว่า "นางเพา นางแพง เป็นพี่น้องกัน นางเพาผู้ที่เป็นเจ้าครองเมืองกาลจากนานาค
บุรีศรี ต่อมาได้กับเจ้าปางคำแห่งเมืองหนองบัวลุ่มภูอยู่กินกันจนนางเพาตั้งครรภ์ เจ้าปางคำได้ลา
กลับเมืองหนองบัวลุ่มภู นางเพาเป็นห่วงสามีซึ่งเป็นคนทางเหนือเมืองกาบแก้วบัวบานก็เลยขึ้นมา
ตามสายแม่น้ำโขง แล้วมาตายตรงนี้ ต่อมามีคนสร้างศาลพี่น้องสองนางไว้ที่บริเวณปากแม่น้ำมูล

ตรงที่เรือล่อมเป็นที่นั่งถือของคนที่เดินทางมาแถบนี้" สอดคล้องกับที่ ทองอินทร์ ฐปาศรี (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ที่ปากแม่น้ำมูลก็มีเค้าเรียกว่า เจ้าแม่สองนางพี่น้อง มีศาลเจ้าอยู่ปากมูล เวลาพ่อค้าพ่อขายจะขึ้นค้าขายทางเมืองอุบล เขาเรือขึ้นไปก็ต้องจุดธูปเทียน มีเหล้ามีไก่ คำบอกเล่า มา รู้สึกว่า 90 เปอร์เซ็นต์ไปรอดปลอดภัย ไม่ปรากฏเรือล่อมอะไร" จากประวัติศาสตร์บอกเล่าของชาวบ้าน นอกจากการถ่ายทอดตำนานเกี่ยวกับความรักของของเจ้าผู้ปกครองเมืองแล้วยังสะท้อนให้เห็นว่าแม่น้ำโขงคือเส้นทางที่ใช้สัญจรการติดต่อกันระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ในยุคโบราณอีกด้วย

ฮิตซาของขอม จากการสัมภาษณ์ สิทัน พรานแมน (2547 : สัมภาษณ์) อดีตผู้ใหญ่บ้านวินบิก พอสรุปได้ว่า ฮิตซาของขอม คือความเชื่อแบบจารีตของประชาชนบ้านวินบิกซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ขอมที่อพยพหนีภัยฝรั่งเศสเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตไทยเมื่อปี พ.ศ. 2457 บุญประเพณีที่ปรากฏอยู่ในฮิตซาของขอม ได้แก่ บุญระبيب บุญยงจำนงค์ เลี้ยงผีฮิต เลี้ยงผีได้ และผู้นำทางพิธีกรรม ที่เรียกว่า "จาระโบ" ซึ่งมีการสืบทอดตำแหน่งโดยสายเลือดทางพ่อ

กล่าวได้ว่า ฮิตซาของขอมได้ถูกครอบงำโดยอำนาจของรัฐไทยเป็นครั้งแรก เมื่อทางการได้บังคับให้ชาวขอมเลิกนับถือผีจำนงค์ซึ่งเป็นผีประจำเผ่าเปลี่ยนมารับนับถือพุทธศาสนา แทนในสมัยหลวงแก้วกาญจนเขตต์ เป็นนายอำเภอโขงเจียม ในเวลานั้นชาวขอมมีความหวาดกลัวต่ออำนาจรัฐจึงยอมเปลี่ยนศาสนาตามทางการ ในระยะแรกแม้จะยอมรับพุทธศาสนามาแล้วแต่ชาวขอมก็ยังไม่กล้าเรียกว่า "วัด" เพราะยังเกรงกลัวต่ออำนาจของผีจำนงค์อยู่ กลับพยายามประนีประนอมกับระบบความเชื่อดั้งเดิมโดยการเรียกวัดว่า "ที่พักสงฆ์" อย่างไรก็ตามในปัจจุบันพบว่าชาวขอมบ้านวินบิกได้มีการปรับเปลี่ยนประเพณีการนับถือตามอย่างคนไทยมากขึ้น ดังจะเห็นว่าทุกวันนี้ชาวบ้านวินบิกมีการปฏิบัติตามประเพณีเหมือนชาวไทยอีสานทั่วไป เช่น มีการทำบุญเลี้ยงพระ ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ พิธีแต่งงาน พิธีทำศพ และการนับถือพุทธศาสนา โดยนับดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ชาวขอมมีการปรับตัวในรูปแบบของการผสมผสานระหว่างการดำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาติพันธุ์กับสภาวะจำยอมของกลุ่มผู้ไร้อำนาจที่จำเป็นต้องปรับตัวเข้ากับอำนาจหลักในสังคม

นอกจากพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวข้างต้น ในชุมชนลุ่มน้ำมูลยังมีวาทกรรมของชาวบ้านที่สะท้อนลักษณะทางนิเวศวิทยา ทรัพยากร วิธีการประกอบอาชีพและอื่น ๆ อาทิ วาทกรรมว่าด้วย "ถ้ำ" "หาด" "ดอน" "เกาะแก่ง" "ปลา" "สัตว์น้ำ" "พืชน้ำ" "ทรัพยากรริมฝั่ง" "คนบ้านริมมูล" "คนบ้านโคก" "คนบ้านริมห้วย" ตลอดจนวาทกรรมว่าด้วยแหล่งทำมาหากิน เช่น "ลวงปลา" ซึ่งหมายถึงบริเวณที่มีปลาอาศัยอยู่ทุกชุมชน จากการศึกษาพบว่ามีลวงปลากระจายอยู่ทั่วไปตลอดลำน้ำมูล ลวงปลาในลุ่มน้ำมูลมักเรียกตามชื่อหมู่บ้าน เช่น ลวงปลาวังสะแบง ลวงปลาทุงสูง เป็นต้น

2.3.2 บริบทพื้นที่ศึกษา : การรับรู้ วิกฤติการณ์ทางนิเวศ และการปรับตัวในการเข้าถึงทรัพยากรของประชาชนลุ่มน้ำมูล

กล่าวได้ว่าวิกฤติการณ์ทางนิเวศวิทยาอันเป็นผลเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนปากมูลที่บ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียมนั้นได้นำมาสู่ประเด็นตกเถียงในด้านนิยามความหมายว่าด้วยระบบธรรมชาติและทรัพยากรแม่น้ำมูลมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำเสนอเนื้อหาที่สำคัญในสามประเด็นคือ ประเด็นที่ 1 บริบทพื้นที่ศึกษา ประเด็นที่ 2 การรับรู้ในเชิงนิเวศของประชาชนลุ่มน้ำมูล และประเด็นที่ 3 วิกฤติการณ์ทางนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำมูล และประเด็นที่ 4 การปรับตัวในการเข้าถึงทรัพยากรของประชาชนลุ่มน้ำมูล ดังนี้

(1) บริบทพื้นที่ศึกษา จะศึกษาชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานีในเขตพื้นที่ 9 อำเภอ ได้แก่ อำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม และสิรินธร โดยผู้วิจัยกำหนดพื้นที่ศึกษาออกเป็น 3 กลุ่มตามสภาพทางภูมิศาสตร์ คือ ชุมชนเหนือเขื่อน ได้แก่ บ้านสะพือใต้ บ้านทรายมูล บ้านน้ำสร้าง ชุมชนติดเขื่อน ได้แก่ บ้านวังสะแบงใต้ บ้านตุงสูง บ้านคันทนงหอ ชุมชนท้ายเขื่อน ได้แก่ บ้านหัวเหว บ้านด่านเก่า และบ้านเวินบึก ดังนี้

บ้านสะพือใต้ ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านทิศเหนือของแม่น้ำมูล ท่าเลที่ตั้งอยู่ติดกับบริเวณแก่งสะพือ เดิมเรียก "บ้านสะพือ" อยู่ในเขตพื้นที่วัฒนธรรมเจ้าแม่พระพือ ปัจจุบันแยกเขตปกครองออกเป็น 3 หมู่บ้านคือ บ้านสะพือเหนือ บ้านสะพือใต้ และบ้านค้อใต้ การปรับตัวทางเศรษฐกิจของชาวบ้านสะพือใต้หลังสร้างเขื่อนส่วนใหญ่หันมาประกอบอาชีพค้าขายแทนการจับปลา แม้ว่าจะมีชาวบ้านบางส่วนยังคงทำอาชีพประมงอยู่เพราะความเคยชินและไม่สามารถเปลี่ยนอาชีพได้ แต่สำหรับกลุ่มที่หันเหเข้าสู่อาชีพใหม่ ได้แก่ อาชีพทำข้าวเม้าขาย ทำปลาไร่บอง ทำปลาหลด และข้าวหลาม ขายในตลาดอำเภอพิบูลมังสาหาร มีเพียงบางส่วนที่รขายไปตามหมู่บ้านอื่น ๆ นอกนั้นจะอพยพเข้าสู่ตลาดแรงงานในต่างถิ่นโดยเฉพาะกรุงเทพฯ

บ้านทรายมูล ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ชาวบ้านทรายมูล จะทำนามากกว่าประมง แม้ภูมิประเทศโดยมากเป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนาแต่ก็มักอยู่ในเขตน้ำท่วมถึง ทำนาได้ไม่เต็มที ชาวบ้านจึงหันมาประกอบอาชีพทำหม้อและกลองเพลขาย โดยเฉพาะช่วงหลังสร้างเขื่อนพบว่าสภาพทางภูมิศาสตร์เปลี่ยนไปไม่เหมือนเดิม ชาวบ้านจึงผันตัวเองเข้าสู่อาชีพใหม่โดยเฉพาะอาชีพที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตได้ปล่อยระบบลื่นเชื้อให้ชาวบ้านนำมาลงทุนเลี้ยงปลากระชังในแม่น้ำมูล ส่วนอาชีพอื่น ๆ ที่พบในพื้นที่ได้แก่ การเลี้ยงกบ และเลี้ยงปลาในบ่อ การทำเกษตรแบบผสมผสาน รวมทั้งการลงทุนเปิดร้านค้าย่อยในหมู่บ้าน และมีส่วนที่ออกไปทำงานนอกท้องถิ่น

บ้านน้ำสร้าง ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ชาวบ้านน้ำสร้าง จะหาปลามากกว่าทำนา ต่อมาเมื่อการสร้างเขื่อนส่งผลกระทบต่อการทำประมง ชาวบ้านจึงหันมา ยึดอาชีพทำนาเป็นหลัก ปัจจุบันบ้านน้ำสร้างเป็นที่ตั้งของ "สหกรณ์การเกษตรปากมูล" ซึ่งเป็น รูปแบบสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นตาม มติ ครม. ในปี พ.ศ.2537 โดยทางการให้หักเงินจากค่าชดเชยอาชีพ ประมงจำนวน 6 หมื่นบาท จาก 90,000 บาทเข้าเป็นทุนเรือนหุ้นของสมาชิก ภายในบริเวณสหกรณ์ บ้านน้ำสร้างจะประกอบด้วยสิ่งปลูกสร้างหลายแห่ง ได้แก่ อาคารสำนักงาน อาคารเก็บผลผลิต หอประชุมกลาง ลานจอดรถ และพิพิธภัณฑ์ปากมูล เป็นต้น ที่ผ่านมาสถานที่แห่งนี้ได้ใช้เป็นสถานที่ ทำกิจกรรมของเครือข่ายสมัชชาคนจนบ่อยครั้ง จึงทำให้สหกรณ์แห่งนี้ถูกมองว่าเป็นแหล่งทุนของ สมัชชาคนจนและอยู่เบื้องหลังการชุมนุมของมือบปากมูล อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ราษฎรในพื้นที่ทราบว่า บ้านน้ำสร้างเป็นเพียงสถานที่ตั้งของสหกรณ์ปากมูลเท่านั้น หมู่บ้านและชาวบ้านมิได้ มีส่วนร่วมหรือมีนัยทางการเมืองแต่อย่างใด

บ้านวังสะแบงใต้ ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ชื่อหมู่บ้านตั้ง ตามสภาพธรรมชาติที่มีต้นสะแบง (ต้นตะแบก) ขึ้นอยู่จำนวนมาก ต้นสะแบงเป็นพรรณไม้ยืนต้นที่ ทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศที่แห้งแล้งได้ดี ดังนั้นชื่อหมู่บ้านจึงบ่งบอกนัยทางกายภาพของพื้นที่ว่ามี ความแห้งแล้งและขาดความอุดมสมบูรณ์ ส่งผลให้ทำการเพาะปลูกไม่ค่อยได้ผล ชาวบ้านจึงหันมา ทำอาชีพประมงหลัก ในระหว่างที่มีการประท้วงเขื่อนชาวบ้านวังสะแบงใต้ได้เข้าร่วมชุมนุมกับ ขบวนการเคลื่อนไหวหลายครั้งภายใต้การนำของ ทองเจริญ ศรีหาธรรม แกนนำคนสำคัญของมือบ ปากมูลซึ่งเป็นผู้นำในหมู่บ้านแห่งนี้

บ้านตุงสูง เป็นชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล บรรพบุรุษที่มาก่อตั้งหมู่บ้านนี้เป็น "เจ้าลาว" สายจำปาศักดิ์ บ้านตุงสูงแยกตัวมาจากบ้านสุวรรณ วารี หรือเดิมคือเมืองสุวรรณวารีเมื่อประมาณร้อยกว่าปีที่แล้ว ในหมู่บ้านตุงสูงจะมี "ธาตุรวมญาติ" ซึ่งสร้างขึ้นสำหรับบรรจุอัฐิของคนในตระกูลของพระวิเศษเขื่อนชั้นธิดิตเจ้าเมืองสุวรรณวารี ในด้าน กายภาพของพื้นที่ ทางด้านทิศใต้ของบ้านตุงสูงติดลำแม่น้ำมูลจึงทำให้สภาพทั่วไปของชุมชนมี ความอุดมสมบูรณ์ อาชีพส่วนใหญ่ของราษฎรคือทำนา ส่วนที่ทำประมงเป็นหลักนั้นมีน้อย แต่ เนื่องจากหมู่บ้านนี้นิยมส่งลูกหลานเรียนหนังสือในระดับสูง ๆ จึงทำให้ชาวบ้านนี้ส่วนหนึ่งรับราชการ อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอโขงเจียมและพิบูลมังสาหาร

บ้านคันทนหอย ตั้งอยู่เหนือเขื่อนด้านฝั่งขวาของแม่น้ำมูลซึ่งเป็นหมู่บ้าน เดียวในพื้นที่ศึกษาที่อยู่ฝั่งด้านขวาของแม่น้ำ เดิมบ้านคันทนหอยขึ้นอยู่กับบ้านสุวรรณวารีแล้วแยกตัว ออกมาในภายหลัง ด้านทิศเหนือของบ้านคันทนหอยติดลำแม่น้ำมูล ด้านตะวันออกติดเขตป่าสงวน บริเวณอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ชาวบ้านสามารถให้ประโยชน์จากที่ดินด้านทิศตะวันออกดังกล่าว

ในการทำนาปลูกข้าว ทั้งข้าวนาปีและนาปรัง พื้นที่ส่วนใหญ่เหมาะแก่การปลูกข้าวหอมมะลิ ข้าวเหนียว เพราะเป็นที่ราบลุ่ม และส่วนน้อยเป็นพื้นที่ราบสูงขาดแคลนน้ำ และดินเป็นชั้นหินเป็นส่วนใหญ่ ชาวบ้านจึงนิยมปลูกไม้ยืนต้น เช่น มะม่วง มะขามหวาน ขนุน หลังพายุทกสเกิดเกี่ยวกับชาวบ้านจะปลูกพืชไร่ เช่น แตงโม ถั่วลิสง โดยสรุปแล้วชาวบ้านคันทนกอหมีอาชีพทำการเกษตรเป็นส่วนมาก รองลงมาคือทำประมงและอาชีพอื่น ๆ เช่น การไปทำงานที่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะหญิงสาวในหมู่บ้านนี้นิยมเข้าไปทำขนมไหว้พระจันทร์เช่นเดียวกับชาวบ้านสุวรรณวารีและลาดวารีซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้กัน จากการสัมภาษณ์ทราบว่า หญิงสาวทั้งสามหมู่บ้านนี้สามารถทำรายได้เป็นอย่างดีจากการไปทำขนมไหว้พระจันทร์ที่กรุงเทพฯ ส่งเงินมาให้ทางบ้านปลูกบ้านหลังใหญ่จำนวนมาก

บ้านหัวเหว ตั้งอยู่ที่บริเวณสร้างเขื่อนปากมูลและอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล พื้นที่ของบ้านหัวเหวตั้งอยู่ระหว่างแก่งตะนะกับแก่งคันเหว ราษฎรประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก เนื่องจากไม่มีพื้นที่ทำนา ประกอบกับการที่ระบบกายภาพของแก่งเต็มไปด้วยโขดหินตั้งขวางลำน้ำมูลมีสภาพเป็นหลุมและร่องลึกอยู่ทั่วไป จึงเหมาะแก่การอยู่อาศัยของปลาและสัตว์น้ำ แต่ระบบกายภาพแบบเกาะแก่งดังกล่าวก็กำหนดให้ชาวบ้านหัวเหวต้องปรับวิธีการทำประมงรวมทั้งรูปแบบของเครื่องมือจับปลาที่แตกต่างจากที่อื่น ๆ เช่น ชาวบ้านจะมีวิธีจับปลาโดยการดำน้ำหรือมุดน้ำลงไปตามร่องหรือหลุมหิน เพราะไม่สามารถใช้เครื่องมือบางชนิดได้ เช่น แห กวด หรืออวนลาก เช่น ชาวประมงในบริเวณอื่นที่หากินในแหล่งน้ำกว้าง ปัจจุบันชาวบ้านหัวเหวยังคงมีอาชีพจับปลาเป็นหลัก ชาวบ้านส่วนหนึ่งทำงานรับจ้างอยู่ในเขื่อนปากมูลและสิรินธร แต่มีบางครอบครัวนำเงินที่ได้จากค่าชดเชยไปซื้อที่ทำนาอยู่ในหมู่บ้านอื่น

บ้านด่านเก่า ตั้งอยู่ท้ายเขื่อนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล บ้านด่านเก่าเป็นชุมชนเดียวในพื้นที่ศึกษาที่มีสภาพเป็นชุมชนเมืองเนื่องจากอยู่ในเขตที่ตั้งของเทศบาลตำบลบ้านด่าน ในอำเภอโขงเจียม ความเป็นชุมชนเมืองทำให้บ้านด่านเก่ามีจังหวัดกวดกระโดดทางเศรษฐกิจ เรียกว่าทุกหมู่บ้านในบริเวณนี้ อาชีพดั้งเดิมของชาวบ้านด่านเก่าคือทำประมงโดยการจับปลาในแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง แล้วจึงนำผลผลิตที่ได้มาจำหน่ายในระบบตลาดปลาเมืองพิบูลมังสาหาร ก่อนที่จะกระจายผลผลิตไปยังเมืองต่าง ๆ ต่อไป กล่าวกันว่าเศรษฐกิจของบ้านด่านเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วโดยผลของนโยบาย "เปลี่ยนสนามรบ เป็นสนามการค้า" ในยุครัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นต้นมา ผลผลิตที่ขึ้นชื่อของบ้านด่านคือ "ปลาแม่น้ำโขง" ซึ่งเป็นที่นิยมของผู้บริโภคทั่วไป จึงทำให้คนบ้านด่านจำนวนมากพลิกผันตัวเองจากอาชีพประมงมาเป็นพ่อค้าปลา โดยข้อมูลดังกล่าวจึงอาจสรุปได้ว่า บ้านด่านคือตัวแทนของชุมชนที่สามารถปรับตัวจากวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมเข้าสู่สังคมเชิงพาณิชย์ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจแบบระบบตลาด

บ้านเวินบิก ตั้งอยู่ท้ายเขื่อนและอยู่ถัดจากปากแม่น้ำมูลลงไปราว 10 กิโลเมตร ประชาชนแทบทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในบ้านเวินบิกเป็น "ชาวบรู" ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพจากประเทศลาวเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตอำเภอโขงเจียมในสมัยสงครามฝรั่งเศส รวปี พ.ศ.2457 คือเมื่อประมาณ 90 ปีที่แล้ว ทำเลที่ตั้งของบ้านเวินบิกด้านหนึ่งติดแม่น้ำโขง ด้านหนึ่งติดเขตวนอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ เนื่องจากในหมู่บ้านเวินบิกไม่มีพื้นที่ทำนาหรือที่ทำกิน จากข้อจำกัดทางทรัพยากรดังกล่าวทำให้คนในหมู่บ้านต้องออกไปทำงานรับจ้างในหมู่บ้านอื่น แต่ก็สามารถทำการเกษตรริมฝั่งแม่น้ำโขงได้บ้าง บางครอบครัวเข้าไปทำการเพาะปลูกตามหนองน้ำลำห้วยในเขตป่าสงวน โดยภาพรวมแล้วชาวบ้านเวินบิกจะทำอาชีพหลักคือ จักสาน และจับปลาในแม่น้ำโขงเป็นอาชีพเสริม สำหรับผลผลิตที่ได้จากการเพาะปลูกเล็ก ๆ น้อย ๆ จะนำไปขายหรือแลกข้าวในหมู่บ้านอื่น ๆ เพื่อนำมาบริโภคในครัวเรือน

(2) การรับรู้เชิงนิเวศของประชาชนลุ่มน้ำมูล การรับรู้ทางนิเวศของประชาชนลุ่มน้ำมูลอาจวิเคราะห์ผ่านคำบอกเล่าของประชาชนลุ่มน้ำมูล ดังเช่น สุดใจ มหาชัย (2548 : 15) ราษฎรซึ่งประกอบอาชีพจับปลาในแม่น้ำมูลได้กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของแม่น้ำมูลว่า "พื้นที่โดยรอบอ่างเก็บน้ำเขื่อนปากมูลไม่เคยมีปัญหากัดล้าง เนื่องจากสภาพของแม่น้ำมูลตอนปลายมีแก่งหินธรรมชาติทอดยาวขวางลำน้ำ มีสภาพเป็นเขื่อนธรรมชาติเรียงรายอยู่กว่า 40 แห่ง ทำให้พื้นที่ดังกล่าวมีน้ำอุดมสมบูรณ์มาตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อนแล้ว ประกอบกับเกษตรกรในพื้นที่ทำการเพาะปลูกเฉพาะฤดูฝนเท่านั้น ส่วนการทำเกษตรนอกฤดูเป็นเพียงส่วนน้อยซึ่งอยู่ในเขตชลประทานมีไม่ถึงร้อยละ 20 ที่สำคัญมีฝนตกต่อเนื่องตั้งแต่หลังช่วงสงกรานต์ จนปลาจากแม่น้ำโขงอพยพเข้าสู่แม่น้ำมูลจำนวนมาก แต่ต้องมาวนเวียนอยู่ใต้เขื่อนปากมูล ไม่สามารถขึ้นบันไดปลาโจนข้ามสันเขื่อนปากมูลเข้าสู่แม่น้ำมูลได้ นับเป็นการสูญเสียทรัพยากรการประมงทำให้ชาวประมงเสียโอกาสในการประกอบอาชีพ"

ข้อเสนอที่ระบุว่าระบบนิเวศของแม่น้ำมูลในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งยังเชื่อมโยงกับลำน้ำสายต่าง ๆ จำนวนมาก ได้แก่ แม่น้ำชีและแม่น้ำโขง รวมถึงลำน้ำสาขาอื่น ๆ ทั้งหมดนี้ล้วนส่งผลต่อความอุดมสมบูรณ์ในลำน้ำมูลทั้งสิ้น ปรากฏอยู่ในคำสัมภาษณ์ จันศรี สมมา (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านด่านเก่า ที่บอกเล่าว่า "สมัยก่อนปลามีหลาย ปีมี่แนวกันมัน มันก็พอมิได้กินได้อยาก ปลาเริ่มแรกมาแต่น้ำโขงนี่ละครับ ปลามันขึ้นจากน้ำโขงไปฮอดลำชี ลำโดม ลำเชบก เบบาย หน้าวางไซ่ ปลาจะขึ้นไปวางไข่ไล่พันถึงเดือนตุลาไปหามกราคม ไปหาปีใหม่นี้ปลาจะลงมากก็ไปลงน้ำโขง มาเยอะในสมัยก่อน มาจากโขงขึ้นไปลำเชบบาย เบบก แม่น้ำชี ยามขึ้นจะขึ้นแต่สูง ๆ เพราะปลามันขึ้นไปวางไข่ เพราะว่ามันขึ้นที่ตมมูล น้ำมูลนี่ตมโขง"

ชาวบ้านปากมูลจะรับรู้ธรรมชาติของปลาและฤดูกาลจับปลาโดยการสังเกตสีของน้ำที่เปลี่ยนไปในแต่ละช่วงฤดูกาล จันศรี สมมา (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ถ้าไม่มีเขื่อนปลาจะขึ้นทุกเดือน ปลาในแม่น้ำมูลจะชอบแก่ง มาถึงแก่งจะสนุกสนานเหมือนเที่ยวโรงแรม แล้วค่อยไปต่อ อย่างแก่งสะพือมีคั้งน้ำวน ปลาชอบเข้าไปอยู่ อีกที่คือลงมูกกแดง น้ำไหลตรงเป็นระเบียบ เมื่อน้ำเปลี่ยนสีปลาจะขึ้นมาจากแม่น้ำโขง"

นอกจากนี้ชาวบ้านที่อยู่เหนือน้ำยังรับรู้ถึงฤดูกาลล่าปลาจากการ "ส่งสัญญาณ" ของเครือข่ายทางสังคมที่อยู่ตอนปลายน้ำ โดยคนโขงเจียมจะบอกข่าวปลาจากบ้านด่านจะขึ้นมาแถวแก่งสะพือเพื่อให้คนเหนือน้ำได้เตรียมตัวจับปลา จันศรี สมมา (2548, สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ยามปลาขึ้นมาได้เยอะ มาจากโขง มาถึงบ้านด่าน เขาก็จะดักปลาก่อนเรา แล้วคนบ้านด่านจะส่งข่าวมาบอกว่าปลาจะขึ้นแล้ว หลังได้ยินข่าวไม่เกินสามวันปลาก็จะมาถึง คือช่วงเดือนเจ็ดเดือนแปด ปลาเล็กจะขึ้นเดือนสาม สมัยก่อนถ้าไม่มีเขื่อนปลาขึ้นไปไหว้พระธาตุขึ้นสามเพ็ง ปลาพวกนี้มาจากลำเซบาย ลำโดม นี้แหละขึ้นไป ขึ้นไปเราก็จับได้ ลงมาเราก็จับได้ ปลาจะลงมาฤดูเดียวกัน คือเดือนสิบเอ็ดสิบสอง ตุลาคม เพราะว่ามันลือช่วยแล้ว (ช่วย คือพายหน้ากลับ) หลังจากออกพรรษาไปปลาลงเลย ราวเดือนสิบเดือนสิบเอ็ด มันลือช่วยแล้ว เพราะว่าปลามันถูกหัวลมเดือนสิบเอ็ดสิบสอง มันหน้าฤดูลม ยามลมปลามันลือช่วย ช่วยลงมามูลมันก็จะลงไปที่เก่าของเขา"

ต่อมาปรากฏว่าความสมบูรณ์ของระบบธรรมชาติได้ถูกทำลายลงภายหลังสร้างเขื่อนปากมูล บุญ ศรีจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านด่านเก่า กล่าวว่า "ช่วงปี 36-37 เขาปิดเขื่อน น้ำมันขึ้นตลอด คนปลูกผักปลูกหญ้าไม่ได้กินแล้ว น้ำมันท่วม เมื่อก่อนน้ำจะลดลงเรื่อยจนถึงแห้ง" ในความหมายของชาวบ้านเห็นว่า ในอดีตน้ำจะขึ้นจะลงตามฤดูกาล แต่พอมีเขื่อนทำให้ระดับการไหลของน้ำเปลี่ยนแปลงไป คือกระแสน้ำไม่ไหลเวียนไปตามระบบธรรมชาติ ทั้งยังได้นำสิ่งแปลกปลอมเข้ามาในพื้นที่อีกด้วย ทวีศักดิ์ มั่นการ (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตูลุงกล่าวว่า "มีวัชพืช คือไมยราพยักษ์ เกิดขึ้นตามสองฟากฝั่งแม่น้ำมูล ต้นไมยราพยักษ์นี้มาพร้อมกับเขื่อน ไมยราพยักษ์มีผลกระทบต่อการประกอบอาชีพของชาวบ้าน เช่น ขัดขวางทางเดินของคนแย่งพื้นที่เพาะปลูกหรือการทำเกษตรริมฝั่งและขวางทางขึ้น-ลงของสัตว์เลี้ยง จนไม่สามารถลงไปกินน้ำกินหญ้าได้" จากคำบอกเล่าข้างต้นพอสรุปได้ว่า การสร้างเขื่อนนอกจากทำลายสภาพดั้งเดิมของธรรมชาติแล้วยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางชีวภาพในระบบนิเวศวิทยาของแม่น้ำมูลอีกด้วย

จากมุมมองที่แตกต่างกันข้างต้น ได้สะท้อนชัดเจนถึงทัศนภาพที่หลากหลายของคนกลุ่มต่าง ๆ ในการให้ความหมายต่อพื้นที่ลุ่มน้ำมูลโดยเฉพาะการให้ความหมายในเรื่องของธรรมชาติวิทยาและวิถีชุมชนลุ่มน้ำมูล ปรากฏการณ์ดังกล่าวสอดคล้องกับที่ ชัยยันต์

วรรณะภุติ 2549 : 47) เคยเสนอว่า พื้นที่ไม่สามารถจะผลิตความหมายของตัวเองขึ้นมาได้ แต่คนต่างหากเป็นผู้สร้าง จัดความสัมพันธ์และให้ความหมายแก่พื้นที่

อย่างไรก็ดีในเวลาต่อมาพบว่าระบบธรรมชาติและทรัพยากรในแม่น้ำมูลได้ถูกคุกคามโดยกลุ่มชาติพันธุ์ญวนและการเกิดระบบตลาดปลาในแม่น้ำมูล กลุ่มชาติพันธุ์ญวนถือเป็นกลุ่มหนึ่งที่มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติของแม่น้ำมูลทั้งในแง่ของการประกอบอาชีพจับปลาและนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิธีการและเครื่องมือจับปลาในแม่น้ำมูล อันส่งผลกระทบต่อปริมาณปลาในแม่น้ำมูล รวมทั้งเป็นการกระตุ้นให้เกิดระบบตลาดปลาขึ้นในชุมชนต่าง ๆ ในลำแม่น้ำมูลในยุคก่อนสร้างเขื่อนปากมูล

จากการศึกษาค้นคว้าของ ปิยะฉัตร ปีตะวรรณ (2533 : 258) เสนอว่า หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (ประมาณปี พ.ศ.2460) มีชาวนญวนจำนวนมากได้อพยพหนีภัยสงครามฝรั่งเศสเข้ามาเข้ามาบริเวณชายแดนแม่น้ำโขงตั้งแต่หนองคาย อุดรธานี นครพนม มุกดาหาร และอุบลราชธานี เฉพาะที่อุบลราชธานีมีนิคมญวนอยู่บริเวณปากเซ และในตัวเมืองอุบลราชธานีหลายแห่ง ชาวนญวนเหล่านี้บางส่วนไม่ได้อยู่ในค่ายอพยพ แต่จะไปอยู่ตามอำเภอและหมู่บ้านที่ห่างไกลออกไปประกอบอาชีพต่าง ๆ เช่น จับปลา ปลูกผัก เลี้ยงหมู ขายหมู ขายของชำ เป็นช่างก่อสร้าง ช่างตัดเสื้อผ้า ช่างถ่ายภาพ และช่างเสริมสวย ฯลฯ

ไพฑูรย์ บุญทัน (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรชุมชนวัดดอนสวรรค์ ในเขตพิบูลมังสาหาร เล่าว่า "ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นได้มีชาวนญวนอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองพิบูลฯ จำนวนมากโดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2480-2490 โดยในระยะแรกชาวนญวนจะเข้ามาประกอบอาชีพประมงในแม่น้ำมูลเป็นส่วนใหญ่" พูน คำมูล (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านสะพือใต้ กล่าวถึงคุณลักษณะของชาวนญวนว่า "ชาวนญวนเป็นคนขยัน ฝีมือดี หัวดี มีเครื่องมือดี และมีทุน คนไทยหากินสู้ไม่ได้ ทำให้มีคนไทยจำนวนไม่น้อยสมัครใจไปเป็นลูกน้องชาวนญวนเพราะอยู่กับแกวได้เงินดีกว่า" ส่วนปัจจัยที่ทำให้คนญวนจับปลาได้อย่างเป็นล่ำเป็นสันและได้เปรียบคนไทย อัมพร พันภัย (2548 : สัมภาษณ์) ชาวบ้านสะพือใต้ อธิบายว่า "เป็นเพราะคนญวนอาศัยนอนอยู่ในเรือตามลำน้ำมูลจึงสามารถจับปลาได้ตลอดเวลา คนไทยที่สมัครใจไปเป็นลูกน้องชาวนญวนจะมีหน้าที่มุดน้ำ ดำน้ำ และรื้อกวอด (ที่ติดตออยู่ใต้ลำน้ำ) ไพฑูรย์ บุญทัน (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่าต่อมาในปี พ.ศ. 2504 ชาวนญวนเริ่มจับปลาโดยเครื่องมือที่เรียกว่า "เรือสะดุ้ง" และนำวิธีการแกกวอด (ลากอวน) มาใช้ที่พิบูลฯ ซึ่งการนำเข้าเทคโนโลยีการจับปลาครั้งนั้นได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากต่อวิถีการผลิตทางด้านการประมงในพื้นที่

ในภายหลังมีชาวนญวนพวกหนึ่งอพยพจากอำเภอพิบูลมังสาหารไปปักหลักทำมาหากินที่อำเภอโขงเจียม พร้อมทั้งได้นำรูปแบบการแกกวอด (ลากอวน) ไปใช้ในการจับปลาตาม

ลำแม่น้ำโขงซึ่งเป็นแม่น้ำที่ลึกและกว้างกว่าแม่น้ำมูลและเหมาะแก่การแก่กวอดเป็นอย่างดี ดังคำบอกเล่าของ พูน คุ้มมูล (2548 : สัมภาษณ์) ที่ว่า "กวอดมีแกวเขาเข็ดมาเป็นผู้แรก โดยมากเป็นแกวอำเภอพิบูลย์ คนแกวมาแก่กวอด มันมาสบาย มันมาทางพิบูลย์ แต่ก่อนไทยเขามันเข็ดบ่เป็น เขามันแก่งเต๋ มุดน้ำมุดอะไรมันคล่อง"

ปัจจัยที่กระตุ้นให้เกิดการจับปลาในแม่น้ำมูลอย่างเป็นล่ำเป็นสันทั้งโดยชาวญวนและคนไทยในเวลานั้นก็คือ การเกิดระบบตลาดปลาในพื้นที่ ทั้งในเขตพิบูลมังสาหารและโขงเจียม อัมพร พันภัย (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านสะพือได้ กล่าวไว้ว่า ตลาดรับซื้อปลาในพิบูลมังสาหารเกิดขึ้นโดยแม่ค้าปลาชาวญวนคือนางที่กับนางนี้ แม่ค้าชาวญวนได้ครอบครองพื้นที่ในการจับปลาเป็นเวลานานสิบปี ในภายหลังจึงเปลี่ยนจากอาชีพจับปลาไปทำอย่างอื่นเมื่อพวกเขา รู้สึกว่า "การจับปลาเริ่มฝืดเคืองเพราะคนจับปลามากขึ้น และจำนวนปลาเริ่มลดลง ปัจจุบันชาวญวนรุ่นลูกหลานได้หันไปประกอบอาชีพอื่น ๆ หมดแล้ว และกลายเป็นกลุ่มที่กุมสภาพเศรษฐกิจในพิบูลมังสาหารมาในระยะหนึ่ง ก่อนจะถูกแทนที่โดยกลุ่มพ่อค้าชาวจีนในภายหลัง" ชิน สักค สุวรรณอักษร (2549 : 178) ได้กล่าวถึงการยึดครองเศรษฐกิจของกลุ่มชาติพันธุ์ญวนในแม่น้ำมูลว่า ในยุคของการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือโดยการนำวิธีการ "แก่กวอด" มาใช้ในพื้นที่โดยกลุ่มชาติพันธุ์ญวน ทำให้คนญวนในเวลานั้นกลายเป็นความสามารถที่ยึดครองพื้นที่ได้อย่างสมบูรณ์ในเวลาต่อมานั้นเพราะสามารถเข้าถึงทรัพยากรได้รวดเร็วกว่าและมีประสิทธิภาพสูงสุดทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความเชื่อของคนในพื้นที่อย่างมาก

(3) วิถีการดำรงชีพในลุ่มน้ำมูล ทัศนะของชาวบ้านเห็นว่า หลังการสร้างเขื่อนปากมูลเมื่อปี พ.ศ.2537 เป็นต้นมา ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดวิถีทางทรัพยากรอย่างรุนแรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขื่อนได้ทำให้ปริมาณปลาในแม่น้ำมูลลดลงอย่างเห็นได้ชัด ดังข้อเสนอของชาวบ้าน จันศรี สมมา (2548 : สัมภาษณ์) ที่กล่าวว่า "ก่อนมีเขื่อน ปลาไม่อดไม่อยาก มันขึ้นตามฤดูกาล ปลาเล็กปลาน้อยขึ้นจากแม่น้ำโขง ถ้าฝนตก น้ำขึ้น ปลาไหลลงมาตกลูกเตี้ยวันนี้ไม่เป็นแบบนี้ เพราะเขื่อนเป็นต้นเหตุ ทุกวันนี้ปลาแต่น้ำขึ้นมาได้ ปลาก็ไม่ออกหากิน"

พ่อค้าปลาในอำเภอโขงเจียม กล่าวยอมรับว่าการสร้างเขื่อนและการออกแบบเขื่อนนั้นเป็นสาเหตุที่ทำให้ปลาลดน้อยลง คำมอน กอแก้ว (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านด่านเก่า กล่าวไว้ว่า "ปลามันเกี่ยวกับแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ผมวิจัยผมรู้เลยนะ เรื่องจริงมันเป็นอย่างนี้ มันเกี่ยวกับเขื่อนจริง ๆ ผิดกับเขื่อนน้ำพอง มีเขื่อนยิงปลาเยอะ ที่ปากมูลถ้าไม่ขึ้นจากน้ำโขงปลาจะไม่มีเลย ถ้าเราปักไว้สัก 2-3 ปี มันก็ไม่มีปลา ปลาข้างบนจะมาอยู่หน้าเขื่อนหมด ปลาที่มีจำนวนน้อยเพราะมันไม่มีที่ซ่อน คือหน้าเขื่อนมันไม่กว้าง ธรรมชาติของปลา คือ ถ้าขึ้นขึ้นหมด ถ้าลงก็ลงหมด มันมีหน้าขึ้นหน้าลงนะปลา มันไม่มีที่อยู่ มันไม่มีที่หลบก็อยู่ไม่ได้" และ มน อินธุ์ (2547 :

สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงลุง ก็กล่าวยอมรับเช่นกันว่า มีการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศช่วงสร้างเขื่อนปากมูล “ก่อนสร้างเขื่อนกับหลังสร้างเขื่อนต่างกันมาก หลังจากสร้างเขื่อนปลาขึ้นมาไม่ได้ เพราะการระเบิดแก่งคั้นเหวเพื่อเปิดร่องน้ำให้เขื่อนปากมูล ทำให้ปลาตาย ช่วงที่มีการระเบิดแก่งใหม่ ๆ น้ำในแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงจะขุ่นข้นจนมองไม่เห็นอะไร ปลาจำนวนมากตายเพราะถูกตะกอนระเบิดจากการสร้างเขื่อน จากนั้นปลาที่ตายก็จะส่งกลิ่นเน่าเหม็นจนคนลุ่มแม่น้ำ และติดจมูกเป็นเดือน ปลาจากแม่น้ำโขงที่จะขึ้นมาถึงแม่น้ำมูล พอว่ายขึ้นมาได้กลิ่นเพื่อนตายก็จะไม่ขึ้นมาอีกจนเท่าทุกวันนี้”

อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของ หนูผาด (2547 : สัมภาษณ์) เจ้าของร้านอาหาร ริสอร์ต ที่ทำธุรกิจร้านอาหารในโขงเจียม กลับให้ความเห็นต่อเขื่อนในด้านบวกมากกว่าด้านลบว่า “เขื่อนปากมูลเป็นการประหว่งที่ยาวนานที่สุดในประเทศไทย คือประหว่งไม่เล็ก ได้อันนี้ก็ประหว่งใหม่ โดยมีผู้อยู่เบื้องหลัง จริง ๆ แล้วชาวบ้านจริง ๆ เขาไม่มีความคิดในเรื่องนี้ คือได้แล้วก็เจียบ การที่ชาวบ้านไปประหว่งก่อความรุนแรง จนกระทั่งยึดเขื่อนไม่มีอยู่ในความคิดของชาวบ้านเลย ก็จะเป็นคนส่วนหนึ่ง เป็นคนกลุ่มหนึ่งซึ่งมาพาชาวบ้านทำ เราคนโขงเจียมไม่น่าจะเป็นคนแบบนี้ แต่เราก็ทำอะไรไม่ได้ ได้แต่อยู่เบื้องหลัง เพื่อที่อันไหนที่จะพอบูตได้ก็จะบูตให้ชาวบ้านรับทราบ ถ้าบูตมากไปเขาก็จะหาว่าเราไปสร้างความแตกแยกในกลุ่ม ก็ปล่อยเลยตามเลย จนกระทั่งปีกลายนายกทักษิณใช้มาตรการเด็ดขาดถึงทำให้มือบปัจจุบันนี้หายไป บ้านเราก็กลับมาสงบสุขเหมือนเดิม”

ในทำนองเดียวกัน ผั่ว ทองกัน (2548 : สัมภาษณ์) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงสร้างเขื่อนนั้นเคยมีการพยากรณ์กันว่า ถ้าสร้างเขื่อนปลาในแม่น้ำมูลจะหมดไปภายใน 10 ปี แต่กลับปรากฏว่า ตอนนี้ก็ยังไม่หมด ปลาขึ้นจะไปล่อเลี้ยงภาคอีสาน เหมือนสายโลหิตเส้นหนึ่งของภาคอีสานไปล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของชุมชน หลายจังหวัด มีแม่น้ำนำลงมาจากน้ำชี น้ำวัง ลำปาว ลำเสียว ลำเซบก ลำเซบาย ห้วยหนองคลองบึงต่าง ๆ ห้วยสำราญ ห้วยชะยุ่ง ห้วยทับทัน ปลาอยู่มูลก็ขึ้นไปล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของชาวบ้านเรา มันก็ยืนยันได้ว่าปลาในแม่น้ำมูลไม่ได้มาจากแม่น้ำโขงเพียงแห่งเดียว จากคำอธิบายของ ผั่ว ทองกัน แสดงให้เห็นว่าแม่น้ำมูลไม่ได้รอปลาจากแม่น้ำโขงเพียงแห่งเดียว แต่มีที่มาจากหลายแหล่ง ส่วนหนึ่งมาจากการเพาะพันธุ์ตามลำน้ำสาขา หรือเพาะพันธุ์กันเองในแม่น้ำมูล ดังที่ ผั่ว ทองกัน (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวไว้ว่า “ที่บ้านวังแคน บริเวณปากโดม มีปลาชุมมาก บริเวณปากน้ำ ลำห้วย จะเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาโดยธรรมชาติ ปลาจะชุกชุมในทุกที่ที่เป็นปากน้ำ ลำห้วย เพราะปลาจะเล่นคลื่น และชอบอยู่ในบริเวณที่มีน้ำวน”

โดยสรุปแล้ว ทัศนะต่อเขื่อนปากมูลของคนในพื้นที่มีทั้งด้านบวกและด้านลบอย่างไรก็ดี ในภาพรวมคนส่วนใหญ่ก็มองเห็นร่วมกันว่าความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำมูลได้ถูกทำลายลงจากปัจจัยหลายอย่างไม่เฉพาะแต่เขื่อนเท่านั้น เช่น การเข้ามาจับปลาในแม่น้ำมูลของ

กลุ่มชาติพันธุ์ญวน การนำรูปแบบและวิธีการจับปลาใหม่ ๆ เข้าใช้ในแม่น้ำมูล การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาเครื่องมือในการจับปลาโดยมีการนำเทคโนโลยีเครื่องมือจับปลาที่ทันสมัยใหม่เข้ามาแทนที่ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวประมงพื้นถิ่น รวมถึงการพัฒนาระบบตลาดปลาในพิบูลมังสาหาร และโขงเจียม ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยเร่งตัวอื่น ๆ อีกเช่น การเปลี่ยนรูปแบบและพฤติกรรมการทำประมงจากที่เคยจับปลาเพื่อบริโภคและแลกเปลี่ยนในพื้นที่มาเป็นการจับปลาเชิงพาณิชย์มากขึ้น โดยเฉพาะปัจจัยหลังสุด คือการสร้างเขื่อนปากมูลปิดกั้นแม่น้ำมูลที่บริเวณบ้านหัวเหว ในเขตอำเภอโขงเจียมนั้น ชาวบ้านถือว่าเป็นตัวการสำคัญที่ก่อให้เกิด “วิกฤติทางธรรมชาติแม่น้ำมูล” อย่างรุนแรงที่สุด อนึ่ง ถึงแม้ว่าในทัศนคติของชาวบ้านส่วนหนึ่งจะมองเขื่อนปากมูลในทางลบ แต่ก็มีชาวบ้านจำนวนไม่น้อยที่เห็นว่า ปัญหาความรุนแรงที่เกิดขึ้นเป็นผลอันเนื่องมาจากการเมืองของคนบางกลุ่มที่ต้องการทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในสังคม ดังนั้นการให้ความหมายในคนละด้านของชาวบ้านดังกล่าว จึงแสดงให้เห็นว่าปัญหาเขื่อนปากมูลไม่เพียงส่งผลกระทบต่อธรรมชาติเท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นแง่มุมที่หลากหลายในการมองเขื่อนปากมูลของคนในพื้นที่ ที่ผ่านมามีความหลากหลายที่ว่านี่เองได้กลายเป็นสาเหตุของการผ่า/ แบ่ง/ แยกแยกทางความคิดที่เรียกว่า “วิกฤติการณ์ทางความคิด” ของคนแต่ละกลุ่ม

(4) การปรับตัวในการเข้าถึงทรัพยากรของประชาชนลุ่มน้ำมูล คนในพื้นที่ได้เล่าถึงสาเหตุที่ต้องมีการปรับตัวว่าเมื่อสภาพการณ์ต่าง ๆ เปลี่ยนไป การที่คาดหวังจะให้คนอยู่ในสภาพวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ดังที่ ชินกร พันภัย (2548 : สัมภาษณ์) ชาวบ้านสะพือได้ กล่าวว่า “คนเราจะอยู่แบบชีวิตดั้งเดิมไม่ได้ มันต้องรู้จักปรับเปลี่ยน เพราะระบบธรรมชาติมันเปลี่ยนไปหมด เขื่อนก็กั้นไว้ ปลาที่ไหนจะขึ้นมาได้” ดังนั้นการปรับตัวในความหมายของชาวบ้านจึงมีนัยของการเปลี่ยนจิตสำนึกเพื่อเผชิญกับสิ่งแวดล้อมใหม่ที่คนต้องเอาตัวให้รอดก่อน

หลังสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา พบว่าประชาชนในพื้นที่ได้มีการปรับตัวเพื่อเข้าถึงทรัพยากรในรูปแบบที่แตกต่างกันตามปัจจัยและเงื่อนไขของแต่ละกลุ่ม ซึ่งในที่นี้จะจำแนกการปรับตัวของประชาชนลุ่มน้ำมูลเป็น 2 รูปแบบ ตามลักษณะของปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองที่ชาวบ้านเข้าร่วมด้วย รูปแบบที่ 1 คือ การปรับตัวที่ไม่อิงการเมืองแต่เป็นลักษณะของการปรับตัวทางเศรษฐกิจโดยอาศัยทักษะความสามารถของครัวเรือนและเครือข่าย และรูปแบบที่ 2 คือ การปรับตัวที่อิงการเมืองโดยการนำตนเข้าไปสู่ระบบอุปถัมภ์ของเครือข่ายทางการเมืองทั้งภายในและนอกชุมชน

รูปแบบที่ 1 การปรับตัวที่ไม่อิงการเมืองแต่เป็นลักษณะของการปรับตัวทางเศรษฐกิจโดยอาศัยทักษะความสามารถของครัวเรือนและเครือข่าย

การปรับตัวที่ไม่อิงการเมืองแต่เป็นลักษณะของการปรับตัวทางเศรษฐกิจ โดยอาศัยทักษะความสามารถของครัวเรือนและเครือข่าย เป็นรูปแบบที่พบทั่วไปในชุมชนลุ่มน้ำมูล การปรับตัวลักษณะนี้นอกจากเป็นความพยายามหลีกเลี่ยงข้อจำกัดทางธรรมชาติแล้วยังเป็นการแสวงหาทางออกทางอาชีพให้กับตัวเอง อย่างเช่น กรณีบ้านสะพือใต้ บ้านนี้เดิมเรียกบ้านดอนถ่อมข้าว (ถ่อมข้าว หมายถึงยุ้งฉางที่เก็บข้าว อันแสดงหลักฐานว่าบ้านนี้มีความอุดมสมบูรณ์) ชาวบ้านสะพือใต้ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก ส่วนคนที่ไม่มีที่นาหรือที่ทำกินจะอพยพจากหมู่บ้านเดิมลงไปอยู่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำมูลแถวบ้านคือใต้ พวกเขาเคลื่อนตัวลงหน้าเพื่อจับปลาในลักษณะนี้อาจ เรียกว่า กลุ่ม "ผู้อพยพใหม่" การเคลื่อนย้ายเพื่อหาแหล่งที่ทำมาหากินในรูปแบบนี้พบในหลายหมู่บ้านตลอดสองฝั่งลำน้ำมูล กลุ่มชาวบ้านที่เคลื่อนตัวลงไปอาศัยอยู่ริมลำน้ำมูลจะมีอาชีพจับปลาเป็นหลัก ชินกร พันภัย (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่าเพราะ "กลุ่มนี้ไม่มีที่นา จึงจับปลาเป็นอาชีพหลักเกือบ 100 % แต่พอหลังสร้างเขื่อนพบว่ากลุ่มจับปลาลดลงเหลือไม่ถึง 40 % นอกนั้นหันไปทำอย่างอื่น"

กล่าวกันว่าหลังการสร้างเขื่อนปากมูลได้ส่งผลให้ปลาในแม่น้ำมูลลดลงอย่างมาก ชาวบ้านสะพือใต้ที่เคยอาศัยจับปลาเป็นอาชีพได้รับผลกระทบจึงหันไปประกอบอาชีพอย่างอื่นรวมทั้งการขายแรงงานนอกท้องถิ่น พูน คำมูล (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านคือใต้ กล่าวว่า "ผมเริ่มตั้งหลักได้ปี 43 เริ่มหันมาเห็ดงานในชุมชน เช่น รับจ้าง ทำงานก่อสร้าง ในพิบูล ในอุบล ตามหมู่บ้านต่างอำเภอ คนขายแรงงานที่เป็นคนหนุ่มสาวส่วนใหญ่จะไปทำงานกรุงเทพฯ อยู่กรุงเทพฯ ตอนนี้พวกผู้สาวผู้บ่าวนี้เกือบยี่สิบคน ยี่สิบกว่าเห็ดงาน ยกกันไปหมดครัวเรือน เห็ดงานในโรงงาน ส่วนหนึ่งเห็ดงานในห้าง ขายของในตลาดก็มีส่วนหนึ่ง มีอยู่สิบกว่าราย บางคนขายปลาแห้ง ปลาอย่าง ผัวหาปลา เมียก็หาปลาไปขาย บั้งปลาไปขาย ผู้นี้บั้งปลาไปขาย บั้งเห็ดไปขาย เห็ดเนื้อแดดเดียวไปขาย ทอดเนื้อไปขาย เป็นช่างก็มี มีช่างยา มีช่างถม มีช่างทอง ช่างซ่อมรถก็มี แต่ยังมองไม่เห็นอาชีพที่ก้าวหน้า คนที่ไปหายังมีหนี้อยู่ พ่อแม่อยู่ข้างหลัง ลูกไปหาก็ยังหนี้อยู่ ยังไม่เห็นได้ชัดเจน คนที่มีเงินมีทองชัดเจนยังพัวพันหนี้อยู่"

ชาวบ้านบางกลุ่มปรับตัวโดยใช้ทักษะเดิมในการเอาตัวรอดทางเศรษฐกิจ อย่างเช่น กรณีบ้านทรายมูลซึ่งเป็นชุมชนติดลำน้ำมูล มุกดา สุตัญตั้งใจ (2548 : สัมภาษณ์) ผู้นำชุมชน บ้านทรายมูล กล่าวว่า "แต่ดั้งเดิมชาวบ้านทรายมูลทำนาเป็นอาชีพหลัก อาชีพรองคือทำประมงและทำห้อง ในตอนหลังการทำห้องมีรายได้ดีจึงหันมาทำห้องขายอย่างเป็นล่ำเป็นสัน และทำนาไปด้วย ส่วนจับปลาเป็นเพียงอาชีพเสริม ภายหลังการสร้างเขื่อนชาวบ้านหลายครอบครัวที่เคยจับปลาในแม่น้ำมูลได้เปลี่ยนอาชีพมาเลี้ยงปลาในบ่อ เลี้ยงปลากระชัง และทำบ่อเลี้ยงกบ

นอกจากนี้ยังมีอาชีพเสริมอย่างอื่น เช่น การค้าขาย ช่างซ่อมรถ การตัดเย็บเสื้อผ้า การทำไม้กวาด จากดอกแฉะ เป็นต้น

กรณีบ้านคันทนกอ เดิมรวมอยู่กับบ้านสุวรรณวารีภายหลังแยกหมู่บ้าน ออกมา ที่ทำกินของชาวบ้านคันทนกอบางส่วนอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ทำกินในพื้นที่ดังกล่าวโดยไม่มีเอกสารสิทธิ์ จึงใช้ที่ดินที่มีอยู่จำกัดในการทำนา ทำไร่ ทำสวน เลี้ยงสัตว์ และจับปลา ส่วนรายได้หลักจะมาจากการขายแรงงานที่กรุงเทพมหานคร พงษ์ เจริญศรี (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ที่จริงบ้านคันทนกอก็ได้รับผลกระทบจากเขื่อนแต่เนื่องจากคนหนุ่มสาวในหมู่บ้านนี้นิยมไปทำงานต่างถิ่น ส่วนใหญ่ไปสัมปทานทำขนมไหว้พระจันทร์ ที่กรุงเทพฯ และมีรายได้ดี คนในหมู่บ้านนี้จึงให้ความสนใจเข้าร่วมกิจกรรมทางการเมืองค่อนข้างน้อย"

ส่วนกรณีบ้านตุงสูง หลังสร้างเขื่อนปากมูลบ้านตุงสูงก็ได้รับผลกระทบไม่ต่างจากหมู่บ้านอื่น ๆ คือระบบนิเวศริมฝั่งแม่น้ำมูลถูกทำลายในช่วงฤดูน้ำหลาก เสกสรร อินธุ์ (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงสูง กล่าวว่า "ดินริมฝั่งแม่น้ำมูลจะถูกน้ำเซาะ จนตลิ่งพังทลาย ส่งผลเสียหายต่อพื้นที่ทำการเกษตรริมฝั่งชาวบ้าน" นอกจากนี้บริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำมูลยังมีกลุ่มวิชาชีพชนิดหนึ่งที่เรียกว่า "ไมยราพยักษ์" เกิดขึ้นตลอดแนวฝั่งน้ำมูล ทวีศักดิ์ มั่นการ (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงสูงให้ความเห็นว่า "เดิมไมยราพยักษ์นี้ไม่มี เข้าใจว่าไมยราพยักษ์มาพร้อมกับเขื่อน ชาวบ้านจึงสันนิษฐานกันว่า เจ้าหน้าที่จะเขื่อนคงทราบล่วงหน้าว่าน้ำในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนจะทำให้หน้าดินพังทลาย จึงนำเมล็ดพันธุ์ไมยราพยักษ์มาปลูกเพื่อให้งันหน้าดินไว้"

อย่างไรก็ตาม ในชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณสร้างเขื่อนปากมูลนั้น พบว่ากลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับกลุ่มที่ตั้งอยู่ในบริเวณติดเขื่อนหรือเหนือเขื่อน ได้แก่ชุมชนที่อยู่ท้ายเขื่อน เช่น บ้านด่านเก่า บ้านด่านใหม่ บ้านท่าแพ บ้านห้วยหมากใต้และบ้านเวินบึก กรณีบ้านด่านเก่า ชาวบ้านจะจับปลาในแม่น้ำโขงมากกว่าแม่น้ำมูล เนื่องจากแม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำที่กว้างกว่าแม่น้ำมูล เครื่องมือในการจับปลาซึ่งเป็นที่ยอมรับจึงใช้การแกวดและวางเบ็ดราวซึ่งต่างจากเครื่องมือที่ใช้ในแม่น้ำมูล ทั้งนี้เพราะในแม่น้ำมูลมีความหลากหลายและซับซ้อนในด้านเครื่องมือมากกว่าจึงนิยมใช้ตุ้ม ลานและจิบ (โพงพาง) ฯลฯ ซึ่งเป็นเครื่องมือจับปลาน้ำตื้น ส่วนกรณีบ้านเวินบึก ตั้งอยู่ไกลจากตัวเขื่อนประมาณ 10 กิโลเมตร ชาวบ้านเวินบึกจะจับปลาในแม่น้ำโขงเป็นหลัก ดังนั้นภายหลังสร้างเขื่อนปากมูล บ้านเวินบึกจึงเป็นชุมชนที่ไม่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล โดยสภาพทางภูมิศาสตร์ของบ้านเวินบึกจะมีข้อจำกัดในเรื่องทรัพยากรคือขาดที่ดินทำนา ชาวบ้านจึงอาศัยการจับปลาในแม่น้ำโขง และอาชีพจักสานเป็นหลัก

จะเห็นได้ว่า ในกรณีชาวบ้านที่ปรับตัวโดยไม่อิงการเมืองนั้นส่วนใหญ่จะปรับตัวทางเศรษฐกิจโดยอาศัยเครือข่ายทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ กลุ่มที่อาศัยเครือข่ายในพื้นที่ ได้แก่ การพึ่งพาเครือข่ายหรือเพื่อนบ้านในการปรับเปลี่ยนอาชีพเพื่อเอาตัวรอดในสถานการณ์ที่ธรรมชาติได้เปลี่ยนแปลงไป เช่น แยกย้ายกันไปทำอาชีพอื่นตามการชักนำของเครือข่าย ดังคำบอกเล่าของ จันท์ สุวรรณภู (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านค้อใต้ ที่กล่าวถึงการปรับเปลี่ยนอาชีพด้วยการไปรับจ้างว่า "ก็ดิ้นรนกันแล้วแต่ใครจะทำอะไร ก็แตกกันไป ไปเห็ดงานก่อสร้าง ไปเห็ดงานโรงแรม ขายของก็เคยขายอยู่แต่มันไม่ชิน ค่าขายก็ใจร้อน พอขายไม่ได้มันหนอย เคยไปซื้อหนังบ ไปรถเหมา ที่บ้านตอนเขาทำเป็นกลุ่มแม่บ้านกัน รวมกลุ่มกันเห็ดแจ่วบอง เห็ดขนม จะมีเครื่องอบขนม พวกกลุ่มแม่บ้านนี้มีเงินหลวงตกมาให้เงินทุน ก็พออยู่รอด สิ้นเดือนมาเขาก็ปันกันได้คนละ 4-5 พัน

ชาวบ้านบางกลุ่มเปลี่ยนอาชีพเป็นคนเร่ขาย เช่น การเป็นแม่ค้าเร่ในตลาด และตามย่านชุมชน หางของมาแปรรูปแล้วนำไปวางขายตามตลาด เร่ขายในคิวรถ และตามหมู่บ้าน บางทีก็ต้มถ้วย ถั่วลิสงหรือถั่วดินบ้านเฮานี้แหละ ขายพิบูลฯ ถั่วนี้จะเขาทำข้าวหลาม มันหาปลาได้ ข้าวหลามนี้เห็ดหลาย เขาไปขายสุรินทร์ บุรีรัมย์ เห็ดมือละสามแบบ มือละสามสิบลำ ลำหนึ่งมีสามสิบล้าง มือหนึ่งมันลิตกมือละจักบาท เห็ดมือละแปดปีบขึ้นไป สีคอกห้าคอก ลุยขึ้นไปขายเชิงรถไฟ" การปรับตัวในรูปแบบดังกล่าวก่อให้เกิดกลุ่มธุรกิจแบบเครือข่ายขึ้นในพื้นที่ และสำหรับคนที่ประกอบอาชีพเร่ขายนั้นต้องเปลี่ยนชนิดสินค้าที่ขายตามเงื่อนไขของตลาดและฤดูกาล ดังที่ จันท์ สุวรรณภู (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "เริ่มขายข้าวหลาม ปี 38-39 ก่อนหน้านี้ปี 36-37 นี้ขายปิ้งกบปิ้งปลา กะมานี้แหละ 39 เริ่มขายข้าวหลาม แต่ก็กะขายปลา เพราะว่าเขาเห็ดเขื่อนนี้แหละ จึงมาหาอาชีพใหม่ บได้เห็ดเข้ากลุ่มกัน แต่ก็มันกะมืออยู่เข้ากลุ่มกัน ขอยกะว่ามันไปโปรดดอก มันบ่ทันกินแหลว แนวนเขาใช้เงินรายวัน แนวนเข้ากลุ่มกว่าสิปีบกันได้ เห็ดทุกมือนี้พอได้กินถักมือ แต่ว่าบ่มีเงินกอบเงินกำดอก กินเป็นวัน ๆ เขาขายเขากะได้กิน เห็ดหลายมันกะได้หลาย ยามเหมื่อยเขากะเห็ดน้อยลง มันอิสระ ว่าง่าย ๆ ดีกว่าไปเป็นลูกจ้างเขา ความคิดแม่"

จากรูปแบบการปรับตัวของชาวบ้านตามข้อจำกัดของทรัพยากรดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าสภาพทางกายภาพและชีวภาพของแม่น้ำมูลจะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละตอน ทำให้ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนอาชีพไปหลายรูปแบบตามแต่จะมีทักษะและเครือข่าย ดังนั้นในการศึกษาและให้ความหมายเกี่ยวกับพื้นที่และวิถีชุมชนลุ่มน้ำมูลจึงจำเป็นต้องนำเสนอความหลากหลายมากกว่ามุ่งจะนำเสนอเพียงภาพเดียวหรือเฉพาะด้านที่อยากเห็นเท่านั้น

รูปแบบที่ 2 การปรับตัวที่อิงการเมืองโดยการนำตนเข้าไปสู่ระบบอุปถัมภ์
จากเครือข่ายทางการเมืองทั้งภายในและนอกชุมชน

(1) การปรับตัวที่อิงการเมืองในยุคก่อนสร้างเขื่อนปากมูล เป็นการปรับตัว
ของราษฎรในพื้นที่ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างปี พ.ศ.2534-2537 ซึ่งเป็นช่วงที่รัฐบาลได้อนุมัติให้มีการ
จ่ายเงินค่าชดเชยแก่ราษฎรที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล กล่าวกันว่าในขั้นตอนของ
การชดเชยผลประโยชน์ในครั้งนั้น ถือเป็นปฐมเหตุที่นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์
ทางสังคมของคนในพื้นที่ จนกลายเป็นความขัดแย้งที่นำมาสู่การแบ่งฝักฝ่ายทางการเมืองในเวลา
ต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน สมชัย ทีอุทิศ (2546 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านหัวเหว กล่าวว่า "ปัญหา
ความขัดแย้งเริ่มเกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อประมาณปี 2534 เมื่อรัฐบาลสั่งให้สำรวจรายชื่อราษฎรที่
เดือดร้อนจากผลกระทบเขื่อนปากมูลเพื่อจ่ายเงินชดเชย ในระหว่างขั้นตอนของการจัดทำบัญชี
รายชื่อราษฎร มีข้อสงสัยกันว่า การดำเนินการของผู้ใหญ่บ้านกำนันไม่โปร่งใส"

ประเด็นที่นำมาสู่ความขัดแย้ง ได้แก่ มีการใช้เทคนิคในการจัดสรร
ทรัพยากรของผู้นำชุมชนบางคน สมชัย ทีอุทิศ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ในการแจ้งรายชื่อผู้ที่
มีสิทธิ์ขอรับเงินค่าชดเชย ปรากฏว่ามีผู้นำบางคนพยายามช่วยเหลือลูกบ้านโดยวิธีการแยก
ครอบครัว หรือแยกทะเบียนบ้านให้กับพวกห้องญาติมิตรของตน อย่างเช่น ครอบครัวที่มีลูกเขย
ลูกสะใภ้ ก็ให้แยกออกจากบ้านพ่อแม่ ไปปลูกเถียงอยู่ตามหัวไร่ปลายนา พวกที่เป็นเขยสู พวกที่ลูก
ทำงานในกรุงเทพฯ ก็เรียกกลับมาขอเลขที่ทะเบียนบ้าน เพื่อเอาไปรับเงิน" ส่วนสาเหตุที่ผู้นำ
หมู่บ้านทำเช่นนั้น มน อินธุ์, 2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านตุงสูง อธิบายว่าเป็นเพราะ
"ผู้ใหญ่บ้านหาเสียง เกณฑ์คนมารับเงินชดเชย" ทำให้มีการช่วยเหลือกันในหมู่ชาวบ้านเพื่อเป็น
การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางการเมือง

อย่างเช่น ในขั้นตอนของการพิสูจน์สิทธิ์เพื่อรับค่าชดเชยค่าสูญเสียอาชีพ
ประมง เนื่องจากมีการกำหนดหลักเกณฑ์ในการช่วยเหลือผู้ได้รับความเดือดร้อนเฉพาะชาวบ้านที่
ประกอบอาชีพประมงเท่านั้น เพื่อให้เข้าเงื่อนไขหลักเกณฑ์ของการจ่ายเงินชดเชย ทางนาจจึงมี
วิธีการเรียกหาอัตลักษณ์ของ "ความเป็นชาวประมง" ของชาวบ้าน จึงให้มีการพิสูจน์สิทธิ์เพื่อรับเงิน
ค่าชดเชยอาชีพ ดังนั้นราษฎรคนใดที่มีสิทธิ์ก็ต้องแจ้งรายชื่อ แสดงอุปกรรม เพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่าเป็น
ชาวประมงจริงจึงจะได้รับเงินค่าชดเชย เช่น ต้องว่ายน้ำ ทอดแห ลากอวน แสดงท่าจับปลา พร้อม
ทั้งให้มีการถ่ายรูปเครื่องมือประมงมาประกอบเป็นหลักฐานขอรับเงิน ค่าหล้า พิมพ์จันทร์ (2546 :
สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านคันทนหอย กล่าวว่า "เงื่อนไชดังกล่าวทำให้มีการเวียนเทียนเครื่องมือของ
ชาวบ้าน โดยการหยิบยืมเครื่องมือคนอื่นให้ถ่ายรูป สร้างหลักฐานเท็จ เพื่อขอรับเงินชดเชย"
นอกจากนี้ในกระบวนการจ่ายค่าชดเชยยังพบว่ามี การแจ้งหลักฐานเท็จเพื่อขอรับเงินชดเชยค่าที่ดิน

และที่ดินทำกิน สมพงษ์ เจริญศรี (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า มีการระบุจำนวนที่ดินที่ถูกน้ำท่วมเกินจริง บางคนมี 10 ไร่ ก็แจ้งเป็น 20 ไร่ รู้เห็นเป็นใจกันทั้งชาวบ้าน ผู้นำ และเจ้าหน้าที่ นอกจากนี้ยังมีการเปิดช่องให้ผู้นำและชาวบ้านสามารถช่วยเหลือกันในเรื่องอื่นๆ โดยเหตุผลดังที่ สยวน ไทยทวี (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านคันทนกอให้ความกระจ่างว่า "เป็นการช่วยเหลือชาวบ้าน ควรให้โอกาสชาวบ้านผู้เดือดร้อน"

สำหรับการเวนคืนที่ดิน พบว่ามีการแก่งกำไรที่ดินในเขตโครงการและพื้นที่โดยรอบโดยกลุ่มนายทุนและนักธุรกิจในเมือง กล่าวคือในช่วงที่ทำการสำรวจประเมินราคาที่ดินเพื่อจ่ายเงินค่าชดเชยแก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ปรากฏว่าได้มีกลุ่มนายทุนและนายหน้าจำนวนหนึ่งเข้ามาปั่นราคาที่ดินในบริเวณที่จะถูกน้ำท่วม สมพงษ์ เจริญศรี (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ราคาที่ดินได้ถูกปั่นขึ้น และมีนายหน้ามาเจรจากับชาวบ้านว่านายทุนจะมาขอซื้อที่ในราคาไร่ละ 3 พัน แต่ตนจะให้ถึงไร่ละ 6 พัน ถ้าไม่รับขายตอนนี้หากน้ำท่วม หรือถูกหลวงยึดจะไม่ได้อะไรเลยเหมือนที่เขื่อนสิรินธร เจ้าของที่ดินหลายรายซึ่งกำลังวิตกกังวลเรื่องน้ำท่วมอยู่แล้วหลงเชื่อจึงรับขายที่ดิน แต่หลังจากที่ทำสัญญาซื้อขายและโอนสิทธิกันเสร็จเรียบร้อยแล้ว นายหน้าเหล่านั้นซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นและสมคบคิดกับนายทุนในเมือง ก็จะนำเอกสารสิทธิที่ดินไปประเมินกับทางการเพื่อขอรับเงินค่าชดเชย ในราคาประเมินไร่ละ 35,000 บาท ตามมติ ครม. ในช่วงนั้นปรากฏว่า ผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นบางคนมีเงินผ่านบัญชีไม่น้อยกว่า 50 ล้านบาท" ซึ่งจำนวนเงินนี้คาดกันว่า จะเป็นเงินที่ได้มาจากกลุ่มนายทุนและนักธุรกิจในเมืองที่นำมาลงทุนแก่งกำไรราคาที่ดินโดยใช้เทคนิคและกลวิธีสร้างข่าวลือให้ชาวบ้านตื่นตระหนกตกใจและรับขายที่หน้าท่วมซึ่งเป็นวิธีการสร้างกลไกในการต่อรองของผู้เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากพื้นที่

แต่สิ่งประเด็นที่เป็นปัญหามากที่สุดที่พบในชุมชนก็คือการแบ่งผลประโยชน์ที่ไม่เป็นธรรม กลม จันปรีภักษ์ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ความขัดแย้งในชุมชนเกิดขึ้นจากการแบ่งผลประโยชน์ในลักษณะฝนตกไม่ทั่วฟ้า หลังจากทางการอนุมัติเงินช่วยเหลือราษฎรตามที่ทางสมัชชาคนจนเรียกร้อง ปรากฏว่ามีบางหมู่บ้านไม่ได้รับเงินค่าชดเชย เช่น บ้านสุวรรณวาริ และบ้านคันทนกอ ฯลฯ เฉพาะคนในสองหมู่บ้านนี้รวมกัน 270 ครอบครัว แต่ไปมีอบไม่ถึง 20 ครอบครัว แกนนำเห็นว่าจำนวนตัวเลขในสองหมู่บ้านไม่เข้าเป้า รายชื่อจึงตกหล่น" อย่างไรก็ตาม ในประเด็นนี้ บุญ ทองเนื้อ, 2548 : สัมภาษณ์) ให้เหตุผลว่า "สาเหตุที่ไปมีอบน้อยเป็นเพราะราษฎรในสองหมู่บ้านนี้ส่วนใหญ่จะไปทำงานที่อื่น คือไปสัมปทานทำขนมไหว้พระจันทร์ที่กรุงเทพฯ มีรายได้ดี จึงเป็นหมู่บ้านที่เข้าร่วมทางการเมืองน้อย" ข้อเสนอดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า อาจเป็นเพราะการที่เป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจดีกว่าหมู่บ้าน คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่มีรายได้จากทางอื่น ทำให้ประชาชน

ในสองหมู่บ้านนี้ให้ความสนใจเข้าร่วมทางการเมืองน้อย อันเป็นสาเหตุให้ถูกกันออกไปจากผลประโยชน์ในขณะนั้น

โดยสรุป จากการสัมภาษณ์พบว่าเงื่อนไขของการแบ่งผลประโยชน์ทำให้เกิดความขัดแย้งในพื้นที่ กระบวนการที่ไม่ชอบธรรมเริ่มตั้งแต่มีการใช้เทคนิคเข้าไปช่วยเหลือพวกพ้อง การแจ้งหลักฐานเท็จเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างผู้นำกับลูกบ้านและผู้ที่เกี่ยวข้อง รวมถึงการเวียนเทียนเครื่องมือ และการแก่งำไรที่ดินในกลุ่มผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้ล้วนเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียมในชุมชน และอาจเป็นไปได้ว่าปัจจัยเหล่านี้มีส่วนที่จะส่งผลให้เกิดความขัดแย้งในระยะยาวมาถึงปัจจุบัน

(2) การปรับตัวที่อิงการเมืองในยุคหลังสร้างเขื่อนปากมูล นอกเหนือจากการปรับตัวแบบการเมืองโดยการเข้าร่วมทางการเมืองกับกลุ่มการเมืองต่าง ๆ แล้ว ยังมีการปรับตัวอีกแบบหนึ่ง คือ การปรับตัวที่อยู่ในรูปของการเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์โดยรัฐในรูปแบบของการรับความช่วยเหลือจากนโยบายหรือมาตรการต่าง ๆ ที่รัฐได้เข้าไปส่งเสริมเพื่อฟื้นฟูอาชีพให้แก่ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล การปรับตัวในรูปแบบนี้พบในหลายหมู่บ้าน โดยเฉพาะในชุมชนที่มีข้อจำกัดทางทรัพยากร ได้แก่ ชุมชนที่อยู่แนวฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ซึ่งมีพื้นที่ด้านหนึ่งขนานด้วยถนนพินุล-โขงเจียม ด้านหนึ่งติดลำแม่น้ำมูล ประกอบกับที่ดินในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นชั้นหิน ที่ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ และมีพื้นที่เพาะปลูกน้อย จึงทำให้ชาวบ้านเคลื่อนลงไปทำมาหากินในแม่น้ำมูลโดยการทำอาชีพประมงเป็นหลัก ต่อเมื่อเมื่อมีการสร้างเขื่อนส่งผลให้ระบบธรรมชาติของแม่น้ำมูลเปลี่ยนไปทำให้หมู่บ้านแถบฝั่งซ้ายแม่น้ำมูลส่วนใหญ่ต้องได้รับผลกระทบ

อย่างเช่น กรณีบ้านน้ำสร้างและบ้านวังสะแบงใต้ ซึ่งมีสภาพคล้ายกัน คือ มีข้อจำกัดด้านทรัพยากรและประสบปัญหาด้านประมง ชุมชนเหล่านี้จึงปรับตัวเข้าหาเอ็นจีโอโดยคาดหวังว่า ขบวนการสมัชชาคนจนจะเป็นทางออกได้ ทองเจริญ ศรีหาธรรม (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านวังสะแบงใต้และแกนนำคนสำคัญของมีอบปากมูล ให้ข้อมูลว่า สาเหตุที่ทำให้ราษฎรบางส่วนในหลายหมู่บ้านโดยเฉพาะฝั่งซ้ายแม่น้ำมูล นับตั้งแต่บ้านผาประตู่ทอง ดอนสวรรค์ หัวดอนทรายมูล โพธิ์ศรีใต้ เทศบาลพินุล หัวเหว หัวเหวพัฒนา ซึ่งกลุ่มนี้มีความเดือดร้อนสูง มาจนกระทั่งกลุ่มที่เดือดร้อนรองลงมา คือบ้านด่านใหม่ ท่าแพ ปากห้วยแคน คันเปือย ห้วยไฮ สุวรรณวารี กุดเรือคำ วังใหม่ หนองแสงใหญ่ วังสะแบงใต้ วังสะแบงเหนือ คันลิ้ม ท่าเสียว คันไร่ คันไร่เหนือ ดอนขาดหนองเปือย หินลาด ดอนสำราญ กุดชมภู แก้งเจริญ สะพือเหนือ และสะพือใต้ ตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมืองกับขบวนการสมัชชาคนจนโดยการเรียกร้องให้รัฐบาล และกฟผ. เร่งทำการฟื้นฟูธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ก็เพราะหลังจากที่มีการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านแถบนี้ไม่สามารถจับปลาได้

เหมือนเดิม ทำให้ชาวบ้านต้องออกมาเรียกร้องให้ทางการเปิดเขื่อนถาวรเพื่อฟื้นฟูธรรมชาติและคืนวิถีชีวิตให้ชุมชน ทั้งนี้เพราะปัจจัยสำคัญในชีวิตที่ชาวบ้านต้องการ "บ่แม่่นเขื่อน แต่ต้องการความอุดมสมบูรณ์กลับคืนมา แล้วก็ไม่ต้องการเงินทอง พวกเราชาวบ้านเห็นว่า เงินทองเป็นมายา ข้าวปลาเป็นของจริง" โดยเฉพาะกรณีบ้านหัวเห่ว มีข้อจำกัดในเรื่องทรัพยากรคือไม่มีพื้นที่ทำนา ชาวบ้านจึงมีอาชีพอย่างเดียวคือจับปลา จากข้อจำกัดในเรื่องทรัพยากรดังกล่าวนั้นชาวบ้านหัวเห่วจึงหาทางออกในด้านอาชีพโดยการปรับตัวเข้าหาอำนาจเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากร ด้วยวิธีการนำตนเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต คือการเข้าไปทำงานรับจ้างในโครงการเขื่อนปากมูลและเขื่อนสิรินธร ซึ่งการปรับตัวเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของภาครัฐดังกล่าวทำให้บทบาททางการเมืองของชาวบ้านหัวเห่วต้องเปลี่ยนไปเป็นมวลชนจัดตั้งของรัฐในที่สุด

อย่างไรก็ดี ในช่วงที่มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องของมือบปากมูลนั้นพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ในหลายพื้นที่ไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองแต่อย่างใด ไสว แก้วทอง (2548 : สัมภาษณ์) ผู้นำชุมชนในตำบลโพธิ์ศรี กล่าวว่า "บ้านอื่นเขาไปมือบ แต่บ้านสะทือไม่ได้ไป เพราะเราไม่รู้จักใคร เวลาไปเขาก็ไม่เรียก เพราะเราไม่ได้เป็นเครือข่ายกับเขา ไม่ได้เป็นแกนนำมือบ" สอดคล้องกับ คำ พิลาบุตร (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านกลาง กล่าวว่า "ชาวบ้านเขาเป็นผู้เรื่องดอก เขาไปแต่ตัวหลัก พวกแกนนำ พวกเขาเลยไปได้ยังกับเขา" จากการสัมภาษณ์ประชาชนในพื้นที่ดังกล่าว ทำให้ทราบว่ามีโอกาสที่ชาวบ้านจะได้เข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวประท้วงเขื่อนปากมูลนั้น ผู้เข้าร่วมต้องมีสายสัมพันธ์กับเครือข่ายหรือแกนนำมือบมาก่อน ไมเช่นนั้นก็จะไม่มีช่องทางที่จะเข้าไปได้ ดังนั้นในกลุ่มของชาวบ้านที่ไม่มีเครือข่ายจึงไม่สามารถเข้าร่วมในขบวนการดังกล่าวได้ ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้ต้องสูญเสียโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรในกรณีที่มีการจ่ายค่าชดเชย

อีกประการหนึ่ง ในกลุ่มของชาวบ้านที่อิงการเมืองในการปรับตัวนั้นจะมีอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งเป็นอิงการเมืองที่ไม่ได้อยู่ในรูปของการเข้าร่วมเคลื่อนไหวกับกลุ่มพลังการเมืองทั้งสองฝ่าย แต่ชาวบ้านกลุ่มนี้เลือกที่จะปรับตัวเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของทางราชการภายใต้นโยบายการส่งเสริมด้านอาชีพในด้านต่าง ๆ ผ่านระบบสินเชื่อของระบบราชการ กลุ่มนี้บางที่เรียกว่า "กลุ่มที่ปรับตัวตามแนวทางฟื้นฟูอาชีพ" ได้แก่ กลุ่มที่เข้าร่วมโครงการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของภาครัฐที่เข้ามาส่งเสริมให้เลี้ยงปลาในกระชัง การปล่อยกุ่มก้ามกราม และอื่น ๆ ซึ่งที่จริงนโยบายเหล่านี้มีฐานคิดมาจากสมมุติฐานที่ว่า การสร้างเขื่อนปากมูลได้ส่งผลกระทบต่อระบบกายภาพของแม่น้ำมูลและกระทบต่อปริมาณปลาเหนือเขื่อน อาจทำให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งที่ประกอบอาชีพประมงไม่สามารถจับปลาได้เหมือนเดิมดังนั้นรัฐบาลจึงต้องส่งเสริมทางด้านอาชีพด้านต่าง ๆ เพื่อชดเชยการลดลงของปริมาณปลาในแม่น้ำมูลดังกล่าว

ในกรณีนโยบายส่งเสริมให้ราษฎรเปลี่ยนอาชีพมาเลี้ยงปลากระชังในแม่น้ำมูล เป็นอีกมาตรการหนึ่งของการแก้ปัญหาเรื่องปริมาณปลาในแม่น้ำมูลที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยและกรมประมงได้เข้ามาดำเนินการอย่างต่อเนื่องภายหลังการสร้างเขื่อน อย่างไรก็ตามนโยบายนี้จะเป็นที่ยอมรับว่าจะส่งผลดีในระยะยาว แต่อีกด้านหนึ่งพบว่าอาชีพเลี้ยงปลากระชังก็ประสบปัญหาเช่นกัน ทั้งนี้เพราะปรากฏในเวลาต่อมาว่าปลาที่เลี้ยงในกระชังได้เปลี่ยนมูลค่าทางเศรษฐกิจของปลารวมชาติทำให้ปลารวมชาติได้รับผลกระทบในด้านราคา ดังที่ เสกสรร อินธุ์ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "หลังสร้างเขื่อนการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ได้มาส่งเสริมให้ชาวบ้านเลี้ยงปลาในกระชัง ปรากฏว่าไม่ได้ผล เพราะปลาในกระชังเลี้ยงยาก ชาวบ้านไม่เคยเลี้ยงมาก่อน อีกทั้งปลาในกระชังยังส่งผลกระทบต่อราคา ทำให้ปลารวมชาติราคาตกต่ำลง ปลามูลที่เคยขายได้ราคา กิโลละ 150 บาท เดี่ยวนี้ กิโลละ 50 บาท คนก็ไม่ซื้อ เพราะหาว่าเป็นปลาเลี้ยงไม่ใช่ปลารวมชาติ คนไม่นิยม"

อย่างไรก็ดี นอกจากจะทำให้ราคาปลาตกต่ำแล้วยังพบว่าการเลี้ยงปลาในกระชังได้ทำลายระบบธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดน้ำเน่าเสียจากเศษกากอาหารปลาโดยเฉพาะในหน้าแล้งน้ำจะเน่าเสียทำให้สัตว์น้ำอื่น ๆ ตายเพราะโรคระบาด ตลอดจนทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งกันเองในกลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงปลากระชังในพื้นที่ เสกสรร อินธุ์ (2547 : สัมภาษณ์) ยังกล่าวว่าในหมู่บ้านมีการวางยาพิษใส่กระชังปลาของคู่แข่งอีกด้วย ปัญหาที่ตามมาอีกประการหนึ่งคืออาชีพเลี้ยงปลาในกระชังได้ก่อให้เกิดระบบทุนนิยมท้องถิ่นขึ้น กล่าวคือมีชาวบ้านจำนวนมากเป็นหนี้เงินนอกระบบเพราะไปยืมเงินนายทุนเงินกู้ในเมืองมาลงทุน จะเห็นว่าแหล่งสินเชื่อทั้งในระบบและนอกระบบดังกล่าว ได้เปลี่ยนชาวบ้านให้เป็นผู้ประกอบการ SME ที่ต้องเผชิญความเสี่ยงจากการแข่งขันในระบบตลาดมากขึ้น นอกจากนี้ยังต้องประสบกับปัญหาด้านการตลาดราคาปลาตกต่ำ ดังนั้นชาวบ้านผู้เลี้ยงปลาในกระชังบางส่วนจึงพยายามแก้ปัญหาด้านการตลาดและการผูกขาดตลาดโดยการรวมกลุ่มในรูปของกองทุนหมู่บ้าน และหันมาแปรรูปผลิตภัณฑ์ปลาโดยการทำเป็นปลาป่นและปลาตากแห้ง เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาด้านการตลาด กล่าวโดยสรุปอาชีพเลี้ยงปลากระชังในแม่น้ำมูลของชาวบ้านในพื้นที่ได้ถูกบีบเข้าหาทุนนิยม ในขณะที่การแปรรูปผลิตภัณฑ์ปลาคือการดิ้นรนเพื่อหนีจากการควบคุมของกลไกการตลาดซึ่งเป็นวิธีการต่อรองและตอบโต้รูปแบบหนึ่งของชาวบ้านเพื่อปรับเข้าสู่วิถีของการพึ่งตนเอง

ในกรณีนโยบายปล่อยกึ่งก้ามกรามในแม่น้ำมูลก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่เป็นปัญหาของชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะในความหมายของชาวบ้านเห็นว่า เทคนิคในการจับกึ่งเป็นความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ ดังนั้นจึงมีเฉพาะชาวประมงที่เก่ง ๆ เท่านั้นที่จะสามารถมุดน้ำดำกึ่ง (ดำน้ำลงไปจับกึ่ง) ได้ และอีกอย่าง กึ่งจะมีแหล่งอาศัยเฉพาะของมัน ที่เรียกว่า "นิเวศวิทยาของกึ่ง"

ชาวประมงที่ไม่มีความชำนาญในการจับกุ้งแทบจะไม่ได้ประโยชน์อะไรจากนโยบายการเพาะเลี้ยงกุ้ง ก้ามกรามในแม่น้ำมูล นอกจากนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังเห็นว่า การจับกุ้งในแม่น้ำมูลเป็นอาชีพที่ไม่มีความมั่นคง เพราะการเพาะเลี้ยงกุ้งก้ามกรามและปริมาณกุ้งในแม่น้ำมูลจะผันแปรไปตามนโยบาย การเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ในขณะที่เดียวกันนโยบายเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนเอง ก็จะมีสัมพัทธ์กับข้อเสนอในการขุดลอกเขื่อนของสมาชิกสภาประชาชนด้วยเช่นกัน ดังที่ เสกสรรค์ อินธุ์, 2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ปกติทางการจะปล่อยกุ้งลงในแม่น้ำมูลในช่วงปิดเขื่อน จากนั้นก็ใช้เวลาหลายเดือนรอเวลาเพื่อให้กุ้งโต แต่พอกุ้งโตก็เป็นช่วงเวลาทำการเปิดเขื่อนพอดี เมื่อเปิดเขื่อน มีการยกบานประตูทั้ง 8 บานขึ้นเพื่อปล่อยน้ำออกจากเขื่อน พวกกุ้งปลาเหนือเขื่อนก็จะถูกปล่อยให้ ลอยไหลไปตามน้ำจากแม่น้ำมูลสู่น้ำโขงลงไปตกที่ปากเขของลาว เลยไปถึงเวียดนาม" จาก ปรัชญาการณณ์เช่นนี้จึงจะเห็นได้ว่า ผู้ที่ได้รับประโยชน์จากการเปิดเขื่อนก็คือคนลาวและกลุ่มคนที่อยู่ ท้ายเขื่อนซึ่งอาศัยอยู่ตามทางไหลของน้ำ แสดงว่านโยบายการเปิดเขื่อนเพื่อปล่อยน้ำออกจากเขื่อน เป็นผลดีต่อคนท้ายเขื่อนมากกว่าที่จะเป็นการเพิ่มพูนเศรษฐกิจให้กับราษฎรที่อยู่เหนือเขื่อน

สรุป

การให้นิยามความหมายเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลจะมีการเปลี่ยนแปลง สั้นไหล ไปตามบริบททาง สังคม เศรษฐกิจและการเมือง กล่าวคือ ในยุคก่อนสร้างเขื่อน นิยามความหมายของแม่น้ำมูลถูก สร้างขึ้นโดยนักประวัติศาสตร์และโบราณคดี นักวิชาการเหล่านี้กล่าวถึงบริเวณลุ่มน้ำมูลในฐานะ เป็นแหล่งอารยธรรมและเป็นแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนหลายชุมชน แม่น้ำมูลเฉพาะส่วนปลายน้ำ จะมีเมืองสำคัญ 3 เมือง ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เมืองพิบูลมังสาหาร และเมืองโขงเจียม เมือง เหล่านี้จะมีความสัมพันธ์กันทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจและการเมือง บริเวณสอง ฟากฝั่งของลำน้ำมูลจะมีพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กระจายอยู่ทั่วไป เช่น ที่บริเวณแก่งสะพือ จะมีเจ้าแม่พระพือ เจ้าพ่อพละงุม พิธีสืบชะตาแม่น้ำมูล บุญสงกรานต์แก่งสะพือ และวัดดอนธาตุ ฯลฯ ที่บริเวณเขื่อน ปากมูล จะมีธาตุรวมญาติ เจ้าปู่ปากโดม พรายน้ำ ถ้ำปอง ส่วนที่บริเวณท้ายเขื่อน จะมีเจ้าพ่อหัว เหว่ วัดถ้ำเหวศิลปีย์ วัดถ้ำคูหาสวรรค์ เจ้าปู่สุริยะวงศ์ ศาลที่น้องสองนาง และ ฮิตชำคองหอม ในยุคหลังสร้างเขื่อน นิยามความหมายของแม่น้ำมูลได้เปลี่ยนไปตามลักษณะของการใช้ประโยชน์ โดยกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในการสร้างวาทกรรมแม่น้ำมูล แต่เมื่อวิเคราะห์แนวคิดในการนำเสนอแล้ว จะพบว่า มีอยู่ 2 กลุ่มที่ให้นิยามความหมายของแม่น้ำมูลแตกต่างกัน กลุ่มแรกคือ กลุ่มกระแสหลัก ได้แก่ ภาครัฐ หน่วยงานของรัฐ และผลงานวิจัยของนักวิชาการแนวกระแสหลักจำนวนหนึ่ง ข้อเสนอ ของกลุ่มนี้เห็นว่าแม่น้ำมูลที่ไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่าก็นั้นควรนำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่า

ทางเศรษฐกิจโดยการสร้างเงื่อนไขในการผลิตกระแสไฟฟ้าเพื่อรองรับการเติบโตและขยายตัวทางเศรษฐกิจ และอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มท้องถิ่นนิยม ได้แก่ นักวิชาการ และชาวบ้าน ซึ่งมองว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจโดยมุ่งสร้างความทันสมัยโดยการสร้างเงื่อนไขก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยา เป็นการทำลายทรัพยากร สิ่งแวดล้อม และความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรมในบริเวณแม่น้ำมูล การมองต่างมุมของคนทั้งสองฝ่ายได้นำมาซึ่งความขัดแย้งจนกระทั่งนำมาสู่การประชุมต่อต้านจากขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาสังคมในที่สุด จากการศึกษาภาคสนามเพื่อทำความเข้าใจในบริบทของพื้นที่ ทำให้ได้พบข้อเท็จจริงหลายประการ กล่าวคือ ประการแรก พบว่าในการรับรู้ทางนิเวศของชาวบ้าน ชาวบ้านได้ให้ความหมายว่าแม่น้ำมูลในอดีตนั้นเคยมีความอุดมสมบูรณ์ ประชาชนได้อาศัยแม่น้ำมูลในการดำรงชีวิตในแทบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการประกอบอาชีพเกษตรกรรม การทำประมง ตลอดจนการใช้แม่น้ำมูลเป็นเส้นทางในการสัญจรและติดต่อค้าขายกันตลอดระยะเวลาอันยาวนาน แต่ภายหลังจากการสร้างเขื่อนชาวบ้านได้พบว่า กำแพงเขื่อนที่สร้างกันแม่น้ำมูลนั้นได้เปลี่ยนจากความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายให้กลายเป็นพื้นที่แห่งความขาดแคลนและความขัดแย้งของคนในพื้นที่ ขณะเดียวกันชาวบ้านก็มีการปรับตัวเพื่อเข้าถึงทรัพยากรในรูปแบบที่แตกต่างกัน กล่าวโดยกว้าง ๆ ก็คือ ในปัจจุบันพบว่า ชาวบ้านได้มีการปรับตัวใน 2 รูปแบบใหญ่ ๆ รูปแบบที่ 1 คือ การปรับตัวที่ไม่อิงการเมืองแต่เป็นลักษณะของการปรับตัวทางเศรษฐกิจโดยอาศัยทักษะความสามารถของครัวเรือนและเครือข่าย และรูปแบบที่ 2 คือ การปรับตัวที่อิงการเมืองมี 2 ลักษณะคือ การอิงการเมืองในลักษณะของการเข้าร่วมทางการเมือง กับการอิงการเมืองที่อยู่ในรูปของการปรับเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของรัฐภายใต้โครงการฟื้นฟูอาชีพต่าง ๆ ซึ่งพบว่าหลายโครงการก็มีปัญหาด้วยเช่นกัน

บทที่ 3

เชื่อนปากมุล : พื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้

การแสดงอำนาจการควบคุมเหนือทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของผู้อื่น อาจแสดงผ่านวาทกรรม นั่นคืออำนาจนอกจากเป็นการควบคุมทางด้านวัตถุแล้วยังรวมไปถึงการควบคุมทางด้านความคิดด้วย ในที่นี้หมายความว่า ความคิด ความรู้ และความจริงไม่ใช่สิ่งที่เป็นกลาง แต่มันทำหน้าที่ในการตอกย้ำหรือท้าทายระบอบเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นอยู่ ดังนั้นในการวิเคราะห์การเมืองว่าด้วยการจัดการทรัพยากรในงานวิจัยนี้จึงมุ่งอธิบายอำนาจในฐานะที่เป็นการต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมโดยการสร้างความจริงเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของฝ่ายที่มีอำนาจคือ รัฐบาล สก็อต (Scott, 1990 ช้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2549 : 357) เรียกการแสดงอำนาจการควบคุมความจริงดังกล่าวนี้ว่า "public Transcript" ซึ่งหมายถึง เรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เป็นที่ยอมรับร่วมกันในสังคมที่ปรากฏในความหมายของรัฐ ราชการ และอุดมการณ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวกับรัฐ แต่ทั้งนี้บทบันทึกทางการเหล่านี้มักยากแก่การตรวจสอบ เพราะมองไม่เห็น ดังนั้นความรู้ชุดนี้ของรัฐจึงกลายเป็นมูลฐานของการท้าทายและต่อต้านจากขบวนการประชาชนในที่สุด

3.1 ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคก่อนสร้างเขื่อน (ช่วงปี พ.ศ.2532-2533)

ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคนี้มุ่งอธิบายปฏิกิริยาของประชาชนชาวจังหวัดอุบลราชธานีที่ไม่พอใจโครงการก่อสร้างเขื่อนปากมูล เนื่องจากประชาชนในพื้นที่เห็นว่าการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำมูลจะทำให้ระดับน้ำเหนือเขื่อนเอ่อล้นเข้าท่วมบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของราษฎรจึงทำการตอบโต้กับอำนาจรัฐโดยการรวมตัวเป็นพลังมวลชนท้องถื่นเดินขบวนคัดค้านการก่อสร้างเขื่อนปากมูลซึ่งกระบวนกรชุมนุมเคลื่อนไหวในครั้งนั้นถือเป็นจุดเริ่มต้นของการลุกขึ้นสู้ของประชาชนลุ่มน้ำมูลที่เคยสงบสุขและอุดมสมบูรณ์ และไม่เคยผ่านการต่อสู้ใด ๆ มาก่อน

3.1.1 บริบทของความขัดแย้งในยุคก่อนสร้างเขื่อน

ในปี พ.ศ.2532 รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ได้มีนโยบาย "เปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า" จึงเร่งให้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเพื่อก้าวขึ้นไปเป็น "เสือตัวที่ห้าของเอเชีย" (มติชน, 10 พฤษภาคม 2532) ทำให้มีโครงการก่อสร้างเขื่อนปากมูลขึ้นที่บ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี (ศุภฤทธิ ศิลปสม, 2532)) สุธานี ใจเชื้อสมบูรณ (2533) เสนอในบทความเรื่อง "คำร้องขอต่อรัฐบาลก่อนสร้าง

เชื่อนทุกเชื่อนในประเทศไทย" ระบุว่า วัตถุประสงค์ของการสร้างเชื่อนปากมูลไม่เพียงให้ประโยชน์ในด้านการผลิตกระแสไฟฟ้าเท่านั้น แต่ยังอำนวยความสะดวกในด้านอื่น ๆ เช่น ด้านการเกษตร ขลประทาน การประมง และการท่องเที่ยว ซึ่งการอนุมัติให้สร้างเชื่อนปากมูลในครั้งนั้นได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาของประชาชนชาวจังหวัดอุบลราชธานีอย่างกว้างขวาง (มติชน, 10 พฤษภาคม 2532) ชาวบ้านได้รวมตัวกันเป็น "พลังมวลชนท้องถิ่น" โดยมีแกนนำเป็นนักการเมืองท้องถิ่น (อาทิตย์ข่าวพิเศษ, 12-17 เมษายน 2532) การรวมกลุ่มของพลังมวลชนท้องถิ่น เป็นไปดังชื่อเสนอของ ฮาเบอร์มัส (Jergen Habermas, 1981, Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, 1985 and Michel Foucault, 1991 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545 : 2) ที่เรียกพฤติกรรมในลักษณะเช่นนี้ว่าเป็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อสร้างวาทกรรม (discourse) ชุดใหม่ ในขณะที่ สก็อต (Scott, 1990 อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2549 : 357) เรียกปฏิบัติการนี้ว่า เป็นพฤติกรรมของผู้ไร้อำนาจ รูปแบบการต่อต้านมักจะเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย ซึ่งถือเป็นการแสดงสิทธิและอำนาจรูปแบบหนึ่งของคนที่ไร้อำนาจ

สื่อมวลชนเป็นกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการแพร่วาทกรรมทั้งของภาครัฐและประชาชนออกสู่พื้นที่สาธารณะ ดังจะเห็นได้จากการที่สื่อหนังสือพิมพ์ได้รายงานสถานการณ์ความขัดแย้งในขณะนั้นว่า "ชาวอุบลด้านเชื่อนนัดชุมนุมนับหมื่นในวันสงกรานต์" (มติชน, 14 เมษายน 2532) กลุ่มผู้ชุมนุมเข้ายื่นหนังสือต่อรัฐมนตรี "ชุมนุมยื่นหนังสือสู่ทัศน์ ด้านสร้างเชื่อนปากมูล" (มติชน, 15 เมษายน 2532) "คนเมืองกาญจน์ต่อต้านเชื่อนน้ำโจน คนอุบลฯ ต่อต้านเชื่อนปากมูล" (มติชน, 24 เมษายน 2532) "มือบสงกรานต์ด้านเชื่อนชูคำขวัญสุดมันส์ วันหน้าจะไม่มี "ปลาแดก" กิน กฟผ. ไร้สิทธิ" (ผู้จัดการ, 24-30 เมษายน 2532) แกนนำชาวบ้านได้เสนอประเด็นต่อต้านเชื่อนในรูปแบบของบทความเรื่อง "เชื่อนปากมูล มหันตภัยของชาวอุบลฯ" (มติชน, 14 เมษายน 2532) และ ศุภฤทธิ ศิลปสม (2532) ได้สะท้อนภาวะการณ์ที่สับสนของการเมืองในยุคแรกนั้นว่าเป็นไปในลักษณะที่ชาวไร่ชาวนาผู้อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มเกิดปริวิตกด้านที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน นับได้ว่ากลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มีปฏิกิริยาตอบโต้เป็นกลุ่มแรก ส่วนประชาชนอีกส่วนหนึ่งในลำน้ำมูลทั้งหลายที่จะต้องได้รับผลกระทบส่วนใหญ่ยังคงไม่รู้ คงสงบเงียบและสดับตรับฟัง ส่วนประชาชนที่ไม่ได้รับผลกระทบและอาจได้รับผลประโยชน์บ้างสนับสนุนโครงการนี้

กล่าวได้ว่าความคิดเห็นของสื่อมวลชนในขณะนั้นแบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือฝ่ายที่สนับสนุน และฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเชื่อน ฝ่ายที่สนับสนุนโครงการเชื่อนปากมูลกล่าวถึงผลดีของเชื่อนปากมูลว่า เป็นโครงการแรกของแม่น้ำมูลให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวมของประเทศโดยอาศัยเทคโนโลยีและวิชาการที่ทันสมัย จึงเป็นที่คาดหวังไว้ว่าโครงการนี้จะช่วยพลิกฟื้นผืนดินที่เคยแห้งแล้งและขาดแคลนกลับสู่ความเขียวขจีได้ในอนาคต อันจะนำมาซึ่งความอยู่ดีกินดีของ

ประชาชน" (เดลินิวส์, 2 ธันวาคม 2532) รัชนี้ วัฒนา (2532) เสนอในบทความเรื่อง "เขื่อนปากมูล ของได้ฟรี ๆ มีหรือจะไม่รับ" แสดงทัศนคติว่า เขื่อนจะไม่ส่งผลกระทบต่อธรรมชาติแต่อย่างใดเพราะ เขื่อนยกระดับน้ำขึ้นสูงเพียง 17 เมตรเท่านั้น และติดตั้งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าขนาดกำลังผลิต 136,000 กิโลวัตต์ ซึ่งเป็นชนิดที่ใช้แรงไหลของน้ำหมุนกังหันเครื่องกำเนิดไฟฟ้าไม่เหมือนเขื่อนอื่น ๆ ซึ่งต้องใช้น้ำตกจากเขื่อนสูงๆ ลงมา และตัวเขื่อนก็จะมีบานประตูเปิดปิดให้น้ำไหลไปตามธรรมชาติ เหมือนไม่มีเขื่อน และ เรวัตร์ สุวรรณกิตติ (2532) เสนอในบทความเรื่อง "อย่าค้านเลยสร้างเขื่อนนี้" ว่า กลไกการทำงานของเขื่อนปากมูลถูกออกแบบให้น้ำไหลอยู่ตลอดเวลา ในกรณีแก่งสะพือนั้น กฟผ.ได้วางแผนการผลิตไฟฟ้าให้สอดคล้องกับธรรมชาติ คือเดิมแก่งเหล่านี้ท่วมในฤดูน้ำหลาก และไหลขึ้นมาในฤดูแล้ง หลังจากการสร้างเขื่อนปากมูล แก่งก็ยังคงเป็นเช่นเดิมตามธรรมชาติ ขณะที่สื่อมวลชนอีกด้านหนึ่งไม่เห็นด้วย อาทิ ศุภฤทธิ ศิลปสม (2532) ได้แสดงทัศนคติในบทความ เรื่อง "จากเขื่อนสิรินธร-เขื่อนปากน้ำมูล ลำดับความสำคัญ...รอเขื่อนแม่น้ำสันติภาพดีไหม?" ว่า เมื่อสร้างเขื่อนกันแม่น้ำมูลปลาจากแม่น้ำโขงจะเข้ามาในแม่น้ำมูลไม่ได้ นอกจากนี้สื่อมวลชนบาง คนยังได้พยายามเชื่อมโยงความล้มเหลวของเขื่อนสิรินธรมาอธิบายปัญหาเขื่อนปากมูล ดังเช่น พร แก้วแก้ว (อ้างใน แคน สาริกา, 2532) กล่าวไว้ในบทความเรื่อง "ชะตากรรมแก่งสะพือ เพลงชีวิตอดีต คนหาปลาลำมูล," ว่า ถ้าสร้างเขื่อนปากมูล ตัวเขื่อนจะปิดกั้นไม่ให้ปลาน้ำโขงว่ายทวนน้ำขึ้นมา วางไข่ในน้ำมูลได้ ปลาธรรมชาติก็จะหมดไป จะเหลือปลาเลี้ยงเหมือนเขื่อนลำโดมน้อย (เขื่อนสิรินธร) ทุกวันนี้คนหาปลาที่ลำโดมน้อยก็ต้องมาหาปลาแถวปากมูล

3.1.2 เขื่อนปากมูล :

กระบวนการส่งผ่านอำนาจและการผ่าแบ่งมวลชนในพื้นที่

การส่งผ่านอำนาจการครอบงำลงสู่พื้นที่ลุ่มน้ำมูลผ่านโครงการเขื่อนปากมูลกระทำ โดยกระบวนการของจัดระเบียบความรู้ในชุดที่ว่าด้วยการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ความรู้ชุดที่ว่านี้ประกอบขึ้นจากหลายแนวคิดด้วยกัน ได้แก่ แนวคิดเรื่อง "น้ำ" ซึ่งเกิดจากมุมมองของรัฐที่มองว่าน้ำในแม่น้ำมูลไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่า จึงควรนำน้ำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจโดยการสร้างเขื่อน แนวคิดเรื่อง "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า" เป็นวาทกรรมของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยที่เสนอว่า พลังงานไฟฟ้าสำรองภายในประเทศไม่เพียงพอ ในขณะที่ไทยต้องซื้อไฟฟ้าจากเขื่อนน้ำจันทเขื่อนลาว ประกอบกับมีการขยายตัวของอุตสาหกรรมในภาคอีสาน ทำให้ความต้องการใช้ไฟฟ้าในภูมิภาคนี้สูงขึ้น ดังนั้นเพื่อให้เกิดความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า รัฐบาลจึงจำเป็นต้องสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งแนวคิดเรื่อง "บันไดปลาโจน" ซึ่งเป็น

วาทกรรมที่เกิดขึ้นมาภายหลังโดยนักวิชาการด้านการประมงที่เสนอว่า การแก้ปัญหาปลาวางไข่ต้องสร้างบันไดปลาโจน

จะเห็นได้ว่ากระบวนการผลิตความรู้ให้เกิดเป็นชุดความสัมพันธ์ระหว่างวาทกรรมและยุทธศาสตร์ต่าง ๆ ในการขับเคลื่อนนโยบายการสร้างเขื่อนปากมูลดังกล่าว เป็นไปในลักษณะที่รีบอท และ เปลูโซ (Ribot and Peluso, 2003 อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2549 : 358) เสนอว่า เป็นพฤติกรรมที่สะท้อนรูปแบบการเข้าถึง (Theory of access) ทรัพยากรของภาครัฐที่ใช้ชุดหรือเครือข่ายของอำนาจโดยผ่านกลไกทางด้านกฎหมาย เทคโนโลยี ทุน ตลาด ความรู้ วาทกรรม การต่อรอง และอัตลักษณ์ ธงชัย วินิจจะกุล (อ้างใน ยศ สันตสมบัติ, 2543 : 106) แสดงทัศนะว่า ในกระบวนการสร้างความรู้มาใช้อำนาจเพื่อขับเคลื่อนอุดมการณ์ด้านการพัฒนาเป็นกระบวนการของการสร้างความเป็นรัฐชาติโดยการนำเอาความรู้สมัยใหม่เข้ามาความรู้แบบดั้งเดิมโดยการทำแผนที่หรือกระทั่งโครงการขนาดใหญ่ถูกนำมาใช้เป็นเทคโนโลยีแห่งอำนาจ กระบวนการดังกล่าวนี้ถือเป็นการสร้างการรับรู้เรื่องเขตแดนและความเป็นตัวแทนของรัฐชาติ ประวัติศาสตร์ของชาวบ้านจึงถูกสร้างขึ้นใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับการตีความตามความรู้สมัยใหม่

อย่างไรก็ดี หากย้อนกลับไปพิจารณาถึงยุทธศาสตร์ในการขับเคลื่อนอุดมการณ์สร้างเขื่อนปากมูลในช่วงที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า กระบวนการแพร่กระจายวาทกรรมเขื่อนปากมูลของรัฐจะกระทำใน 2 ระดับด้วยกันคือ (1) การขับเคลื่อนนโยบายระดับชาติ และ (2) การขับเคลื่อนนโยบายระดับท้องถิ่น ดังนี้คือ (1) การขับเคลื่อนนโยบายระดับชาติ พบว่าระหว่างช่วงปี พ.ศ. 2532-2533 ภาครัฐได้เสนอวาทกรรมเขื่อนปากมูลผ่านกลไกสื่อในทุกรูปแบบ โดยเฉพาะสื่อหนังสือพิมพ์ซึ่งในขณะนั้นถือว่าเป็นชนิดของสื่อที่สามารถแพร่กระจายวาทกรรมได้กว้างขวางและเข้าถึงประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด กล่าวคือ ในเวลานั้นสื่อหนังสือพิมพ์ได้นำเสนอข่าวผู้นำรัฐบาลคือพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ นายกรัฐมนตรี ได้กล่าวถึงเหตุผลที่ต้องสร้างเขื่อนปากมูลว่า เป็นเพราะประเทศต้องการไฟฟ้าและน้ำเพื่อเก็บไว้สำหรับการเกษตร และเพื่อประโยชน์ของประชาชนที่ต้องการมีไฟฟ้าและน้ำอย่างสมบูรณ์ (มติชน, 19 เมษายน 2532) รัฐมนตรีในคณะรัฐบาลก็เสนอในทำนองเดียวกัน ดังเช่น ร.ต.อ. เฉลิม อยู่บำรุง รมต.ประจำสำนักนายกรัฐมนตรีอ้างถึงความจำเป็นว่า ต้องสร้างเขื่อนปากมูลเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า (ผู้จัดการปริทรรศน์, 19-25 มิถุนายน 2532) ไชยศิริ เรื่องกาญจนเศรษฐ์ รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี มองว่า การสร้างเขื่อนคุ้มค้ำกับการลงทุน ทั้งทางด้านไฟฟ้า การชลประทาน และการประมง (มติชน, 19 เมษายน 2532) ส่วน ไตรรงค์ สุวรรณศิริ กล่าวยืนยันที่จะให้มีการสร้างเขื่อนปากมูลตาม มติ ครม.เดิม (มติชน, 19 เมษายน 2532) และ อนุวรรตน์ วัฒนพงษ์ศิริ กล่าวถึงกลุ่มคัดค้านเขื่อนว่า มีคนกลุ่มหนึ่งออกมาคัดค้าน แต่คนอุบลฯ ส่วนใหญ่ต้องการเขื่อน คนที่ออกมาคัดค้านและไม่ต้องการเขื่อน ไม่ใช่คนอุบลฯ

(มติชน, 19 เมษายน 2532) ในขณะที่ สุพิน ปัญญามาก ผู้อำนวยการฝ่ายประชาสัมพันธ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ยืนยันว่า เขื่อนจะไม่ส่งผลกระทบต่อเพราะได้มีการศึกษาอย่างละเอียดรอบคอบแล้วในทุกด้าน (มติชน, 21 มิถุนายน 2532) เช่น ด้านวิศวกรรม เขื่อนปากมูลเป็นเขื่อนระบายน้ำผ่าน ไม่ใช่เขื่อนเก็บกักน้ำ จึงไม่มีอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ เช่นเขื่อนสิรินธร หรือเขื่อนภูมิพล (มติชน, 5 เมษายน 2533) ซึ่งกรณีนี้จะไม่เอ่อท่วม แต่จะไหลผ่านเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและระบายออกไปวันต่อวัน ไม่สร้างผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติ (มติชน, 4 เมษายน 2533) จากข้อเสนอกึ่งปรากฏข้างต้นแสดงให้เห็นว่า บุคคลหลายฝ่ายในส่วนของภาครัฐต่างมีความเชื่อมั่นต่อความรู้และประสิทธิภาพของเทคโนโลยี ทำให้มุ่งที่จะมองเฉพาะอรรถประโยชน์ที่จะได้รับจากเขื่อน พร้อมทั้งให้ความหมายเรื่องเขื่อนว่าจะส่งผลดีทางเศรษฐกิจและส่งเสริมการลงทุนในภูมิภาค

(2) การขับเคลื่อนนโยบายระดับท้องถิ่น พบว่ารัฐบาลได้พยายามดึงศักยภาพของผู้นำท้องถิ่นมาเป็นกลไกในการขับเคลื่อนโครงการเขื่อนปากมูล โดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้เชิญบุคคลชั้นนำของจังหวัดอุบลราชธานี เช่น ข้าราชการระดับสูงในจังหวัดอุบลราชธานี นักธุรกิจชั้นนำ และผู้นำท้องถิ่น เดินทางไปทัศนศึกษาเพื่อดูเขื่อนปากมูลจำลองแบบ run of river ที่สถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย (AIT) และชมเขื่อนศรีนครินทร์กับเขื่อนท่าทุ่งนาที่จังหวัดกาญจนบุรี (ข่าวพิเศษ, 8-12 กุมภาพันธ์ 2532) โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญคือต้องการสร้างแรงจูงใจ และสร้างทัศนคติที่ดีต่อเขื่อนให้กับบุคคลชั้นนำในท้องถิ่น เพื่อต้องการให้บุคคลเหล่านี้เป็นแนวร่วมเพื่อการประชาสัมพันธ์ผลดีของเขื่อนให้กับประชาชนในจังหวัดได้เข้าใจและเกิดการยอมรับเขื่อนมากขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มผู้ที่คัดค้านเขื่อน หลังกลับจากการศึกษาดูงาน เรือตรีदनัย เกตุศิริ ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานีกล่าวถึงผลดีของเขื่อนปากมูลว่า เป็นเขื่อนที่ทันสมัยที่สุด ทั้งจุดที่สร้างเขื่อนก็ย้ายขึ้นเหนือแก่งตะนะ ลดระดับสันเขื่อนลงมาเหลือแค่ 47 เมตร จะทำให้มีน้ำท่วมบ้านเรือนของราษฎรแค่ 400 ครอบครัว ในส่วนของผู้ที่ได้รับผลกระทบรัฐบาลจะพิจารณาจ่ายเงินชดเชยและจัดหาสถานที่ใหม่ให้อยู่ โดย กฟผ.จะทำคลองส่งน้ำรวมทั้งติดตั้งเครื่องไฟฟ้าให้ฟรี และต่อแต่นี้ น้ำทุกหยดจะกลายเป็นพลังงานไฟฟ้าเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ด้านต่าง ๆ (อาทิตย์ข่าวพิเศษ, 8-14 กุมภาพันธ์ 2532) ในส่วนของนักธุรกิจชั้นนำในจังหวัดอุบลราชธานีต่างก็ออกมาสนับสนุนโครงการโดยพร้อมเพรียงกัน ดำรง วารินศิริ ประธานหอการค้าจังหวัดอุบลราชธานี กล่าวว่า โครงการสร้างเขื่อนปากมูลจะก่อให้เกิดผลดีแก่จังหวัดอุบลฯ เฉพาะช่วงเวลา 2-3 ปีที่ดำเนินการก่อสร้างงบประมาณก่อสร้างเขื่อน 3 พันล้านบาท เชื่อว่าประมาณ 1 พันล้านบาทจะตกอยู่ในจังหวัดนี้ เป็นค่าแรงงาน ค่าวัสดุก่อสร้างบางอย่าง ค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนแห่งนี้ก็นับพันคน (อาทิตย์ข่าวพิเศษ, 8-14 กุมภาพันธ์ 2532) สมชาย สุรพัฒน์ รองประธานหอการค้าจังหวัด

อุบลราชธานี กล่าวว่า เชื้อนปากมดลูกจะเป็นผลดีต่อธุรกิจการท่องเที่ยว แก่งตะนะจะถูกพัฒนาให้เป็นรีสอร์ทและเกิดอาชีพต่าง ๆ ตามมา ราษฎรที่เดือดร้อนจะได้รับค่าชดเชย และรัฐจะสร้างชุมชนให้ใหม่ (มติชน, 19 เมษายน 2532)

ปฏิบัติอีกรูปแบบหนึ่งคือ รัฐได้มีการจัดตั้งมวลชนขึ้นในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี การระดมกำนัน ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรจากหลายอำเภอ เช่น อำเภอพิบูลมังสาหาร ตาลชุม โขงเจียม เดชอุดม และบุญศรี มารวมตัวกันสนับสนุนการสร้างเขื่อนที่สนามทุ่งศรีเมืองเพื่อสมทบกับกลุ่มชนชั้นนำในสังคม เช่น หอการค้า กลุ่มอุบลไอทีเนี่ยน ชมรมหนังเร่ ลูกเสือชาวบ้าน ทส.ปช.และกลุ่มผู้ใช้แรงงานจังหวัดอุบลราชธานี (เอกราช, 16-31 มีนาคม 2532) แนวร่วมเหล่านี้ได้มีบทบาทสำคัญคือทำการตอบโต้กับกลุ่มผู้คัดค้านเขื่อนปากมูล ดังที่สื่อมวลชนเสนอว่า "รูปการณ์ในระยะหลังยังดำรงสถานะแห่งการเผชิญหน้ากันอยู่อย่างค่อนข้างตึงเครียด อาทิ การก่อกบฏขึ้นมาชนมือรบด้วยฝีมือของข้าราชการประจำในจังหวัดอุบลราชธานี ตลอดจนการที่มีการล่ารายชื่อบรรดา ส.ส. และ ส.จ. ในเขตพื้นที่ของรัฐมนตรีบางคนเพื่อนำมาเป็นเครื่องถ่วงดุลกระแสการคัดค้าน" (มติชน, 11 เมษายน 2533)

กล่าวโดยสรุป รัฐมียุทธศาสตร์ในการผลักดันนโยบายอยู่ 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่ 1 รัฐพยายามครอบงำเชิงอุดมการณ์โดยการผลิต/ สร้างวาทกรรมการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน เริ่มต้นจากรัฐบาลได้นำเสนอแนวคิดเรื่อง "น้ำ" โดยการเปลี่ยนนิยามความหมายของน้ำให้เป็นทรัพยากรเพื่อนำมาผลิตกระแสไฟฟ้า และเปลี่ยนพลังงานไฟฟ้าไปเป็นต้นทุนการผลิตในด้านอุตสาหกรรมตามลำดับ ลักษณะที่ 2 ในการสร้างมวลชนเพื่อรองรับนโยบายของรัฐได้มีการดึงศักยภาพของท้องถิ่นให้มีส่วนร่วมในการผลักดันนโยบาย ซึ่งผลจากปฏิบัติการดังกล่าว ด้านหนึ่งได้เปลี่ยนสถานะของจังหวัดอุบลราชธานีให้อยู่ในฐานะรัฐกันชนเชิงนโยบาย และอีกด้านหนึ่งกระบวนการดึงคนส่วนหนึ่งเข้าเป็นแนวร่วมในฐานะมวลชนจัดตั้งของรัฐในพื้นที่ดังกล่าวก็ทำให้เกิดการ "ผ่า/ แบ่ง" คนในพื้นที่ออกเป็น 2 ฝ่ายคือ กลุ่มหนึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกรัฐและสนับสนุนปฏิบัติการของรัฐ ขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งที่ลุกขึ้นมาตอบโต้และต่อต้านเขื่อนก็ถูกกีดกัน/ ปิดกั้น/ ผลักไสให้ไปอยู่ยี่นตรงข้ามรัฐในฐานะคู่ขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์ของการพัฒนา

3.1.3 กระบวนการตอบโต้อำนาจของประชาชนลุ่มน้ำมูล

สื่อได้รายงานเหตุการณ์ว่า การอนุมัติให้สร้างเขื่อนปากมูลในปี พ.ศ.2532 ได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาของประชาชนชาวจังหวัดอุบลราชธานีอย่างขวาง (มติชน, 1 พฤษภาคม 2532) ต่อมาชาวบ้านได้รวมตัวกันเป็น "พลังมวลชนท้องถิ่น" โดยมีแกนนำเป็นนักการเมืองท้องถิ่น

(อาทิตย์ชาวพิเศษ, 8-14 กุมภาพันธ์ 2532) สมศรี ชัยวณิชยา (2542 : 56) เสนอว่า ชนชั้นนำที่เข้าร่วมขบวนการและทำหน้าที่เป็นแกนนำชักชวนชาวบ้านออกมาเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนปากมูลคือนักการเมืองท้องถิ่น ได้แก่ อิสสระ สมชัย และ ไพฑูรย์ ชอบเสียง นอกจากนี้ หนังสือพิมพ์มติชน (2 มิถุนายน 2532) ยังรายงานว่ามีนักการเมืองท้องถิ่นอีกหลายคนที่เข้าร่วมขบวนการกับชาวบ้าน ได้แก่ สวัสดิ์ แก้ววรรณ นายกเทศบาลพิบูลมังสาหาร สัมพันธ์ โทณสิน สมบูรณ์ ทองคำ รวมทั้ง นิกร วิสเพ็ญ ทนายความและนักสิทธิมนุษยชนจังหวัดอุบลราชธานี และอริชัย บุญประสิทธิ์ แกนนำเยาวชนพิบูลมังสาหาร เป็นต้น ซึ่งบุคคลเหล่านี้ประกาศจุดยืนชัดเจนว่าจะยืนหยัดต่อต้านโครงการเขื่อนปากมูลร่วมกับชาวบ้าน

ประเด็นที่น่าสนใจคือความขัดแย้งเรื่องเขื่อนปากมูลได้ถูกมองเป็นเรื่องการเมืองมาตั้งแต่ต้น ดังพาดหัวข่าวที่ว่า “ระบุงการเมืองแทรกด้านเขื่อนปากมูล” (มติชน 19 เมษายน 2532) สื่อมองว่า การดำเนินการของ กฟผ. มีอุปสรรคเพราะมีนักการเมืองท้องถิ่นนำชาวบ้านมาประท้วง ดังข่าว “เขื่อนปากมูลเจอตอ” (ปทุมมาลัย, 1-15 พฤษภาคม 2532) รัฐบาลจึงส่งรัฐมนตรีที่กำกับดูแลการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยมาทำการชี้แจงกับประชาชนในพื้นที่ ดังข่าว “EGAT defends Ubon dam plan” (Bangkok Post, April 24, 1989) “Chalem defends plan to build dam in Ubon” (Bangkok Post, May 9, 1989) “ร.ต.อ.เฉลิมทวนกระแสดำเนินหน้าก่อสร้างเขื่อนปากมูล” (เดลินิวส์, 2532) “เฉลิมหาข้อมูลตอกหน้าผู้ด้านเขื่อนปากมูล” (มติชน, 24 มิถุนายน 2532) ทำที่ของข้าราชการระดับสูงในจังหวัดอุบลราชธานีเห็นด้วยกับโครงการนี้ ดังข่าว “ผู้ว่าอุบลฯ ยืนยันหนักแน่นสร้างเขื่อนไร้ปัญหา” ทั้ง ๆ ที่ “เขื่อนปากมูลรุ่นไม่จบเพราะแรงต้านรวมตัวแน่น” (อาทิตย์ชาวพิเศษ, 2532) ขณะที่สื่อมวลชนได้แสดงทัศนะต่อปัญหาในบทความหลายเรื่อง เช่น เรื่อง “โครงการสร้างเขื่อนกับงานประชาสัมพันธ์ของรัฐระดับล่าง สะท้อนภาพข้าราชการเหยียดราษฎร” (ศุภฤทธิ ศิลปสม, 2532) เป็นต้น

บทบาทของนักการเมืองท้องถิ่นในการปลุกกระแสชาวบ้านให้ลุกขึ้นมาทำการต่อต้านเขื่อนปากมูลเป็นพฤติกรรมที่จะสอดคล้องกับแนวคิดของนักทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ทางสัญลักษณ์ อย่าง เจมส์ ดิวอี้, โทมัส ทูลีย์ และ มีด (Meltzer, Petras and Reynold ช้างใน สุเทพสุนทรภัส, 2540 : 201) เสนอว่า ปัจเจกบุคคลในสังคมมนุษย์ไม่ได้ถือว่าเป็นหน่วยที่ถูกจูงใจโดยพลังที่มาจากภายนอกหรือที่มีอยู่ภายในเหนือการควบคุมของพวกเขาหรือภายในขอบเขตจำกัดของโครงสร้างที่กำหนด แต่ถือว่ามีปัจเจกบุคคลดังกล่าวเป็นหน่วยที่สะท้อนความคิดเห็นหรือมีปฏิสัมพันธ์ที่ประกอบขึ้นเป็นตัวตนของตัวตนทางสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การตื่นตัวทางการเมืองของประชาชนในพื้นที่มิได้เกิดจากกระแสเรียกร้องหรือปลุกปั่นจากข้างนอก แต่เป็นแรงขับเคลื่อนที่ออกมาจากข้างในและออกมาจากจิตสำนึกของคนในท้องถิ่นเอง

อย่างไรก็ดีกลุ่มต่อต้านเขื่อนปากมูลในเวลานั้นมิได้มีเฉพาะนักการเมืองท้องถิ่น หน่วยงาน นักสิทธิมนุษยชน และชาวบ้านที่จะได้รับผลกระทบดังที่เสนอแล้วเท่านั้น แต่ยังมีกลุ่มบุคคลจากหลากหลายอาชีพเข้าร่วมสมทบด้วย ทั้งกลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสีย ผู้ที่อาศัยอยู่ในอำเภอที่ติดลำน้ำมูล รวมทั้งกลุ่มอื่น ๆ ที่ความคิดเห็นในทิศทางเดียวกันคือไม่เอาเขื่อน ได้แก่ กลุ่มหนุ่มสาว พิบูลมังสาหาร กลุ่มพิทักษ์ลำน้ำมูล กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จังหวัดอุบลราชธานี กลุ่มผู้ประกอบการค้าหาตวัดใต้ กลุ่มผู้ประกอบการค้าหาตคูเคือ กลุ่มผู้ประกอบการค้าแก่งสะพือ กลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จังหวัดอุบลราชธานี กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอพิบูลมังสาหาร กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอโขงเจียม กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอตาลชุม กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอนุชนอก กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอดอนจาน กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนอำเภอเมือง กลุ่มสิทธิมนุษยชน จังหวัดอุบลราชธานี และกลุ่มนักกฎหมาย จังหวัดอุบลราชธานี (มติชน, 2 มิถุนายน 2532) ต่อมากลางเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2532 ตัวแทนกลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้ประชุมกันที่โรงแรมราชธานี เพื่อก่อตั้งองค์กรหลักเพื่อประสานงานในการเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนปากมูลอย่างเป็นทางการเรียกว่า "คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล (กคช.)" โดยมี ไพฑูรย์ ชอบเสียง เป็นประธาน โดยมีจุดยืนที่ชัดเจนว่า "ไม่เอาเขื่อน" เหตุจูงใจที่ทำให้มวลชนเหล่านี้เข้าร่วมขบวนการ ส่วนหนึ่งเพราะไม่เห็นด้วยกับนโยบายของรัฐบาล บางส่วนเข้าร่วมเพราะไม่พอใจที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยปกปิดผลกระทบที่แท้จริง (อุบลรัตน์, 1-15 มิถุนายน 2532) หากพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจก็อาจกล่าวได้ว่า การเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนปากมูลที่เกิดขึ้นได้สะท้อนมุมมองของประชาชนต่อเขื่อนว่า เขื่อนปากมูล คือสัญลักษณ์หรือตัวแทนของรัฐ เมื่อเขื่อนคือตัวแทนของรัฐ เขื่อนจึงเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจ โดยนัยดังกล่าว การลุกขึ้นมาต่อต้านเขื่อนปากมูลของชาวบ้านจึงเป็นการตอบโต้กับอำนาจโดยตรง

ปฏิบัติการตอบโต้อำนาจรัฐจะมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ (1) ปฏิบัติการในพื้นที่ และ (2) ปฏิบัติการนอกพื้นที่ ปฏิบัติการในพื้นที่ หมายถึง การชุมนุมคัดค้านที่เกิดขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ ภายในจังหวัดอุบลราชธานี ได้แก่ การเผชิญหน้าที่แก่งสะพือ (มติชน, 24 เมษายน 2532) การเผชิญหน้าที่วิทยาลัยครูอุบลราชธานี (เดลินิวส์, 24 เมษายน 2532) การเผชิญหน้าที่ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี (สยามรัฐ, 21 มิถุนายน 2532) และการเผชิญหน้าที่โรงแรมปทุมรัตน์ (ข่าวสด, 17 เมษายน 2533) ฯลฯ ส่วนปฏิบัติการนอกพื้นที่ หมายถึง การเดินทางเข้าไปประท้วงที่กรุงเทพฯ ได้แก่ การยื่นหนังสือประท้วงที่รัฐสภา (บ้านเมือง, 23 มิถุนายน 2532) การชุมนุมที่ทำเนียบรัฐบาล (ไทยรัฐ, 22 มิถุนายน 2532) รวมถึงการเข้ายื่นหนังสือทูลเกล้าถวายฎีกา (สยามรัฐ, 22 มิถุนายน 2533) ฯลฯ ประเด็นถกเถียงที่นำมาตอบโต้ คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล (2532) กล่าวหาว่า โครงการเขื่อนปากมูลของรัฐจะทำให้เกิดน้ำท่วมบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน

โดยเฉพาะแก่งสะพือ ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนี้การสร้างเขื่อนยังจะส่งผลกระทบต่อในด้านอื่น ๆ ได้แก่ การก่อให้เกิดการสูญเสียระบบนิเวศวิทยา ก่อให้เกิดการสูญเสียพันธุ์ของปลาในแม่น้ำมูล ก่อให้เกิดน้ำเน่าเสียและโรคระบาด ก่อให้เกิดปัญหาดินเค็ม ก่อให้เกิดผลกระทบต่อด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก่อภาระหนี้ผูกพันกับประเทศโดยได้รับผลตอบแทนไม่คุ้มค่า และยังก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่ประชาชน

ยุทธศาสตร์การต่อสู้ที่สำคัญของชาวบ้าน คือการนำปัญหาความล้มเหลวของเขื่อนสิรินธรมาใช้เป็นเงื่อนไขในการต่อต้านเขื่อนปากมูล วิธีการเสนอมหากรรมของชาวบ้านคือการอธิบายความเดือดร้อนของชาวบ้านที่เคยอาศัยอยู่ในเขตพื้นที่สร้างเขื่อนสิรินธรหลังจากถูกทางการอพยพออกจากที่อยู่เดิมไปอยู่ที่ใหม่ ปรากฏว่าที่ดินที่ทางการจัดสรรให้ใหม่ขาดความอุดมสมบูรณ์และมีปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิ์ (ศุภฤทธิ์ ศิลปสม, 2532) ชาวบ้านได้รับความลำบากถึงขั้นอพยพหนีไปขายแรงงานต่างถิ่น และมีบางคนต้องกลายเป็นขอทาน (สยามรัฐ, 10 ธันวาคม 2532) การหยิบยกประเด็นเขื่อนสิรินธรขึ้นมาต่อสู้ต้องการบอกหากมีการสร้างเขื่อนปากมูล ราษฎรปากมูลจะต้องประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับราษฎรที่เขื่อนสิรินธร ข้อเสนอคือยุทธศาสตร์ของการนำปัญหาเก่ามานิยามปัญหาใหม่ ซึ่งปรากฏว่ายุทธศาสตร์นี้มีผลทางจิตวิทยาต่อชาวบ้านเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการหยิบยกปัญหาเขื่อนสิรินธรซึ่งเป็นกรณีตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมมาเป็นประเด็นในการต่อสู้ยังทำให้การเคลื่อนไหวต่อต้านเขื่อนปากมูลของชาวบ้านมีความชอบธรรมมากขึ้น

ยุทธวิธีในการต่อสู้ระหว่างทำการเคลื่อนไหวชาวบ้านได้ใช้สัญลักษณ์ในการต่อสู้หลายรูปแบบ ดังเช่น การเผาหุ่นนายสายสิทธิ พรแก้ว ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี การเผาโลงศพ โดยเขียนข้างศพด้วยข้อความว่า "เขื่อนปากมูล ชาติ 8 เม.ย. 32 มรณะ 12 ก.พ.32" รวมทั้งการประกาศให้สัตย์ปฏิญาณต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนท้องถิ่นเคารพนับถือเป็นศูนย์รวมจิตใจมาตั้งแต่ต้น ได้แก่ ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง พระแก้วมรกต พระเจ้าใหญ่อินแปง อนุสาวรีย์เจ้าคำผง อนุสาวรีย์สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธีมมธโร) เจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ติสโส ช้วน) และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในจังหวัดอุบลราชธานี ว่ากลุ่มตนจะดำเนินการต่อสู้คัดค้านโดยสงบและจะไม่มี การเผาทำลายทรัพย์สินของทางราชการให้เสียหาย (สยามรัฐ, 14 กุมภาพันธ์ 2533) รูปแบบการต่อสู้โดยการชูสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ นับเป็นยุทธศาสตร์ของการสร้างวาทกรรมเชิงพื้นที่เพื่อปลุกเร้าอุดมการณ์ของคนลุ่มน้ำมูลให้ลุกขึ้นมาคัดค้านเขื่อนอย่างเต็มที่ นอกจากนี้ในการเผชิญหน้าที่แก่งสะพือ กลุ่มผู้ประท้วงยังได้สร้างวาทกรรมท้องถิ่นโดยการไปสักการะ "เจ้าพ่อพละงุม" พร้อมกับสาปแช่งผู้สร้างเขื่อน พร้อมทั้งกล่าวหา ส.ส.ที่สนับสนุนการสร้างเขื่อน 6 คน และ ส.จ. 36 คน และได้มีการนำโลงศพ 1 โลง พวงหรีด มาวางไว้ที่ศาลเจ้าพ่อพละงุม จุดไฟเผาปนกิจ ชาวบ้านทยอยวางดอกไม้จันทร์ พร้อมเปิดเพลงธรณีกันแสงเป็นการประโคมศพ (เดลินิวส์, 27 มีนาคม 2533) หรือกระทั่งในระหว่างการ

ประชาสังคมในยุคปัจจุบัน การนำตนไปเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวของสมาชิกคนจนสะท้อนให้เห็นถึงการยกระดับปัญหาเขื่อนปากมูลจากระดับพื้นที่สู่ระดับเครือข่าย และเครือข่ายที่ว่านี้ก็มีได้จำกัดอยู่แค่เครือข่ายในพื้นที่หรือนอกพื้นที่เท่านั้นแต่ยังรวมถึงเครือข่ายนอกประเทศอีกด้วย

3.2.1 บริบทของความขัดแย้งในยุคหลังสร้างเขื่อน

การต่อสู้ของภาคประชาชนในยุคหลังสร้างเขื่อน เริ่มต้นจากการที่ชาวบ้านได้ทำการชุมนุมเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ปัญหาด้านอาชีพและพื้นที่วิถีชีวิตเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2537 โดยครั้งนั้น รัฐบาลชวน หลีกภัย ได้ยินยอมจ่ายค่าชดเชยอาชีพประมงให้แก่ชาวบ้านในช่วง 3 ปี ระหว่างการสร้างเขื่อนโดยมีข้อตกลงว่าหลังสร้างเขื่อนจะไม่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน ต่อมาหลังพ้น 3 ปีไปแล้วชาวบ้านกล่าวว่าสภาพการดำรงชีวิตที่พึ่งอยู่กับการประมงลุ่มน้ำมูลหายไปจึงมีการชุมนุมเรียกร้องเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่นั้นมา อาทิ มหกรรมทวงสัญญาสมาชิกคนจนครั้งที่ 1 รัฐบาลบรรหาร ศิลปอาชา ได้มีมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 22 เมษายน 2539 ยอมรับในหลักการว่าชาวบ้านมีความเดือดร้อนจริงและมีการพิสูจน์ปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้านและพิจารณามาตรการแก้ไข แต่การดำเนินการหยุดลงเพราะมีการยุบสภา มหกรรมทวงสัญญาสมาชิกคนจนครั้งที่ 2 การชุมนุม 99 วันของสมาชิกคนจน (24 มกราคม-2 พฤษภาคม 2540) รัฐบาลพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ มี มติ ครม.วันที่ 22 เมษายน 2540 อนุมัติในหลักการให้มีการจ่ายค่าทดแทนความเสียหายโดยให้มีการจัดหาที่ดินทำกิน ครอบครัละ 15 ไร่ หากไม่สามารถจัดหาที่ดินได้ให้จ่ายเป็นเงินแทน แต่ภายหลังการลาออกของพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ รัฐบาลชวน หลีกภัย กลับมี มติ ครม.วันที่ 21 เมษายน 2541 ไม่ให้มีการจ่ายค่าชดเชยซ้ำซ้อนหลังกรณีเขื่อนที่สร้างแล้ว มติดังกล่าวเท่ากับเป็นการปักเชื้อและสร้างเงื่อนไขให้มีการชุมนุมเรียกร้องไม่สิ้นสุด กล่าวคือหลังจากถูกรัฐบาลปฏิเสธไม่ยอมปฏิบัติตามข้อเรียกร้อง ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งได้ไปชุมนุมที่บริเวณหัวงานเขื่อนปากมูลและบุกเข้ายึดตัวเขื่อนในเดือนพฤษภาคม 2543 ผู้ชุมนุมอีกส่วนหนึ่งได้เข้ากรุงเทพฯ และบุกเข้าไปในทำเนียบรัฐบาล ในการเจรจาเพื่อหาทางแก้ปัญหาและยุติปัญหาสมาชิกคนจน รัฐบาลมีที่ทำป้ายเปียง/ ถ่วงเวลาโดยการให้ตั้งคณะกรรมการกลางเพื่อศึกษาแนวทางแก้ไขปัญหาลูกคนจน ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2546) เสนอว่า ผลการศึกษาของคณะกรรมการกลางฯ ในครั้งนั้นมีข้อสรุปว่า โครงการสร้างเขื่อนได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและชาวบ้านจริง จึงพิจารณาว่าจำเป็นต้องมีมาตรการที่จะฟื้นฟูสภาพนิเวศของแม่น้ำมูลโดยการให้เปิดประตูน้ำทั้ง 8 บานเป็นระยะเวลา 4 เดือน พร้อมทั้งเสนอให้ตั้ง “คณะกรรมการพิจารณาทดลองการเปิดประตูระบายน้ำกรณีเขื่อนปากมูล”

ต่อมาภายหลังการเลือกตั้งทั่วไปเมื่อเดือนมกราคม 2544 พรรคไทยรักไทยของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ได้เสียงข้างมากเข้ามาบริหารประเทศ สมาชิกคนจนได้เดินทางมาชุมนุมที่

บริเวณทำเนียบรัฐบาลเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลเปิดเขื่อนปากมูลตลอดทั้งปี แต่แทนที่รัฐบาลจะตัดสินใจตามผลการศึกษารัฐบาลที่มอบหมายให้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีทำการศึกษาที่เสนอทางเลือก 4 แนวทางในการเปิดเขื่อนซึ่งในจำนวนนั้นทางเลือกที่ดีที่สุด ในข้อเสนอดังกล่าวคือการเปิดเขื่อนถาวร แต่รัฐบาลกลับไม่ยอมรับผลการศึกษาดังกล่าว โดยให้เหตุผลว่าการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีไม่รอบด้านพอไม่เหมาะสำหรับการตัดสินใจของรัฐบาล (เนชั่นสุดสัปดาห์ , 2546) พร้อมกันนี้รัฐบาลได้สั่งให้หน่วยงานของรัฐคือ สำนักงานสถิติแห่งชาติทำการสำรวจความคิดเห็นของชาวบ้าน 3 อำเภอ เพื่อศึกษาปัญหาและความต้องการของประชาชนในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ซึ่งผลการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติไม่ตรงกับข้อเสนอใด ๆ ที่มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษา และสวนทางกับข้อเรียกร้องของสมัชชาคนจนที่ต้องการให้เปิดเขื่อนถาวร โดยเฉพาะผลการวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติในครั้งนั้นถูกวิจารณ์ว่า เป็นยุทธศาสตร์ของปิดเขื่อนข้อมูลและเพื่อปกป้องนโยบายของรัฐบาล

ในระหว่างที่กลุ่มสมัชชาคนจนทำการชุมนุมที่หน้าทำเนียบรัฐบาล รัฐบาลพยายามคลี่คลายปัญหาโดย พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี ได้ลงไปพบปะกับชาวบ้านที่หน้าทำเนียบรัฐบาลพร้อมกับเสนอให้จัดตัวแทนชาวบ้านเข้าร่วมหารือ ในวันที่ 20 ธันวาคม 2545 วิธีการในครั้งนั้นถูกวิจารณ์ว่าเป็นการสร้างภาพ/ ถ่วงเวลา/ ดึงเกมของรัฐบาล รวมทั้งการที่ให้มีการถ่ายทอดสดทางสถานีโทรทัศน์โดยไม่มีเอ็นจีโอเข้าร่วมก็เป็นยุทธศาสตร์ของการ “แยกปลาจากน้ำ” คือ “แยกชาวบ้านปลอมออกจากชาวบ้านจริง” ข้อเสนอนี้ได้สร้างความไม่พอใจให้กับกลุ่มแกนนำเอ็นจีโอที่ถูกรัฐบาลกีดกันออกจากปัญหาที่ตนเองมีส่วนร่วมมาตั้งแต่ต้น ซึ่งการหารือโดยมีการถ่ายทอดสดทางโทรทัศน์ทั่วประเทศในครั้งนั้นได้ข้อสรุปว่า นายกรัฐมนตรีจะลงไปตรวจสอบพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบด้วยตนเองเพื่อให้เห็นสภาพข้อเท็จจริงที่เที่ยงตรงที่สุด แต่ภายหลังจากกลับจากเดินทางไปตรวจสอบพื้นที่ที่จังหวัดอุบลราชธานีแล้ว รัฐบาลได้มีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 14 มกราคม 2545 ให้เปิดเขื่อน 4 เดือน ปิด 8 เดือนในปี 2546 ซึ่งไม่เป็นไปตามความต้องการของกลุ่มผู้เรียกร้องแต่ประการใด ปXป กลุ่มประชาธิปไตยเพื่อคนจน (2546) แสดงทัศนะว่า ในกรณีนี้เป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นมโนทัศน์ในการมองปัญหาของรัฐบาลที่ยังมองปัญหาของชาวบ้านจากจุดยืนของรัฐเป็นสำคัญ เพราะในที่สุดแล้วอำนาจการตัดสินใจในการแก้ไขปัญหาก็ถูกดึงกลับมาที่อำนาจรัฐโดยประชาชนยังไม่มีส่วนร่วมอีกเช่นเดิม

3.2.2 สมัชชาคนจน : ขบวนการเคลื่อนไหวทางนิเวศในบริบทสังคมไทย

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2547 : 7) เสนอว่า ปัญหาเรื่องทรัพยากรมีตัวแสดงใหม่ ๆ เพิ่มมากขึ้นทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับโลก ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา มิใช่มีแต่รัฐบาล

ระบบราชการ หรือองค์กรโลกบาลอย่างธนาคารโลก กองทุนการเงินระหว่างประเทศ แต่มีขบวนการประชาชนแบบใหม่ ๆ เกิดขึ้น ที่เรียกว่า “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่” (New Social Movement) หรือที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์จากข้างล่าง” (Globalization from below) ดังในกรณีประเทศไทยก็เช่นกัน กล่าวได้ว่ากลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวเรื่องสิ่งแวดล้อมในยุคหลังสร้างเขื่อน ก็คือองค์กรประชาชน ที่เรียกว่า “สมัชชาคนจน” ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2538 ในทางอุดมการณ์ องค์กรสมัชชาคนจน (2541 : 1) ได้นิยามตนเองว่า คือเวทีกลางของผู้ประสบชะตากรรมอันเนื่องมาจากแนวทางการพัฒนาประเทศที่มุ่งสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ละเลยภาคเกษตรกรรม ดังนั้นคนจนทั้งหลายจึงได้มาร่วมกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ระดมความคิด เพื่อนำไปสู่ความร่วมมือกันในการแก้ไขปัญหา ทั้งปัญหาในระดับปากท้องที่เกี่ยวข้องกับตนเองและปัญหาในระดับโครงสร้างสังคมที่ไม่เป็นธรรม ในทัศนะของ วนิดา ตันติวิทยาพิทักษ์ (2546) ที่ปรึกษาของสมัชชาคนจน ถือว่าแนวคิดนี้เป็นอนาธิปไตยของคนไร้อำนาจ ขณะที่ โรเดน, พาราชา, โคเฮน และ อาราเตอร์ (Roden, 1997 ; Parashar, 1995; Cohen and Arator, 1992 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2540 : 60-61) เรียกขบวนการเคลื่อนไหวในลักษณะนี้ คือรูปแบบหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชน เพื่อนำไปสู่การปกครองแบบประชาธิปไตยที่เข้มข้น และมีที่ว่างให้กับความแตกต่างหลากหลาย ด้วยการสร้างขีดจำกัดให้รัฐมากกว่ามุ่งสลายรัฐ เป็นการเปิดพื้นที่ทางการเมือง/ พื้นที่สาธารณะ (political space/ public space)

ต่อมาสมัชชาคนจนได้ก่อตั้ง “หมู่บ้านแม่มนม้นยีน” ขึ้นที่บริเวณสันเขื่อนปากมูล อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี สมหมาย ชินนาค (2546 : 11-12) เสนอว่า จากนั้นได้มีการตั้งหมู่บ้านในชื่อเดียวกันอีกหลายแห่งกระจายไปตามพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐ ได้แก่ การก่อตั้งหมู่บ้านแม่มนม้นยีน 2 และ 3 บริเวณเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 4 บริเวณเขื่อนโขงขุนเพชร จังหวัดชัยภูมิ หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 5 บริเวณเขื่อนลำคันฉู จังหวัดชัยภูมิ หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 6 บริเวณเขื่อนลำโดมใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 7 บริเวณโรงปั่นไฟฟ้าเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 8 บริเวณหน้าท่าเนียบรัฐบาล (9 เดือน) หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 9 บริเวณหน้าท่าเนียบรัฐบาล (3 เดือน) หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 10 บริเวณเขื่อนห้วยทราย จังหวัดชัยภูมิ และล่าสุดคือหมู่บ้านแม่มนม้นยีนถาวร บริเวณหน้าท่าเนียบรัฐบาล วนิดา ตันติวิทยาพิทักษ์ (2546) กล่าวว่า การก่อตั้งหมู่บ้านแม่มนม้นยีนเป็นปฏิบัติการที่สะท้อนถึงความพยายามช่วงชิงพื้นที่ทางการเมืองจากภาครัฐมาสู่ภาคประชาชน

นอกจากนี้สมัชชาคนจนยังมีแนวร่วมจากเครือข่ายพันธมิตร สุริยันต์ ทองหนูเอียด (2540) กล่าวว่า แนวร่วมของสมัชชาคนจนที่เรียกว่า “เครือข่ายพันธมิตร” จะประกอบขึ้นจากกรณี

ปัญหาต่าง ๆ ทั่วประเทศ ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2541 : 109) กล่าวว่า "พันธมิตร" เหล่านี้จะมาจากกลุ่มคนที่มีความแตกต่างหลากหลายในเรื่องผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน คือ ลักษณะที่ 1 เป็นการเข้าร่วมแบบ "เบญจภาคี" ลักษณะที่ 2 เป็นการเข้าร่วมอันเกิดจากการขยายเครือข่ายของเครือข่ายเดิม และลักษณะที่ 3 เป็นการเข้าร่วมโดยชาวบ้านที่ประสบปัญหาเช่นเดียวกับกลุ่มปัญหาต่าง ๆ จึงขอเข้าร่วม นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546 : 39) กล่าวถึงการรวมกลุ่มเครือข่ายพันธมิตรว่า มีลักษณะของเครือข่ายความสัมพันธ์ตลอดจนสำนักทางสังคมที่เกิดขึ้นนอกอำนาจตลาดและนอกอำนาจรัฐ

สำหรับรูปแบบปฏิบัติการของภาคประชาชน นลินี ตันธวนิตย์ (2546) ได้สรุปว่าการต่อสู้ของมีอบปากมูลมีหลายรูปแบบ ได้แก่ การกระจายข่าวสารและระดมแนวร่วมในสายเครือข่าย การเผชิญหน้ากับทีมก่อสร้าง การยื่นข้อเรียกร้องค่าชดเชย กลางปี พ.ศ.2539, 99 วันสมัชชาคนจน การตั้งหมู่บ้านแม่มูนมันยืน พ.ศ.2542 จนถึงการชุมนุมหน้าทำเนียบปี พ.ศ.2543 ส่วนการต่อสู้มีทั้งการใช้วิธีดื้อแพ่ง ไม่ให้ความร่วมมือ การตอบโต้อย่างเป็นทางการผ่านขั้นตอนการทำงานของรัฐ การสร้างและรักษาพันธมิตร การสร้างสื่อของตนเอง และการกดดันผ่านการประท้วง การเปิดโต๊ะเจรจา การได้แย้งในเวทีสาธารณะ และการประนีประนอม แต่รูปแบบที่แสดงความเป็นอัตลักษณ์ของมีอบปากมูลก็คือ วิธีนำเสนอปัญหาที่เน้นสร้างการเมืองเชิงสัญลักษณ์ ดังเช่น หนังสือพิมพ์มติชน (19-25 มิถุนายน 2532) ได้รายงานเหตุการณ์ที่ชาวบ้านเดินขบวนประท้วงรัฐไปยังศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นสถานที่อันเป็นตัวแทนของอำนาจรัฐในพื้นที่โดยถือธงชาติ พระบรมฉายาลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ พร้อมกับแห่เครื่องมือประมงหลากหลายชนิดไปด้วย สุรียา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา (ข้างใน เนตรดาว แพทย์กุล, 2545) เสนอว่า มีการใช้วัตถุทางวัฒนธรรมหลายชนิดเป็นเครื่องมือ เช่น ในการแสดงชุด "กับดักหนี" ในระหว่างการประชุมยังค์ถัด ครั้งที่ 10 ที่กรุงเทพมหานคร ชาวบ้านใช้ "ตุ้มปลาอ่อน" ซึ่งเป็นเครื่องมือจับปลาที่สานด้วยไม้ไผ่ขนาดยักษ์นำมาตัดตรงส่วนหัวออก และให้ชาวประมงอยู่ในนั้น เพื่อสะท้อนว่าการพัฒนาของรัฐทำให้คนชนบทติดกับดักแห่งความยากจน เช่นเดียวกัน ผ้าขาวม้า เสื้อมือฮ่อม ย่าม หรือขอบ ซึ่งชาวบ้านสวมใส่ระหว่างการชุมนุมประท้วงรัฐบาล ก็เป็นการแสดงออกของอัตลักษณ์แห่งท้องถิ่นซึ่งมีนัยได้ตอบการที่รัฐพยายามสร้างภาพชาวบ้านเป็น "ลาวไร้สัญชาติ" ซึ่งรูปแบบการนำวัสดุทางธรรมมาสร้างเป็นสัญลักษณ์ในการต่อสู้เช่นนี้เป็นไปดังที่ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545 : 24) เสนอว่า การเมืองเชิงสัญลักษณ์มีความสำคัญมากในระบบการเมืองและสังคมแบบปิดล้อมอย่างที่เป็นอย่าง เพราะวิถีชีวิตของคนในสังคมถูกรอบด้วยเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ดังนั้นการประท้วงต่อต้านระบบจึงมักต้องกระทำผ่าน "การบริโภคเชิงสัญลักษณ์" ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ (2548 : สัมภาษณ์) ได้แสดงทัศนะว่า มีอบปากมูลถือเป็นแบบอย่างของขบวนการต่อสู้ภาคประชาชนในยุคโลกาภิวัตน์ที่มีลักษณะ

เฉพาะตัว ที่เรียกว่า "วาทกรรมอีสาน" (Isan Discourse) ซึ่งหมายถึงการต่อสู้โดยการสร้างวาทกรรมอีสานขึ้นอย่างดงามและหลากหลาย ในรูปแบบที่หาไม่ได้ในมือคนอื่น ๆ

หากพิจารณาในแง่ของยุทธศาสตร์ จะเห็นว่าวิธีการต่อสู้และสะท้อนปัญหาเงื่อนไขปากมูลของขบวนการภาคประชาชนมีหลายรูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบก็เกิดจากปัจจัยเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ดังที่ โจ อั้งภากรณ์ (2546) เสนอว่า กระบวนการเรียกร้องของสมัชชาคนจนเริ่มจากการชุมนุมในพื้นที่เป็นเวลานานปี โดยได้เก็บข้อมูลข้อเท็จจริงเพื่อเสนอให้ภาครัฐได้เข้าใจปัญหาข้อเรียกร้อง ตลอดจนการเสนอต่อสาธารณชนผ่านสื่อมวลชนต่าง ๆ ทั้งทางวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ทั้งภาคภาษาไทยและภาคภาษาต่างประเทศ ประสิทธิ์พร กาฬอ่อนศรี (2546) เสนอว่า สมัชชาคนจนได้สร้างนวัตกรรมการต่อสู้ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น โบแดงข่าว จุดหมาย จุดหมายเปิดผนึก เอกสารบทความ บทสัมภาษณ์ แผ่นพับ โปสเตอร์ สติกเกอร์ หนังสือ สมุดภาพ บอร์ดนิทรรศการ ของสมัชชาคนจน ป้ายผ้า คัทเอ๊าท์ เสื้อยืดธรรมรงค์ สินค้าคนจน เทปเพลง หมอลำ เป็นต้น

นักวิชาการและสถาบันทางวิชาการนับเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชน บทบาทของนักวิชาการสามารถจำแนกได้หลายกลุ่ม เช่น นักวิชาการที่มีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวทางสังคม ในฐานะเป็นผู้สร้างความรู้หรือเสนอทางเลือกใหม่ ๆ ให้กับสังคม และนักวิชาการที่เสนอตัวเองในภาพของนักเคลื่อนไหวทางสังคม นักวิชาการที่มีส่วนร่วมในการผลิตและเสนอความรู้ในรูปแบบของงานวิจัยปากมูล อาทิ งานวิจัยเรื่อง "โครงการศึกษาแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล" ของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2546) งาน "วิจัยไต้หวัน แม่ขุน การกลับมาของคนหาปลา" ของคณะนักวิจัยไต้หวัน สมัชชาคนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2545) งานวิจัยเรื่อง "เขื่อนปากมูล : เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย" ของสมศรี ชัยวณิชยา (2542) งานวิจัยเรื่อง "ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล" ของ นลินี ดันตุนิตย์ (2546) และงานเรื่อง "วิพากษ์โลกาภิวัตน์จากจุดยืนของท้องถิ่นนิยม" ของ พัฒนา กิติอาษา (2546) เป็นต้น โดยเฉพาะข้อเสนอในข้อเสนอของ พัฒนา กิติอาษา ซึ่งให้เห็นว่า กระบวนการต่อสู้ในระดับ "ปรากฏการณ์" กับ "วิชาการ" เป็นสิ่งที่สัมพันธ์กัน ส่วนบทบาทของนักวิชาการที่เคลื่อนไหวในรูปแบบของการจัดกิจกรรมทางวิชาการ ได้แก่ การจัดเวทีเสวนาทางวิชาการในโอกาสต่าง ๆ ดังเช่น การประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทางรอดของคนจน" (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538) การเสวนาเรื่อง "คนจนผู้ไร้อำนาจกับสังคมไทย" (ยศ สันตสมบัติ, 2545) การจัดเวทีนานาชาติเรื่อง "ภาคประชาสังคมกับการจัดการลุ่มน้ำโขง" (มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545) การเสวนาเรื่อง "25 ปี การต่อสู้ของภาคประชาชน" (สมัชชาคนจน, 2546) ซึ่งการสร้างเวทีทางวิชาการในลักษณะนี้ก็เพื่อเป็นปฏิบัติการทางวิชาการอีกรูปแบบหนึ่ง โดยทำการทบทวน สรุปบทเรียนและสังเคราะห์องค์

ความรู้จากเวทีสัมมนา ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจกับคำนิยามความหมายว่าด้วยการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา อันถือเป็นการยกย่องระดับปัญหาจากระดับปรากฏการณ์เข้าสู่ระดับแนวคิด นอกจากนี้ยังมีการเคลื่อนไหวในลักษณะของการมีส่วนร่วมจากบุคคลหลายฝ่าย ดังที่ ใจ อึ้งภากรณ์ (2546) เสนอว่าในกระบวนการต่อสู้ภาคประชาชนได้มีการเปิดทางให้นักวิชาการ ปัญญาชน ผู้หลักผู้ใหญ่ในสังคมไทยลงพื้นที่เพื่อรับรู้สภาพปัญหาโดยตรง เช่น เสน่ห์ จามริก นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม อานันท์ ปันยารชุน สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ประเวศ วะสี และกลุ่มเสรีธรรม (องค์การด้านศาสนา) กลุ่มองค์กรประชาธิปไตย กลุ่มองค์กรประชาธิปไตย พันธมิตรองค์กรภาคประชาชนทั้งในประเทศและต่างประเทศ นิสิต นักศึกษา ศิลปิน นักกฎหมาย สมาชิกวุฒิสภา ซึ่งบุคคลและองค์กรต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นกลุ่มที่ติดตามสนใจจะเข้าถึงสภาพปัญหาและเป็นพันธมิตรของสมัชชาคนจน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2549 : 28) เสนอมุมมองต่อปฏิบัติการของประชาชนที่ทำการต่อสู้ภายใต้อุดมการณ์ของสมัชชาคนจนและเครือข่ายพันธมิตร ว่า เป็นกระบวนการต่อสู้และเสนอตัวตนของกลุ่มคนชายขอบที่ต้องการขจัดเงื่อนไขที่ปิดกั้นต่าง ๆ ที่แฝงอยู่ในโครงสร้างของสังคม ได้แก่ วิธีคิด ความคิดเกี่ยวกับสิทธิ ตลอดจนโครงสร้างเศรษฐกิจที่บิดเบือน ซึ่งที่ผ่านมาสังคมต้องเข้าใจผิด และมักกล่าวโทษคนที่ตกเป็นเหยื่อว่าเป็นต้นเหตุของปัญหา ชัยันต์ วรรณนะภุติ (2543 : 2) เสนอทัศนะว่า การต่อสู้ของชาวปากมูลเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขความไม่ยุติธรรมจากการพัฒนาประชาชนเหล่านี้จึงต้องการแสวงหาพื้นที่ทางสังคม ขณะที่ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2547 : 7) อธิบายว่า การลุกขึ้นมาต่อสู้ของชาวบ้านเป็นสัญญาณว่าวาทกรรมการพัฒนาในสังคมไทยในปัจจุบันมิได้ผูกขาดรวมศูนย์อยู่ที่รัฐอีกต่อไป เนื่องจากองค์กรเอกชนพัฒนาและภาคประชาชนได้มีบทบาทสำคัญในเรื่องของการพัฒนาเพิ่มมากขึ้น จากข้อเสนอดังต้นนี้ จะเห็นได้ว่าบทบาทของขบวนการภาคประชาชนโดยเฉพาะในแง่ที่ได้มีการดึงชาวบ้านและเครือข่ายพันธมิตรเข้ามาไว้ในโครงสร้างเดียวกันเพื่อขับเคลื่อนปัญหาต่าง ๆ กับรัฐภายใต้ยุทธศาสตร์ของ "สมัชชาคนจน" นั้น ทำให้สถานะของสมัชชาคนจนกลายเป็น "พื้นที่ใช้สอย" ที่กลุ่มคนซึ่งเดือดร้อนในกรณีปัญหาต่าง ๆ ในสังคมซึ่งไม่มีทางออกได้เข้ามาใช้เป็นช่องทางในการขับเคลื่อนปัญหาของตนสู่พื้นที่สาธารณะเพื่อเรียกร้องและต่อรองกับรัฐเพื่อให้สามารถเข้าถึงทรัพยากร

3.2.3 ปฏิกริยาตอบโต้ของภาครัฐ

ปฏิบัติการตอบโต้ของภาครัฐ หมายถึง ชุดของปฏิบัติทางวาทกรรมของภาครัฐที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อทำลายกระบวนการต่อสู้ของกลุ่มสมัชชาคนจน ใจ อึ้งภากรณ์ (2546) เสนอไว้ในบทความเรื่อง "การเมืองไทย สมัชชาคนจน และกระบวนการบิดเบือนของรัฐ" ระบุว่าภาครัฐได้มีกระบวนการทำลายความน่าเชื่อถือของสมัชชาคนจนโดยการกล่าวหาการชุมนุม

ของสมาชิกบางคนจนว่าขาดความชอบธรรมเนื่องจากเป็นการ “เรียกร้องข้าช้อน” “ผิดกฎหมาย” “วุ่นวาย” “ทำให้จรรยาบรรณผิด” “รัฐบาลแก้ไขปัญหาให้แล้ว” “ผู้ชุมนุมเป็นลาว” “มีพรรคการเมืองอยู่เบื้องหลัง” “รับจ้างประท้วง” “เป็นอดีตคอมมิวนิสต์” “ได้ดิบจะเอาศอก” “ไม่รู้จักพอ” “ต้องการล้มล้างรัฐบาล” “ไม่คำนึงถึงส่วนรวม” อาคม สรรฐชาติ (2543) กล่าวว่า “แกนนำเอ็นจีโอรับคำสั่งมาจากต่างชาติ” มุมมองของสื่อ เช่น หนังสือพิมพ์เสรีชัย (17-23 มิถุนายน 2543) เสนอว่า ในสายตาของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยและเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองบางคน จึงมองการลุกขึ้นมาต่อสู้และเคลื่อนไหวของชาวบ้านเป็นเหมือนผู้ก่อการร้าย กลุ่มเพื่อนประชาชน (2547) กล่าวว่า ในการบุกเข้ายึดโรงไฟฟ้าเขื่อนปากมูลของชาวบ้านและสมาชิกบางคน ถูกมองว่าเป็นพฤติกรรมของ “โจรก่อการร้าย” ยึดโรงไฟฟ้าเขื่อนปากมูล (กลุ่มเพื่อนประชาชน, 20 สิงหาคม 2547) ในหนังสือพิมพ์แนวหน้า (2543) เสนอว่า “พวกที่ยึดเขื่อนปากมูลเกิดขึ้นเพราะมีการยุแหย่ว่า ถ้ามีอุปถัมภ์ความวุ่นวายเรียกร้องล้มเจ้าจะได้เงินคนละ 5 แสนบาทเป็นอย่างน้อย” รวมถึงข้อเสนองานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546) ในบทความเรื่อง “นายหน้าค้าความจนและความอาย” ที่เสนอว่า รัฐได้ดำเนินเอ็นจีโอผ่านสื่อมวลชนว่าเป็น “นายหน้าค้าความจน” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2546) เป็นต้น

นิยามเหล่านี้เป็นยุทธศาสตร์การทำลายความชอบธรรมของกลุ่มสมาชิกบางคนโดยการพยายามสร้างความจริงว่า การเรียกร้องของสมาชิกบางคนไม่ได้เกิดจากปัญหาหรืออุดมการณ์ แต่มีผลประโยชน์หรือมีผู้บงการอยู่เบื้องหลัง ใจ อึ้งภากรณ์ (2543) เสนอว่า ข้อกล่าวหาเหล่านี้ นอกจากเป็นการติดฉลาก/ ติดป้าย/ กีดกัน ให้สมาชิกบางคนกลายเป็น “คนอื่น” ในสายตาของรัฐผ่านกระบวนการบิดเบือนเพื่อทำให้คนทั่วไปมีทัศนคติด้านลบต่อสมาชิกบางคน ยังเป็นกระบวนการของการทำให้เป็นชายขอบอีกด้วย สอดคล้องกับข้อเสนองานของ ประชา ธรรมดา (2546) ที่อธิบายว่า ปฏิบัติการของภาครัฐมีความได้เปรียบเนื่องจากมีกลไกของอำนาจรัฐเป็นตัวขับเคลื่อน ผ่านกระบวนการโฆษณาครอบงำให้คนเชื่อตาม ซึ่งเป็นวิธีการสร้างความจริงสู่สาธารณชนได้โดยง่าย และในกรณีการติดฉลาก/ ติดป้ายขบวนการสมาชิกบางคนให้เป็นขบวนการต่อสู้ของคนชายขอบนั้น อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2549 : 5) เสนอไว้ว่า กระบวนการกลายเป็นชายขอบเกิดขึ้นได้ใน 2 กรณี คือ ทิศทางหนึ่ง ความเป็นชายขอบเกิดขึ้นจากการถูกกีดกัน และถูกลดอำนาจหรือถูกติดป้าย และในอีกทิศทางหนึ่ง ความเป็นชายขอบเกิดขึ้นจากการถูกดึงเข้าร่วมกระบวนการจนกลับกลายเป็นชายขอบ แนวคิดนี้นำมาสู่การวิเคราะห์ว่า กระบวนการกลายเป็นชายขอบของมีอุปปากมูลนั้นมิได้เกิดขึ้นเพราะถูกกีดกันเพียงด้านเดียว แต่เกิดจากกระบวนการทั้งสองด้าน ทั้งด้านที่ถูกผนวกเข้าและด้านที่ถูกกีดกัน กล่าวคือ ด้านหนึ่งชาวบ้านถูกผนวกเข้าในโครงสร้างของสมาชิกบางคน ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็ถูกกีดกัน/ ปิดกั้น และติดป้ายให้เป็น “อื่น” โดยปฏิบัติของรัฐในเวลาเดียวกัน จากมุมมอง

ดังกล่าว กระบวนการสร้างความเป็นชายขอบจึงเป็นปรากฏการณ์หนึ่งของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมไทย

ส่วนปฏิบัติการตอบโต้ทางวิชาการของภาครัฐ พบว่ามีงานวิจัยหลายชิ้นที่ผลิตขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่เป็นเครื่องมือพอกขาวให้กับโครงการของรัฐบาลโดยพยายามอธิบายว่าแนวทางการดำเนินนโยบายของรัฐบาลนั้นอิงอยู่กับหลักวิชาการตลอดเวลา ดังเช่น ข้อเสนอในงานศึกษาลำรวจเรื่อง "ผลกระทบของโครงการเขื่อนปากมูลที่มีต่อระบบนิเวศของลำน้ำมูลและบริเวณโดยรอบ" ของธนาคารโลก (2537) และงานวิจัยเรื่อง "การติดตามการเปลี่ยนแปลงผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล" ของ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2540) และหลังสุดคือรายงานการวิจัยเรื่อง "การสำรวจความคิดเห็นของประชาชนกรณีเขื่อนปากมูลในพื้นที่อำเภอโขงเจียม อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอสิรินธร เพื่อประกอบการตัดสินใจเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล" ของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2545) ซึ่งเป็นงานวิจัยที่รัฐบาลสั่งให้สำนักงานสถิติแห่งชาติทำการศึกษาเพื่อมาใช้ในการประกอบการตัดสินใจนโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการผลิตความรู้เพื่อใช้รองรับการตัดสินใจเชิงนโยบายของรัฐบาล ภายหลังจากที่รัฐบาลได้ปฏิเสธงานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ซึ่งเสนอทางออกในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลไม่ตรงกับความต้องการของรัฐบาล

3.2.4 รัฐหรือเอ็นจีโอที่สร้างเงื่อนไขมีอบไม่รู้จบ

จากการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับวาทกรรมว่าด้วย "มีอบไม่รู้จบ" พบว่าสาเหตุที่ทำให้มีอบไม่รู้จบมาจาก 3 เงื่อนไขคือ (1) เงื่อนไขที่รัฐสร้างขึ้น (2) เงื่อนไขที่ภาคประชาชนสร้างขึ้น และ (3) การพ่วงกรณีปัญหาต่าง ๆ เข้าไว้ในยุทธศาสตร์เดียวกัน ซึ่งกระบวนการทั้ง 3 ประการดังกล่าวนี้เอง ที่ได้นำมาซึ่งคำว่า "มีอบไม่รู้จบ" ดังนี้

(1) เงื่อนไขที่รัฐสร้างขึ้น พบว่าในการเรียกร้องของสมาชิกคนจนภาครัฐได้รับปากชาวบ้านว่าจะแก้ไขปัญหาให้ แต่ก็ไม่สามารถปฏิบัติได้ตามคำมั่นสัญญา เมื่อปัญหาชาวบ้านยังไม่ได้รับการแก้ไข คำมั่นสัญญาจึงกลายเป็นเงื่อนไขให้ชาวบ้านลุกขึ้นมาเรียกร้องและทวงถามสัญญาประชาคมอยู่ตลอดเวลา เงื่อนไขของมีอบปากมูลที่วนเวียน ได้แก่ เงื่อนไขที่ 1 ในสมัยรัฐบาลชวน 1 ได้มีข้อตกลงจ่ายค่าชดเชยอาชีพประมงให้แก่ชาวบ้านในช่วงระยะเวลา 3 ปี ประการ ปิ่นตบแต่ง (2546) กล่าวว่า ระหว่างการดำเนินการก่อสร้างเขื่อน โดยมีข้อตกลงว่าหลังสร้างเขื่อนจะไม่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน แต่ภายหลังพบว่าการสร้างบันไดปลาโจน และการปล่อยพันธุ์ปลา ไม่ได้ผล ชีวิตของชาวบ้านยังไม่มีอะไรดีขึ้น เงื่อนไขที่ 2 ในสมัยรัฐบาล บรรหาร ศิลปอาชา

มีมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 22 เมษายน 2539 โดยรัฐบาลยอมรับในหลักการว่า ชาวบ้านมีความเดือดร้อนจริง และมีการพิสูจน์ปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้าน และพิจารณามาตรการแก้ไข แต่การดำเนินการสะดุดลงเพราะมีการยุบสภาเสียก่อน เงื่อนไขที่ 3 ในสมัยรัฐบาล พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ในการชุมนุม 99 วันของสมัชชาคนจน (ระหว่างวันที่ 24 มกราคม - 2 พฤษภาคม 2540) มีมติ ครม. วันที่ 22 เมษายน 2540 อนุมัติในหลักการให้จ่ายค่าทดแทนความเสียหาย โดยให้มีการหาที่ดินเพื่อทำการเกษตรครอบครัวละ 15 ไร่ หากไม่สามารถหาที่ดินได้ให้จ่ายเป็นเงินแทน แต่ยังมีได้ดำเนินการแต่อย่างไรก็เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเสียก่อนเมื่อพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ถูกบีบให้ลาออก และเงื่อนไขที่ 4 ภายหลังจากลาออกของ พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ รัฐบาลชวน หลีกภัย ได้มี มติ ครม. วันที่ 21 เมษายน 2541 ไม่ให้มีการจ่ายค่าชดเชยซ้ำซ้อนย้อนหลังกรณีเงื่อนไขที่สร้างแล้ว ดังข้อเสนอก่อนที่ว่า "รัฐบาลชวนได้พิจารณาปัญหา สมัชชาคนจน 16 กรณีปัญหาในวันอังคารที่ 25 กรกฎาคม 2543 ออกมาในลักษณะของการพิจารณาที่ดูเหมือนไม่ได้แก้ปัญหาเลย" (สมัชชาคนจน, 2543) ซึ่งการบอกปิดอย่างไม่มีเยื่อใยของรัฐบาล ชวน หลีกภัย ดังกล่าว ได้ทำร้ายความรู้สึกของผู้ชุมนุมและถือเป็นการทำลายพลังของภาคประชาชนอย่างรุนแรงและนำมาสู่การเรียกร้อง ที่เรียกว่า "มือบไม่รู้จัก" นับตั้งแต่นั้นมา อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาเงื่อนไขทั้ง 4 ข้อข้างต้นก็จะเห็นได้ว่าจนถึงขณะนี้ยังไม่มีเงื่อนไขใดของชาวบ้านที่ได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลหลาย ๆ ชุดที่ผ่านมา โดยเฉพาะเงื่อนไขข้อที่ 3 คือ มติ ครม. วันที่ 22 เมษายน 2540 สมัยรัฐบาล พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ และเงื่อนไขข้อที่ 4 คือ มติ ครม. วันที่ 21 เมษายน 2541 สมัยรัฐบาลชวน หลีกภัย นั้น ถือเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองที่ชาวบ้านและพันธมิตรสมัชชาคนจนนำมาเป็นเงื่อนไขในการเรียกร้องอย่างต่อเนื่องตลอดมา ดังจะเห็นว่า แรงจูงใจที่สำคัญที่แกนนำสมัชชาคนจนนำมาปลุกเร้าในการระดมสมาชิกเข้ามาร่วมชุมนุมเคลื่อนไหวที่ผ่านมา ก็คือการสร้างความคาดหวังให้กับชาวบ้านว่าหากได้รับชัยชนะในการต่อสู้ชาวบ้านจะได้รับค่าชดเชย เป็นเงินรายละ 5 แสนบาท ทั้งนี้เป็นไปตาม มติ ครม. สมัยรัฐบาล พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ เคยรับปากไว้ แต่กลับถูกฉีกทิ้งในสมัยรัฐบาลชวน หลีกภัย นั้นเอง

(2) เงื่อนไขที่ภาคประชาชนสร้างขึ้น พบว่าในการปลุกมือบได้ถูกวางแผนโดยผู้อยู่เบื้องหลัง เทียง บรรเทา (2545) อดีตแกนนำมือบปากมูลที่ตอนหลังกลับใจมาอยู่ข้างภาครัฐเคยให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ไว้ว่า "สาเหตุที่มีมือบปากมูลเรียกร้องกันไม่จบ เป็นเพราะเรื่องนี้ทางกรุงเทพฯ คิดวางแผนมาตั้งแต่เริ่ม สถานที่ประชุมคือราชดำเนินคอนโดมิเนียมใจกลางกรุงเทพฯ ส่วนจะปงชี้ไปทางนักรบการเมืองสายไหนปล่อยให้คิดกันเอาเอง เขาให้ความคิดเรามาตั้งแต่แรก จะประท้วง อย่าคิดกันแค่เพียงเรียกร้องเอาเงินชดเชยอย่างเดียว เราต้องมองไปให้กว้างไปกว่านั้น สร้างเงื่อนไขแล้วได้รับผลกระทบอะไรบ้าง" ในความเห็นของ เทียง บรรเทา (2545) มือบไม่รู้จักเป็น

เรื่องของกรวางแผนที่มิ้นักการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องและทำกันอย่างเป็นขบวนการ เป็นยุทธศาสตร์การวางเงื่อนไขเพื่อให้เกิด “แผนม็อบยั่งยืน” ซึ่งกระทำโดยกระบวนการต่อไปนี้ คือ “เรียกร้องขอค่าชดเชยพื้นที่ถูกน้ำท่วมถึง ได้แล้วก็ยกข้อเรียกร้องใหม่ ค่าสูญเสียโอกาสในการทำอาชีพประมง แผนการเรียกร้องยังอยู่ในขั้นขอค่าสูญเสียในการทำอาชีพประมงเท่านั้น การเรียกร้องให้เปิดเขื่อนเป็นเพียงหนึ่งในแผนการ ไม่ว่าจะทางทางจะเปิดหรือปิดเขื่อน แผนการประท้วงยึดเขื่อนต่อไปยังมีอีก เรียกร้องค่าสูญเสียโอกาส ถ้ารัฐบาลให้เปิดเขื่อนถาวรตามข้อเรียกร้อง ม็อบจะเรียกร้องว่าตลอดเวลาที่สร้างเขื่อนมาทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน แทนที่จะมีรายได้จากการจับปลามาก กลับมีรายได้ลดลง รัฐต้องชดเชย พอได้ตรงนี้ก็เรียกร้องให้รัฐบาลฟื้นฟูธรรมชาติที่สูญเสียไปให้กลับคืนมา แต่ถ้าปิดเขื่อนเหมือนเดิม ข้อเรียกร้องจะเปลี่ยนมาเป็นการทำให้ลูกหลานไม่เห็นธรรมชาติที่สวยงามของแก่งหินในแม่น้ำมูล ความหลากหลายทางธรรมชาติจะหมดไป” ในทัศนะของเพียงบรรเทา (2545) เห็นว่า อยู่ที่ค่าชดเชยเป็นหลัก ส่วนข้อเรียกร้องอื่นๆ นั้น ถือเป็นเงื่อนไขที่ตั้งขึ้นมาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับเป้าหมายของการเรียกร้องเท่านั้น

(3) การพ่วงกรณีปัญหาต่าง ๆ เข้าไว้ในโครงสร้างเดียวกัน เพียง บรรเทา (2545) กล่าวว่า “ผู้นำม็อบปากมูล นอกจากมีหน้าที่ปลุกม็อบปากมูลแล้ว ยังมีหน้าที่คอยไปช่วยปลุกม็อบในที่อื่น ๆ ทั่วประเทศด้วย เพราะม็อบที่อื่นกำลังไม่พอ ต้องส่งกองกำลังม็อบปากมูลไปช่วยเสริมให้กำลังม็อบใหญ่ขึ้น คู่มืออำนาจ มีพลัง การเรียกร้องขออะไรจะได้ง่ายขึ้น” แนวความคิดนี้ชี้ให้เห็นว่าม็อบแต่ละแห่งมิได้มีศักยภาพในตัวเอง หากแต่จะสามารถดำรงอยู่ได้โดยอาศัยศักยภาพและพลังของเครือข่ายต่าง ๆ ที่กระจายอยู่ทั่วประเทศ ข้อมูลที่สนับสนุนแนวคิดนี้ จะเห็นได้ว่าการเคลื่อนไหวที่ผ่านมาประเด็นเรียกร้องมิได้จำกัดอยู่เฉพาะปัญหาเขื่อนปากมูลเท่านั้น แต่พบว่ามีกรพ่วงเครือข่ายกรณีปัญหาต่าง ๆ เข้าไว้ในโครงสร้างเดียวกันตลอดเวลา ดังเช่น การเรียกร้องกรณีปัญหาเหมืองโปแตสเซียมที่ไทย-มาเลย์ หรือ บ่อนอก-หินกรูด เป็นต้น แต่การเคลื่อนไหวที่ใช้ชื่อ “สมัชชาคนจน” หรือ “ม็อบปากมูล” เป็นสัญลักษณ์ในการต่อสู้เรียกร้องทุกครั้งได้ทำให้คนทั่วไปเข้าใจว่าปัญหาของสมัชชาคนจนเป็นการเรียกร้องของชาวบ้านปากมูลเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น

สำหรับผลกระทบอันเกิดจากปัญหาม็อบสมัชชาคนจน สฤณี วิฑูรย์ (2546 : สมภาษณ์) กล่าวถึงม็อบหน้าทำเนียบในฐานะเป็นปฏิบัติการทางสังคมที่ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจ สังคม และเสถียรภาพของรัฐบาล ว่า “ม็อบทำให้เสียภาพลักษณ์ของประเทศ ทำให้รัฐเสียหน้า จุดที่ตั้งม็อบเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน ทำให้รัฐต้องแก้ปัญหามากมาย ม็อบหน้าทำเนียบเป็นการปักเชื้อให้ม็อบอื่นเอาอย่าง และเป็นปัญหาของ กทม. รัฐจึงต้องรีบแก้ปัญหเพราะหากปล่อยให้ม็อบยึดเขื่อนรัฐบาลจะเสียดุลคนกรุงเทพฯ ในมุมมองของภาครัฐ ม็อบควรอยู่กับที่ รัฐจะลงมาแก้ปัญหเอง เช่น การให้กองทุนมาแก้ปัญหาด้านอาชีพ ปัญหาที่รัฐ

สามารถแก้ไขได้ คือกรณีเขื่อนห้วยระห้า อำเภอนาตาล จังหวัดอุบลราชธานี เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนว่า รัฐยอมคืนผืนนาให้ ยายไฮ ชันจันทา โดยการเจาะเขื่อนและปล่อยน้ำออกจากเขื่อนเพื่อให้อ่างเก็บน้ำกลับคืนสภาพเป็นผืนนา วิธีการของรัฐในกรณีนี้ ไม่เพียงเป็นการสร้างความชอบธรรมในเชิงบริหารของรัฐบาล แต่ยังต้องการแสดงให้เห็นว่ารัฐมี "จิตสำนึกทางนิเวศ" และมีความจริงใจต่อการแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า การแก้ปัญหาเขื่อนห้วยระห้าถือเป็นผลงานชิ้นสำคัญของรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ทั้งยังเป็นการสร้างภาพให้เห็นจุดยืนของรัฐบาลที่ยืนยันแนวทางการแก้ปัญหาเรื่องทรัพยากรว่าประชาชนสามารถเรียกร้องจากรัฐได้โดยพลังแห่งปัจเจก ไม่ใช่กดดันรัฐบาลโดยการสร้างม็อบมาปิดล้อมทำเนียบ อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏในเวลาต่อมาว่านโยบายการแก้ปัญหาเขื่อนห้วยระห้าได้กลายเป็นยุทธศาสตร์ของการโดดเดี่ยวยายไฮ ชันจันทา ออกจากชาวบ้าน เพราะในที่สุดแล้วชาวบ้านคนอื่น ๆ ที่ไม่เห็นด้วยกับแนวทางของยายไฮต่างก็หันมาจัดการกับยายไฮในภายหลัง ในกรณีดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการแก้ปัญหากรณีปัญหาเขื่อนห้วยระห้า เอ็นจีโอ นักวิชาการ และสื่อ หลงกลรัฐ ปล่อยให้รัฐบาลของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มีโอกาสโชว์วิสัยทัศน์ในการแก้ปัญหาเรื่องทรัพยากร และภายใต้ยุทธศาสตร์เดียวกัน รัฐบาลได้ยัง "ส่งสัญญาณ" ไปยังปัญหาเรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ที่กำลังทำการเคลื่อนไหวเรียกร้องในลักษณะเดียวกัน

3.2.5 การตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนลุ่มน้ำมูล

จากการสำรวจพื้นที่เพื่อประเมินสถานการณ์ของความขัดแย้งตั้งแต่ยุคก่อนสร้างจนถึงยุคหลังสร้างเขื่อนปากมูล พบว่ามีประชาชนได้เข้าร่วมทางการเมืองนับตั้งแต่กลุ่มที่อาศัยอยู่เหนือเขื่อนจนถึงท้ายเขื่อน ทวีศักดิ์ มั่นการ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงเป้าหมายและจังหวะการเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนในยุคแรกว่ามาจากปัญหาด้านการสื่อสารระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐกับชาวบ้าน "ตอนที่เข้ามาสำรวจเจ้าหน้าที่บอกกับชาวบ้านว่าจะสร้างเขื่อนยาง เขื่อนยางจะมีลักษณะยึดหยุ่นตามน้ำ น้ำขึ้น-ขึ้นตาม น้ำลง-ลงตาม แต่พอสร้างเสร็จกลับเป็นเขื่อนคอนกรีต ชาวบ้านรู้ว่าถูกหลอกก็ไม่พอใจ จึงพากันไปประท้วงที่กรุงเทพฯ" ในขณะที่ ชมรม ภิญโญ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงสาเหตุที่มาประท้วงว่า เป็นเพราะชาวบ้านสูญเสียอาชีพประมง "พวกเราได้รับผลกระทบและสูญเสียอาชีพ จึงเข้าไปเรียกร้องให้รัฐบาลเปิดเขื่อนถาวร และขอให้รัฐบาลชดเชยค่าสูญเสียโอกาส 8 ปี ที่ไม่ได้จับปลา ซึ่งการไม่ได้จับปลาในช่วงเวลาดังกล่าวหากคิดเป็นมูลค่าแล้วก็จะเงินจำนวนมาก"

สำหรับเป้าหมายในการคัดค้านเขื่อนในยุคแรกนั้นชาวบ้านไม่ได้มองที่ค่าชดเชยดังที่ เทียง บรรเทา อดีตแกนนำม็อบปากมูล กล่าวว่า "เราไม่คัดค้านเขื่อนเพื่อต่อรองค่าชดเชย แต่

เราต้องการอยู่ในที่ดินเดิมของเรากับแม่น้ำมูล" (มติชน, 4 เมษายน 2533) การคัดค้านเชื่อมมาจากเหตุผล ดังที่ ต่อม นาจวน กล่าวว่า "กฟผ.กำลังร่วมมือกับนักการเมืองที่มีแต่ความคิดเรื่องผลประโยชน์ส่วนตัวกับข้าราชการ หลอกประชาชนว่าเชื่อมปากมูลคณะรัฐมนตรีอนุมัติแล้ว และต้องสร้างให้ได้" (มติชน, 4 เมษายน 2533) เทียง บรรเทา กล่าวว่า "เมื่อผู้คัดค้านรวมถึงก็โดนรังแกและถูกโจมตีจากทางจังหวัดและสื่อมวลชนของรัฐ (ทีวีช่อง 3,9) กล่าวหาว่า เป็นคนต่างถิ่น เป็นเขมร เป็นลาวอพยพ เมื่อพวกตนไม่สามารถจะฟัง ส.ส. หรือฟังรัฐบาลได้จึงต้องเดินทางมาในวันนี้" (มติชน, 4 เมษายน 2533) จากข้อเสนอเหล่านี้พอสรุปได้ว่า เหตุผลในการคัดค้านเชื่อมปากมูลในยุคแรกไม่ได้มีเป้าหมายในเรื่องค่าทดแทน แต่เป็นความรู้สึกของราษฎรริมสองฝั่งแม่น้ำมูลที่มีความผูกพันกับที่ดินซึ่งตกทอดมาจากบรรพบุรุษซึ่งอยู่ติดน้ำและมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่า ชาวบ้านกล่าวว่าเมื่อสร้างเชื่อมแล้วจะทำให้เกิดน้ำท่วมและทำลายความอุดมสมบูรณ์เหล่านี้ไป

อย่างไรก็ตาม มีข้อเสนอที่ระบุว่า การคัดค้านเชื่อมปากมูลในยุคแรกนั้นมิได้เกิดขึ้นจากอารมณ์ความรู้สึกเพียงอย่างเดียว แต่ผู้ประท้วงได้ทำการศึกษาผลกระทบมาก่อนล่วงหน้าเห็นว่าเชื่อมจะก่อให้เกิดความเสียหายอย่างแน่นอน จึงต้องลุกขึ้นมาต่อต้าน ดังที่ อิศสระ สมชัย (2547 : สัมภาษณ์) อดีตแกนนำชาวบ้าน กล่าวว่า "ก่อนหน้านี้นักวิชาการของต่างชาติเขาบอกว่าการสร้างเชื่อมมีแต่ความเสียหาย เดิมทีรัฐมองว่าต้องยึดระบบนิเวศเป็นหลักแต่ในที่สุดรัฐบาลก็รวบรัดเอาเรื่องเข้า ครม. ให้ ครม. อนุมัติ แล้วเสนอขอเงินกู้ธนาคารโลก แม้จะมีกลุ่มต่อต้านมากขึ้นแต่ก็ 'ไม่เป็นผล' ข้อเสนอชี้ให้เห็นว่าก่อนที่จะทำการคัดค้านเชื่อมนั้นแกนนำชาวบ้านได้ทำการบ้านมาก่อนแล้วล่วงหน้า ข้อเสนอนี้เป็นบทพิสูจน์ว่าการเคลื่อนไหวของชาวบ้านในยุคแรกมิได้ใช้ความรู้สึกเป็นตัวขับเคลื่อน แต่เป็นการเคลื่อนไหวที่ยึดข้อมูลและเหตุผลทางวิชาการเป็นฐานคิดในการต่อสู้

3.2.6 นักการเมืองท้องถิ่นปลุกกระแสต้านเชื่อมปากมูล

ดังได้กล่าวแล้วว่า ขบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านเชื่อมปากมูลของกลุ่มพลังมวลชนท้องถิ่นในยุคแรก ชาวบ้านได้อาศัยเครือข่ายในพื้นที่คือนักการเมืองท้องถิ่นเป็นแกนนำในการต่อสู้ อิศสระ สมชัย (2547 : สัมภาษณ์) อธิบายถึงสาเหตุที่ต้องเข้ามาเป็นแกนนำชาวบ้านต่อต้านเชื่อมว่า "ตนทำตามบทบาทหน้าที่ของนักการเมือง ประกอบกับชาวบ้านมาขอร้องให้ช่วยเหลือ" ข้อเสนอแสดงให้เห็นว่า การเข้ามาร่วมกับปัญหาของชาวบ้านถือเป็นบทบาทของนักการเมือง แต่ในทัศนะของ สุรชาติ จันทร์สาธา (2547 : สัมภาษณ์) กลับมองว่า นักการเมืองต่างหากที่เป็นฝ่ายเดินเข้าหาชาวบ้าน ดังที่ว่า "ในเวลานั้นนักการเมืองท้องถิ่นมาหาบอกว่าจะพาชาวบ้านไปเอาค่าเสียหายจากผลกระทบของการสร้างเชื่อม ทำให้ชาวบ้านพอใจและบอกว่าเจ้านายมาช่วยแล้ว ส่วนที่ชาวบ้านยอมรับการนำของนักการเมืองเพราะศรัทธาในภาวะผู้นำ ชาวบ้านเห็นว่าแกนนำเรียกกร้องมีความ

เป็นผู้นำ มีลักษณะคำพูดคำจาดี มีไหวพริบ และเป็นนักต่อสู้" จากข้อเสนอของ สุรชาติ จันทร์สาธา อากศรูปได้ว่า การยอมให้นักการเมืองเป็นผู้นำมาจาก 2 เหตุผลหลัก ๆ คือ ด้านหนึ่งชาวบ้านต้องการให้นักการเมืองเป็นผู้นำในการเรียกร้องค่าเสียหาย และอีกด้านหนึ่งเกิดจากภาวะความเป็นผู้นำของนักการเมืองท้องถิ่นที่ทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อถือ ซึ่งการยอมรับภาวะผู้นำและยอมเข้าร่วมขบวนการได้ร่วมธงของนักการเมืองท้องถิ่นดังกล่าว สนับสนุนแนวคิดเกี่ยวกับชนชั้นของ Antonio Gramsci ที่อธิบายว่า ความคิดต่าง ๆ ที่เกิดในหมูชนชั้นนำและขยายไปสู่มวลชนได้นำไปสู่ปฏิบัติการมวลชนนั้น มวลชนไม่สามารถจะก่อให้เกิดความคิดดังกล่าวได้เอง แต่สามารถมีประสบการณ์เกี่ยวกับความคิดนั้นได้โดยอาศัยศรัทธาในบุคคลบางกลุ่ม กล่าวอีกนัยหนึ่ง Gramsci ไม่เชื่อว่ามวลชนจะสามารถมีความสำนึกได้ด้วยตัวเอง แต่จำเป็นต้องอาศัยชนชั้นนำของสังคม (Social Elites) เป็นตัวแทนในการขับเคลื่อนความคิดและปัญหาที่ถูกปมปะไว้

อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาการต่อต้านเขื่อนของชาวบ้านและนักการเมืองท้องถิ่นก็ต้องประสบความล้มเหลวในที่สุด เมื่อปรากฏว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้เริ่มดำเนินการสร้างเขื่อนปากมูลในช่วงปี พ.ศ.2534-2537 อิศระ สมชัย (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยประสบความสำเร็จในการผลักดันเขื่อนปากมูลว่า "เป็นเพราะ กฟผ. ให้สัญญากับชาวบ้านว่าจะลดระดับน้ำจาก 108 เหลือ 103 กฟผ. จะปิดน้ำตั้งแต่เดือนธันวาคมถึงพฤษภาคมของทุกปี จะเพิ่มประตูเขื่อนจาก 7 บาน เป็น 8 บานเพื่อให้ น้ำไหลสะดวก จะสร้างบันไดปลาโจน โดยรัฐยอมเสียเงินเพิ่มอีกร้อยกว่าล้าน และจะเพิ่มเงินค่าชดเชยที่ดินให้สูงขึ้นจากเดิมไร่ละ 2,400-4,000 บาท เป็น 35,000 บาทต่อไร่ ข้อเสนอทั้งหมดนี้ทำให้ชาวบ้านพอใจ" จากข้อเสนอของ อิศระ สมชัย สะท้อนให้เห็นยุทธศาสตร์ที่นำมาสู่ความสำเร็จของภาครัฐ ก็คือ การเปลี่ยนนิยามความหมายของเขื่อนปากมูล โดยรับปากจะให้มีการลดระดับน้ำ การกำหนดช่วงเวลาเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อน การเพิ่มประตูระบายน้ำเขื่อน การแก้แบบเขื่อนให้มีบันไดปลาโจน นอกจากนี้ รัฐยังใช้วิธีการต่อรองแบบขายตรงกับชาวบ้านโดยไม่ผ่านตัวแทนหรือนายหน้าคือนักการเมืองท้องถิ่น ด้วยการรับปากจะเพิ่มเงินชดเชยราคาที่ดินให้ โดยเฉพาะประเด็นหลังนี้ นับว่ามีผลอย่างมากต่อการตัดสินใจของราษฎร เพราะทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่พอใจยอมรับเงื่อนไขของรัฐบาล ซึ่งการเปลี่ยนท่าทีของชาวบ้านเช่นนั้นเท่ากับเป็นการโดดเดี่ยวนักการเมืองท้องถิ่น และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้นักการเมืองท้องถิ่นต้องตัดสินใจถอนตัวจากปัญหาเขื่อนปากมูลในเวลาต่อมา

ต่อมาภายหลังจากที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเริ่มลงมือดำเนินการก่อสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับการถอนตัวออกจากปัญหาเขื่อนปากมูลของนักการเมืองท้องถิ่น ทำให้เกิด "สุญญากาศ" ทางการเมือง ทวีชัย นาจวน (2547 : สัมภาษณ์) ได้

กล่าวถึงบรรยากาศทางการเมืองในช่วงหลังจากนักการเมืองท้องถิ่นถอนตัวจากปัญหาเขื่อนปากมูล ว่า "เดิมทีมีนักการเมืองท้องถิ่น พอนักการเมืองท้องถิ่นถอนตัว เอ็นจีโอเข้ามา ต่อมาตอนหลังมีแนวร่วมจากที่ต่าง ๆ เข้ามาสมทบจำนวนมาก เช่น กลุ่มชาวบ้านและนักศึกษาจากสุรินทร์ ศรีสะเกษ บัณฑิตานี นราธิวาส มาทั่วประเทศทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง เป็นพวกเอ็นจีโอ" และในส่วนของอดีตแกนนำที่เป็นชาวบ้านและนักการเมืองท้องถิ่นที่เคยเข้าร่วมเคลื่อนไหวในเหตุการณ์เดียวกันได้แสดงความคิดเห็นต่อการถอนตัวของนักการเมืองท้องถิ่นในท่าทีที่แตกต่างกัน เทียง บรรเทา (2545) กล่าวว่า "แกนนำมือบตอนแรกเป็นนักการเมืองที่ต้องการใช้มือบชาวบ้านเป็นฐานเสียงเลือกตั้ง ยังโลภสาวย (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า นักการเมืองนำชาวบ้านประท้วงเขื่อนเพราะต้องการสร้างอิทธิพล" ส่วน นิกร วิสเพ็ญ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า ชาวบ้านถูกนักการเมืองท้องถิ่นทอดทิ้ง พรรคประชาธิปัตย์จุดพลุทางการเมือง ตอนแรกเป็นผู้นำชาวบ้านคัดค้านเขื่อน พอเป็นรัฐบาลกลับสนับสนุนเขื่อนและทำร้ายชาวบ้าน" จะเห็นว่าข้อเสนอเหล่านี้แทบทั้งหมด ล้วนเป็นมุมมองของนักการเมืองท้องถิ่นในแง่ลบทั้งสิ้น ในขณะที่ อิศระ สมชัย (2547 : สัมภาษณ์) อธิบายว่าสาเหตุที่ต้องถอนตัวออกจากปัญหาเขื่อนเพราะคัดค้านไม่ให้สร้างเขื่อนแต่เมื่อรัฐบาลสร้างทำให้หมดหน้าที่ อีกส่วนหนึ่งคือตอนนั้นวนิดาเข้ามาเรียกร้องเงินค่าชดเชย เมื่อรัฐบาลยอมจ่ายแล้วก็ไม่ยอมเลิก ตนเห็นว่าผิดเจตนารมณ์ของการเรียกร้องตั้งแต่ตอนต้นจึงถอนตัวออกมา และที่สำคัญคือในเวลานั้น ตนถูกกดดันอย่างหนักจากภาครัฐ ไม่ว่าจะเป็นผู้ว่าฯ ทหาร ตำรวจ อีกทั้งยังถูกรุมขู่กดดันจากมวลชนนอกพื้นที่ ส่วนที่มีบางคนบอกว่าตนมาหาประโยชน์ทางการเมือง เขาคิดผิด เพราะประชาชนที่เดือดร้อนทั้งหมดไม่ได้อยู่ในเขตเลือกตั้งของตน ตนอยู่ในเขตสิรินธรกับพิบูล แต่ทางจังหวัดมากดดันตน ทางน้ำยืนมากดดัน คนน้ำยืนต้องการให้สร้างเขื่อน ให้ตนเลิก

3.2.7 สถานการณ์ทางการเมืองในยุคหลังสร้างเขื่อน

สำหรับปรากฏการณ์ความขัดแย้งในยุคหลังสร้างเขื่อน พบว่ามีอบในพื้นที่ได้ก่อให้เกิดความรุนแรงหลายครั้งโดยเฉพาะในช่วงที่มีการปิดล้อมสันเขื่อนอย่างยาวนาน ในทัศนะของเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการ พ.ต.ต.ดุจดล ด้ายละออง (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงเหตุการณ์ในช่วงดังกล่าวว่า "ในช่วงที่สถานการณ์คับขันและมีความขัดแย้งอย่างรุนแรง ทางกรมจะสั่งให้มีการปิดเขื่อนปากมูล และปิดเส้นทางสัญจรทุกชนิดบนสันเขื่อนปากมูล เพื่อป้องกันกลุ่มปัญหาเขื่อนบุกเข้ายึดสันเขื่อนเหมือนอย่างที่เคยทำมาแล้ว แกนนำของกลุ่มนี้มาจากทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ พวกนี้จะมาชี้นำสังคม มีการใช้นักศึกษาจากมหาวิทยาลัยที่ไม่รู้เท่าทันมาเป็นเครื่องมือ" ในความเห็นของเจ้าหน้าที่ภาครัฐมองพฤติกรรมของกลุ่มผู้ประท้วงว่าทำเกินกว่าเหตุ ดังที่ พ.ต.ต.ดุจดล ด้ายละออง (2547 : สัมภาษณ์) ให้สัมภาษณ์ว่า "พวกมือบทำเกินกว่าเหตุ มีการยึดสันเขื่อน เรียกร้อง

ให้เปิดประตูเรือน แต่ครั้งมีข้อเรียกร้องในสิ่งที่ทำได้ยาก เป็นยุทธศาสตร์ของการวางเงื่อนไข" ดังนั้นแนวทางในการแก้ปัญหาของเจ้าหน้าที่บางครั้งจึงต้องเข้มงวดหรือตัดสินใจขั้นเด็ดขาดในการรักษาความปลอดภัยของตัวเรือนเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหาย

การปราบม็อบบนสันเขื่อนในระหว่างการควบคุมสถานการณ์ ได้มีปฏิบัติการหลายรูปแบบ เช่น ทั้งสองฝ่ายได้ทำการแทรกซึม ยั่วยุ เพื่อช่วงชิงสถานการณ์ สุรชาติ จันทร์สาธา (2547 : สัมภาษณ์) เจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติการอีกคนหนึ่งกล่าวว่า "ทุกครั้งที่มีการปะทะกันที่หมู่บ้านแม่มูน มันยืนบนสันเขื่อนมักจะมีเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น ทหาร ตำรวจ หรือ อ.ส.แทรกซึมเข้าไปอยู่ในเหตุการณ์ด้วยเสมอทั้งโดยเปิดเผยและไม่เปิดเผย ยุทธวิธีของเจ้าหน้าที่คือแทรกซึมเข้าไปในกลุ่มม็อบเพื่อส่ง "สัญญาณ" หรือ "ยั่วยุ" ให้ฝ่ายม็อบลงมือก่อน ซึ่งปรากฏว่า มีหลายครั้งที่ฝ่ายชาวบ้านตัดสินใจผิดพลาด เมื่อควบคุมอารมณ์ไม่อยู่ชาวบ้านจะชิงลงมือก่อน ฝ่ายรัฐจะใช้โอกาสนี้เข้าสลายองค์กร" กรณีตัวอย่างของการใช้ความรุนแรงในพื้นที่ พบที่บ้านผาประตูทองซึ่งมีการปะทะกันถึงขั้นเสียชีวิต ชม ภิญญ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ที่บ้านผาประตูทอง (บนถนนพิบูล-โขงเจียม) มีการสร้างอนุสรณ์สถานให้แก่ชาวบ้านที่เสียชีวิตจากการปะทะกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบนสันเขื่อนปากมูล โดยปั้นเป็นรูปคน 3 คน ยืนอยู่บนชะง่อนหินปากทางเข้าหมู่บ้าน ต่อมาทางการได้สั่งให้รื้อออกไป ปัจจุบันรูปปั้นดังกล่าวถูกนำไปเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์ปากมูลในสหกรณ์ปากมูล บ้านน้ำสร้าง" สมพงษ์ เจริญศรี (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวยืนยันว่า "มีผู้ที่เสียชีวิตจากการเผชิญหน้ากันบนสันเขื่อนหลายราย แต่ที่ไม่เปิดเผยก็เพราะต่างฝ่ายก็พยายามปิดข่าว มือบกลัวจะเสียแนวร่วม รัฐก็กลัวข้อกล่าวหาว่าใช้ความรุนแรงและละเมิดสิทธิมนุษยชน" ดังนั้นอนุสรณ์สถานที่ชาวบ้านสร้างขึ้นในครั้งนี้นี้จึงเป็นการสร้างวาทกรรมการต่อสู้ของภาคประชาชน โดยรูปปั้นจะทำหน้าที่สื่อความหมายระหว่างกันในความหมายของสัญลักษณ์ในการปลุกเร้าสำนึกและอุดมการณ์แห่งความเสียสละและความกล้าหาญของคนรากหญ้าที่ลุกขึ้นมาต่อสู้กับอำนาจที่ไม่เป็นธรรม

3.2.8 การประเมินสถานการณ์ความขัดแย้งจากวาทกรรมชาวบ้าน

อย่างไรก็ตามจากการประเมินสถานการณ์ความขัดแย้งเขื่อนปากมูลในปัจจุบัน ชม ภิญญ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ทุกวันนี้ชาวบ้านที่เป็นเครือข่ายเอ็นจีโอยังคงนัดชุมนุมกันตามโอกาส โดยใช้ "ตลาดกลาง" (คือ สหกรณ์การเกษตรปากมูล บ้านน้ำสร้าง) เป็นสถานที่ชุมนุม ประเด็นหรือส่วนใหญ่จะเป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การติดตามข้อมูลข่าวสาร รวมทั้งการปรึกษาหารือแนวทางการต่อสู้ ผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่จะเป็นเครือข่ายแกนนำจากหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งเคยต่อสู้ร่วมกันมาก่อน แต่ไม่ปรากฏว่ามีการสร้างเครือข่ายขึ้นใหม่แต่อย่างใด หัวข้อหรือสำสูดมีข้อตกลงกันว่า ชาวบ้านจะเดินทางไปยื่นหนังสือต่อนายกรัฐมนตรีเพื่อเรียกร้อง 3 ข้อคือ ให้เปิด

เชื่อนถาวร ให้พื้นฟูครอบครัวที่น้องผู้เสียหาย และให้พื้นฟูธรรมชาติสองฝั่งแม่น้ำมูล" จากคำอธิบายดังกล่าวแสดงว่า การเคลื่อนไหวในพื้นที่ของเครือข่ายเอ็นจีโอยังคงดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง ในระหว่างที่เหตุการณ์ยังเจ็บสงบ กลุ่มการเมืองในพื้นที่ก็ยังคงมีการ "สื่อสาร" หรือ "แลกเปลี่ยนข้อมูล" กันเองภายในกลุ่มเครือข่าย ดังจะเห็นว่าประเด็นสนทนายังเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการต่อสู้ที่ผูกโยงกับเงื่อนไขทางการเมืองส่วนบน อีกทั้งข้อคิดเห็นเหล่านี้ยังชี้ให้เห็นว่าแกนนำในพื้นที่ยังคงมีการเคลื่อนไหวและติดตามสถานการณ์อยู่ตลอดเวลา ส่วนปฏิบัติการทางการเมืองนั้นต้องรอการส่งสัญญาณจากแกนนำนอกพื้นที่อีกทอดหนึ่ง ดังนั้นการสื่อสารกันของกลุ่มเครือข่ายในพื้นที่จึงเป็น "กลไกทางการเมือง" แบบหนึ่งของชาวบ้าน

นอกจากนี้ ข้อมูลภาคสนามยังกล่าวถึงความชอบธรรมอีกประการหนึ่งของการเคลื่อนไหวเรียกร้อง คือ กรณีที่รัฐกำหนดว่าชาวบ้านที่จะได้รับการชดเชยด้านอาชีพต้องเป็นชาวประมงเท่านั้น จากการชุมนุมหลายครั้งที่ผ่านมารัฐได้กล่าวหาว่า ในกลุ่มผู้เรียกร้องส่วนใหญ่ ไม่ใช่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสูญเสียอาชีพประมงแต่อย่างใด ในประเด็นนี้ สนาม กองสุข (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ชาวบ้านที่นี้หาปลาหมดทุกคน ทำเป็นอาชีพเสริม ทำนาด้วย หาปลาด้วย ลูกทำนา พ่อหาปลา เมื่อรัฐบาลปิดเขื่อน ปลาแม่น้ำโขงขึ้นมาไม่ได้ก็เดือดร้อน" แวม ภิญโญ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงการไปมีอบของชาวบ้านว่า "ตั้งแต่สร้างเขื่อน ไปหมดทุกหมู่บ้าน ไม่ไปเฉพาะพวกที่เขาจ้างไว้ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ช่างราชการ คนพวกนี้ถูกจ้างไว้ไม่ให้ไปประท้วง ผู้ใหญ่บ้านไม่ไป แต่ลูกเมียผู้ใหญ่บ้านไป ลูกไม่ไป แม่มันก็ไป ครูไม่ไปแต่เมียครูไป กลัวคนอื่นเห็น เวลาไปต้องแอบหลบซ่อนไป"

จากข้อมูลดังกล่าวพอสรุปได้ว่า การเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านโดยการไปชุมนุมเรียกร้องค่าชดเชยที่ผ่านมานั้น จะมี 2 รูปแบบด้วยกันคือ แบบแรก ชาวบ้านที่ถูกจ้างไม่ให้ไปประท้วง และแบบที่ 2 ชาวบ้านที่เดินทางไปชุมนุมเรียกร้อง แวม ภิญโญ (2547 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "พวกที่ถูกจ้างไว้ได้เงินดีกว่า เพราะพวกไปเรียกร้องต้องใช้จ่ายทุกวัน พวกที่ถูกจ้างให้อยู่บ้านก็ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอะไร แต่เขาก็จ้างไม่กี่คน จ้างเฉพาะหัวหน้าใหญ่ พวกผู้ใหญ่บ้านเท่านั้น" การช่องทางในการเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านทั้งสองรูปแบบ แสดงให้เห็นว่า มีปฏิบัติการสกัดมีอบในระดับพื้นที่ โดยกลุ่มที่ได้ประโยชน์จากภาครัฐ คือพวกผู้นำ หรือแกนนำจัดตั้งในหมู่บ้าน ส่วนชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งที่ไม่ได้อยู่ในเงื่อนไขนี้ก็จะใช้แนวทางของตนเองคือการเดินทางไปร่วมชุมนุมกับแกนนำเอ็นจีโอเพื่อสร้างช่องทางเข้าถึงทรัพยากรอีกรูปแบบหนึ่ง กลุ่มหลังนี้จะเป็นพวกเสียงดัง เพราะไม่มีโอกาสและทางเลือก แต่ประเด็นที่น่าสนใจก็คือรูปแบบของการนำตนเข้าไปสู่ช่องทางหารับเงินค่าชดเชยมีการแบ่ง/ จัดสรรหน้าที่ระหว่างคนในครอบครัว แสดงว่าชาวบ้านไม่มีข้อจำกัดในเรื่องรูปแบบและอุดมการณ์ แต่พร้อมจะใช้วิธีการใด ๆ ก็ได้เพื่อให้เข้าถึงทรัพยากร

สำหรับงบประมาณที่ใช้ในการเดินทางไปประท้วงที่กรุงเทพฯ เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่เป็นข้อถกเถียงมายาวนาน ภาครัฐบอกว่าเป็นพวกรับจ้าง แต่ชาวบ้านบอกว่าเงินที่นำไปเป็นค่าใช้จ่ายในการประท้วงได้จากการระดมทรัพยากรกันเองในกลุ่มสมาชิกที่อยู่รวมอุดมการณ์ ดังเช่น กลม จันปักษ์ (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านสุวรรณวารี กล่าวว่า “เงินทุกบาททุกสตางค์ ได้จากการเรียไ้จากสมาชิกคนละบาทต่อวัน ไม่ใช่การบังคับ แต่ให้ถือว่าทุกคนต้องมีส่วนร่วม เงินส่วนนี้ถือเป็นบงลงทุน เพราะแกนนำรับปากว่าชาวบ้านจะได้รับเงินครอบครัวละ 5 แสนบาทหากว่าการประท้วงสำเร็จ ดังนั้นถ้าหากรัฐบาลตกลงจ่ายค่าชดเชย ใครที่ขาดส่งก็จะได้ไม่ได้รับเงิน ถือว่าไม่มีส่วนร่วมตั้งแต่ต้น เงินจำนวนนี้จะมีหัวหน้าใหญ่ในแต่ละหมู่บ้านจะเป็นคนเดินเก็บ โดยบอกวัตถุประสงค์ว่า เงินเหล่านี้จะนำไปใช้ในการเดินเรื่อง ปัจจุบันสมาชิกของขบวนการนี้มีกว่า 3 พันกว่าคน เก็บคนละบาทต่อวัน” อย่างไรก็ตามสำหรับการระดมทรัพยากรในรูปแบบของการเรียไ้เงินจากชาวบ้านเป็นรายวันในกลุ่มครอบครัวที่เป็นสมาชิกนี้พบว่าหลายฝ่ายมีความเห็นแตกต่างกัน กล่าวคือภาครัฐเห็นว่า เอ็นจีโอหลอกเรียไ้เงินชาวบ้าน ในกลุ่มชาวบ้านที่เป็นแกนนำเห็นว่า เป็นการระดมทุนในกลุ่มสมาชิกที่ได้รับความเดือดร้อนเพื่อเป็นทุนและค่าใช้จ่ายในการต่อสู้ ขณะที่เอ็นจีโอ เห็นว่าการระดมทรัพยากรเป็นรูปแบบหนึ่งของการเมืองแบบมีส่วนร่วม และกล่าวหาว่าภาครัฐจะใจจะสร้างวาทกรรมปิดเบือน/ ป้ายสีการระดมทุนดังกล่าว เพื่อทำลายภาพลักษณ์ของสมัชชาคนจน และพยายามเปลี่ยนจิตสำนึกของชาวบ้านให้แยกหรือตัดขาดจากเอ็นจีโอ

3.2.9 ความขัดแย้งในพื้นที่และการปรับตัวทางการเมืองของชาวบ้าน

การปรับตัวในยุคก่อนสร้างเขื่อน เกิดขึ้นในช่วงที่มีการจ่ายเงินค่าชดเชยซึ่งเกิดการไม่ลงตัวในการแบ่งสรรผลประโยชน์จึงนำมาสู่การก่อรูปของความขัดแย้งในพื้นที่มาจนกระทั่งปัจจุบัน ส่วนการปรับตัวในยุคหลังสร้างเขื่อน เป็นการปรับเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของกลุ่มพลังภายนอกท้องถิ่น ทั้งภาครัฐและเอ็นจีโออันนำมาซึ่งความขัดแย้งกันเองในท้องถิ่นระหว่างประชาชนที่เป็นมือบของภาครัฐกับมือบของเอ็นจีโอ แต่หากมองในมุมกว้างจะเห็นว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำมูลจะมีอยู่ 3 ระดับ คือ (1) กลุ่มที่ขัดแย้งสูง หมายถึง บริเวณที่ประชาชนไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนเป็นส่วนมาก ได้แก่ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านผาประตู่ทอง (แยกมาจากบ้านตุงสูง) ดอนสวรรค์ หัวดอน ทรายมูล โพธิ์ศรีใต้ เทศบาลพิบูล หัวเห่ว หัวเห่วพัฒนา กลุ่มนี้มีความขัดแย้งสูงไม่เกี่ยวข้องกับประท้วง (2) กลุ่มที่ขัดแย้งปานกลาง หมายถึง กลุ่มที่เห็นด้วยมากกว่ากลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อน ได้แก่ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านด่านใหม่ ท่าแพ ปากห้วยแคน คันเปือย หัวไฮ สุวรรณวารี กุดเรือคำ วังใหม่ หนองแสงใหญ่ วังสะแบงใต้ วังสะแบงเหนือ คันลิ้มท่าเสี้ยว คันไร่ คันไร่เหนือ ดอนขาด หนองเปือย หินลาด ดอนสำราญ กุดชมภู แก้งเจริญ สะพือเหนือ

สะท้อได้ และ (3) กลุ่มที่ขัดแย้งน้อย หมายถึง กลุ่มที่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนมากที่สุด ได้แก่ เวิน บีก ห้วยหมากใต้ ต่านเก่า ตุงสูง คันนกอหอ ลาดวารี น้ำสร้าง ชาด ค้อใต้ ท่าค้อ หากพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองกับสภาพที่ตั้งของชุมชนจะพบว่า การเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนในพื้นที่จะเกี่ยวข้องกับสภาพทางภูมิศาสตร์และข้อจำกัดทางทรัพยากรซึ่งมีส่วนกำหนดให้ประชาชนแต่ละพื้นที่แสดงออกซึ่งพฤติกรรมทางการเมืองที่แตกต่างกัน กล่าวคือ

กลุ่มที่ 1 ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความขัดแย้งสูง จะเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูลจากอำเภอพิบูลมังสาหารไปถึงอำเภอโขงเจียม หมู่บ้านเหล่านี้ด้านหนึ่งอยู่ติดแม่น้ำมูล อีกด้านหนึ่งอยู่ติดถนนสายพิบูลมังสาหาร-โขงเจียม หมู่บ้านเหล่านี้ตั้งเป็นแนวยาวขนานไปกับแม่น้ำมูล และถนน พื้นที่เพาะปลูกขาดความอุดมสมบูรณ์ แม้ชาวบ้านจะประกอบอาชีพทำนาเป็นหลักแต่ก็ไม่สามารถหวังผลจากรายได้ด้านการเกษตรอย่างที่เข้าใจเนื่องจากมีข้อจำกัดทางทรัพยากรหลายด้าน ชาวบ้านแถบนี้ส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพประมงในลำน้ำมูลเป็นหลัก เมื่อได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนจึงทำให้ประชาชนในหมู่บ้านแถบนี้ขาดหวังจากเงินค่าชดเชย พร้อมกับนำตนเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์จากเอ็นจีโอโดยการตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมืองเป็นส่วนมาก ซึ่งจะเป็นเรื่องของการถูกว่าจ้าง และเลี้ยงดวง

กลุ่มที่ 2 ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความขัดแย้งในระดับปานกลาง แม้ว่าทำเลที่ตั้งชุมชนของกลุ่มที่ 2 จะอยู่ในโซนเดียวกันกับกลุ่มที่ 1 แต่เนื่องจากหมู่บ้านในกลุ่มที่ 2 นี้ยังสามารถประกอบอาชีพทำนาได้มากกว่า ประกอบกับความเป็นชุมชนเก่าแก่ที่สามารถครอบครองทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ได้มากกว่า มีความเข้มแข็งในด้านภูมิปัญญาและทักษะด้านอาชีพที่ไม่เฉพาะแต่การทำนาเท่านั้น แต่ยังสามารถปรับตัวเข้ากับอาชีพอื่นได้มากกว่า เช่น ทำหม้อ ทำกลอง หรือกระทั่งมีทำเลติดแม่น้ำมูลมากกว่า จึงสามารถปรับตัวเข้ากับอาชีพที่ได้รับการส่งเสริมได้มากกว่า เช่น การเลี้ยงปลาในกระชัง การทำการเกษตรแบบผสมผสาน หรือการส่งเสริมอาชีพด้านต่าง ๆ ฯลฯ ชาวบ้านแถบนี้ส่วนใหญ่ทำการจับปลาในแม่น้ำมูลเป็นอาชีพเสริม แต่ก็มีชาวบ้านบางครอบครัวที่ฐานะไม่ดี ทั้งยังขาดทักษะในการปรับตัวด้านอาชีพ ทำให้คนในหมู่บ้านโซนนี้บางส่วนที่ประสบปัญหาแล้วช่วยตัวเองไม่ได้ จึงตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมือง

กลุ่มที่ 3 แม้ว่าจะเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนเช่นกัน แต่การที่ชาวบ้านแถบนี้โดยมากเป็นชุมชนเก่าแก่ พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนประชาชนในหมู่บ้านก็มีศักยภาพในการประกอบอาชีพหลายอย่าง โดยเฉพาะการำงานต่างถิ่นที่นำมาซึ่งรายได้เป็นอย่างดี กอบเป็นกำ ประกอบกับประชาชนในหลายหมู่บ้านทำธุรกิจและค้าขายอยู่ในตลาดอำเภอพิบูลมังสาหาร มีรายได้ดี ทำให้ชาวบ้านแถบนี้อยู่ได้ จากการศึกษาพบว่าประชาชนในหมู่บ้านแถบนี้จะนำเงินที่ได้จากค่าชดเชยที่ดินและผลกระทบด้านอาชีพมาลงทุนในกิจกรรมเศรษฐกิจแบบต่าง ๆ เช่น ค้าขาย

ในหมู่บ้าน ค้าขายในตลาดพิบูลมังสาหาร จึงทำให้อยู่ในฐานะที่ช่วยตัวเองได้ จึงเข้าร่วมกิจกรรมทางการเมืองน้อยกว่ากลุ่มอื่น ๆ

สรุปว่า ปัญหาของชาวบ้านและชุมชน เป็นปัญหาทางภูมิศาสตร์ และระบบกายภาพของพื้นที่ซึ่งแต่ละชุมชนมีข้อจำกัดแตกต่างกัน รวมไปถึงความเป็นชุมชนเก่า-ใหม่ สำหรับชุมชนเก่าแก่เกือบทั้งหมดจะมีปัญหาน้อย เพราะตั้งอยู่ในทำเลที่อุดมสมบูรณ์ ส่วนชุมชนตั้งใหม่หรือเป็นชุมชนที่ประชาชนในหมู่บ้านย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ ที่เรียกว่า "กลุ่มผู้อพยพใหม่" จะมีข้อจำกัดทางด้านทรัพยากรมากกว่า เมื่อประสบกับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและผลกระทบทางด้านสังคมและการเมือง ทำให้กลุ่มอพยพใหม่มีความอ่อนไหวกว่ากลุ่มอื่นโดยเฉพาะทางการเมือง ดังนั้นการเข้าร่วมกิจกรรมทางการเมืองกับกลุ่มพลังภายนอก เช่น กฟผ. และเอ็นจีโอ จึงเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ของกลุ่มชาวบ้านที่มีข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์และทรัพยากร แต่ในกลุ่มประชาชนที่มีภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจจะมีความอ่อนไหวในประเด็นนี้ค่อนข้างน้อย

สรุป

ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคก่อนสร้างเขื่อนปากมูล พบว่ายุทธศาสตร์ในการผลักดันนโยบายเขื่อนปากมูลของภาครัฐจะกระทำควบคู่กันใน 2 ระดับ ยุทธศาสตร์ระดับชาติ ภาครัฐได้ทำการประชาสัมพันธ์โครงการผ่านสื่อทุกรูปแบบโดยการสร้างแนวคิดเรื่องน้ำ ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า เขื่อนปากมูล และ บันไดปลาโจนตามลำดับ ส่วนยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่น ภาครัฐได้ดึงบุคคลชั้นนำในจังหวัดอุบลราชธานี ได้แก่ ข้าราชการระดับสูง นักธุรกิจชั้นนำ ผู้นำชุมชน เป็นแนวร่วมในการขับเคลื่อนโครงการเขื่อนปากมูลโดยการนำบุคคลเหล่านี้ไปทัศนศึกษาแล้วออกมาให้ความคิดเห็นสนับสนุนการสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งมีการจัดตั้งมวลชนขึ้นในจังหวัดเพื่อถ่วงดุลกับกลุ่มพลังมวลชนท้องถิ่น ยุทธศาสตร์ของชาวบ้าน พบว่า ชาวบ้านภายใต้การนำของนักการเมืองท้องถิ่น และแนวร่วมอื่น ๆ อีกหลายกลุ่ม ได้รวมตัวกันคัดค้านโครงการเขื่อนปากมูลในนามของ "พลังมวลชนท้องถิ่น" ต่อมาได้เปลี่ยนเป็น "คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล" ยุทธศาสตร์ของการเผชิญหน้ามี 2 รูปแบบ คือ ยุทธศาสตร์ในพื้นที่ และยุทธศาสตร์นอกพื้นที่ ยุทธศาสตร์ในพื้นที่ ได้แก่ การเผชิญหน้าที่บริเวณแก่งสะพือ ที่วิทยาลัยครูอุบลราชธานี ที่ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี ที่โรงแรมปทุมรัตน์ ฯลฯ และยุทธศาสตร์นอกพื้นที่ ได้แก่ การเดินทางเข้าไปประท้วงที่กรุงเทพฯ ได้แก่ การเข้ายื่นหนังสือประท้วงที่รัฐสภา การประท้วงที่ทำเนียบรัฐบาล รวมถึงการทูลเกล้าถวายฎีกาฯ

ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคหลังสร้างเขื่อนปากมูล พบว่าชาวบ้านได้เคลื่อนไหวภายใต้การนำขององค์กร "สมัชชาคนจน" ต่อมาสมัชชาคนจนได้ก่อตั้ง "หมู่บ้านแม่มน่มันยืน" ขึ้นที่บริเวณสันเขื่อนปากมูล อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี จากนั้นได้มีการตั้งหมู่บ้านในชื่อเดียวกันอีกหลายแห่งกระจายไปตามพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐ อีกกลุ่มหนึ่งที่เข้าเป็นแนวร่วมของสมัชชาคนจนคือ "เครือข่ายพันธมิตร" ซึ่งประกอบขึ้นจากกรณีปัญหาต่าง ๆ ทั่วประเทศ รูปแบบการต่อสู้ของสมัชชาคนจน มีทั้งการนำเสนอปัญหาในรูปของงานวิจัย เช่น "โครงการศึกษาแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล" งาน "วิจัยไต่บ้านแม่มนู การกลับมาของคนหาปลา" และ "บทสรุปผลการศึกษากกรณีเขื่อนปากมูลโดยคณะกรรมการเขื่อนโลก" การจัดเวทีทางวิชาการ เช่น การสัมมนาเรื่อง "ทางรอดของคนจน" การเสวนาเรื่อง "คนจนผู้ไร้อำนาจกับสังคมไทย" และการเสวนาเรื่อง "25 ปี การต่อสู้ของภาคประชาชน ส่วนปฏิบัติการตอบโต้ของภาครัฐก็กระทำในหลายรูปแบบเช่นกัน เป็นต้นว่า การนำผลการวิจัยมายืนยันความชอบธรรมในการดำเนินโครงการของรัฐบาล เช่น งานวิจัยเรื่อง "การติดตามการเปลี่ยนแปลงผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล" และ "การสำรวจความคิดเห็นของประชาชนกรณีเขื่อนปากมูลในพื้นที่อำเภอโขงเจียม อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอสิรินธร เพื่อประกอบการตัดสินใจเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล" การจัดเวทีเสวนาทางวิชาการ เช่น การจัดเสวนาเรื่อง "การชุมนุมที่เขื่อนปากมูล ผลกระทบด้านการท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม" การจัดเสวนาเรื่อง "ทางออกของการชุมนุมที่เขื่อนปากมูล" การเสวนาเรื่อง "เอ็นจีโอกับผลกระทบของสังคมไทย" และการผลิตเอกสารประชาสัมพันธ์ เช่น หนังสือชื่อ "ความจริงที่เขื่อนปากมูล" หนังสือชื่อ "แกะรอยเอ็นจีโอ" เป็นต้น รวมทั้งการทำลายความชอบธรรมของมือบปากมูล โดยกล่าวหาว่า เป็นการ "เรียกธงข้าชอน" "ผิดกฎหมาย" "ฉ้อฉล" "ทำให้จรรยาบรรณติดขัด" "รัฐบาลแก้ไขปัญหาให้แล้ว" "ผู้ชุมนุมเป็นลาว" "มีพรรคการเมืองอยู่เบื้องหลัง" "รับจ้างประท้วง" "เป็นอดีตคอมมิวนิสต์" "ได้คิ๊บจะเอาคอก" "ไม่รู้จักพอ" "ต้องการล้มล้างรัฐบาล" "ไม่คำนึงถึงส่วนรวม" และ "นายหน้าค้าความจน"

ส่วนการวิเคราะห์การเมืองในพื้นที่ พบว่าประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลมีการปรับตัวทางการเมืองในลักษณะแตกต่างกัน 3 รูปแบบ คือ (1) กลุ่มที่ขัดแย้งสูง (2) กลุ่มที่ขัดแย้งปานกลาง และ (3) กลุ่มที่ขัดแย้งน้อย จากการศึกษาพบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนในพื้นที่ ได้แก่ สภาพทางภูมิศาสตร์ของที่ตั้งชุมชนซึ่งเป็นตัวกำหนดรูปแบบการทำมาหากิน กล่าวคือ กลุ่มที่มีข้อจำกัดทางทรัพยากรจะเข้าร่วมทางการเมืองมาก ส่วนกลุ่มที่สามารถปรับตัวทางเศรษฐกิจได้จะเกี่ยวข้องกับการเมืองน้อยลงตามลำดับ

บทที่ 4

ประเด็นถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูล : ปมปัญหาและการคลี่คลาย

การศึกษาประเด็นถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูล ปมปัญหาและการคลี่คลายในครั้งนี้ ต้องการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ความขัดแย้งในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในกรณีเขื่อนปากมูล โดยเน้นศึกษาถึงวาทกรรมและฐานคิดของกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะในประเด็นที่เป็นความขัดแย้งเรื่องเขื่อนปากมูลระหว่างภาครัฐและประชาชนที่ยึดเยื้อยาวนานมาหลายสิบปีนับตั้งแต่ก่อนสร้างจนถึงหลังสร้าง

4.1 ประเด็นถกเถียงในยุคก่อนสร้างเขื่อนปากมูล

ข้อถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูลที่เกิดขึ้นในยุคก่อนสร้างเขื่อน (ช่วงปี พ.ศ.2532-2533) มีทั้งส่วนที่เป็นประเด็นนำเสนอของภาครัฐ และประเด็นตอบโต้ของชาวบ้าน ประเด็นนำเสนอของภาครัฐ ได้แก่ แนวคิดเรื่อง "น้ำในแม่น้ำมูลไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่า" "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า" "เขื่อนปากมูล" และ "บันไดปลาโจน" ส่วนประเด็นตอบโต้ของชาวบ้านส่วนใหญ่จะเป็นการนำเสนอประสบการณ์ทางนิเวศของพื้นที่เพื่อเป็นเหตุผลในการคัดค้านการสร้างเขื่อน ปากมูล อัน ได้แก่ ประเด็น "น้ำท่วมแก่งละเหือ" "ผลกระทบด้านอื่น ๆ" และ "เขื่อนลึรินธร" ดังนี้

4.1.1 ประเด็นนำเสนอของภาครัฐในยุคก่อนสร้างเขื่อน

การแพร่กระจายวาทกรรมของภาครัฐจะมีลักษณะของการจัดระเบียบแนวคิดอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกันเป็นลูกโซ่ ปฏิบัติการเหล่านี้ดำเนินไปอย่างสอดคล้องกับนิยามความหมายที่ฟูโกต์ (Foucault, 1970. อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542 :) เคยเสนอไว้ว่า การผลิตวาทกรรมจะถูกควบคุม/ คัดสรร/ จัดระบบ และแจกจ่ายภายใต้กฎเกณฑ์ชุดหนึ่ง ซึ่งกฎเกณฑ์ที่ว่านี้ก็คือแนวคิดของรัฐในการเร่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการเติบโตและขยายตัวทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมในภูมิภาคนี้ นั่นเอง วาทกรรมที่รัฐนำเสนอในยุคแรกนั้น ได้แก่ แนวคิดเรื่อง "น้ำ" "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้าในภาคอีสาน" "เขื่อนปากมูล" และ "บันไดปลาโจน" ตามลำดับ ดังนี้

(1) น้ำในแม่น้ำมูลที่ไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่า ควรนำน้ำมาใช้ประโยชน์
ให้เกิด "คุณค่า" ทางเศรษฐกิจ

วันดี สันติวุฒิมะณี (2543) เสนอว่า ที่มาของการสร้างเขื่อนปากมูลเกิดจากมโนทัศน์ของรัฐในขณะนั้นมีมุมมองต่อน้ำว่า "น้ำจากแม่น้ำมูลไหลลงแม่น้ำโขงอย่าง "สูญเปล่า" ปีละมหาศาล เพื่อทำให้น้ำมี "ค่า" มากขึ้น จึงควรสร้างเขื่อนกั้นปลายทางแม่น้ำมูลก่อนไหลลงสู่มแม่น้ำโขงเพื่อนำน้ำมาใช้ผลิตไฟฟ้าและชลประทาน" แนวคิดเรื่องนี้สอดคล้องกับที่ สร้อยตระกูล อรรถมานะ (2541) เสนอว่า เดิมนโยบายสาธารณะจะเน้นเฉพาะนโยบายภาครัฐซึ่งเป็นการบ่งบอกถึงเป้าหมายและวิธีการที่บรรลุผล ทั้งนี้เพื่อจัดสรรคุณค่าต่าง ๆ แก่สังคมส่วนรวม ดังนั้นสถานะของนโยบายสาธารณะจึงเป็นตัวกำหนดขอบเขตของรัฐบาล เขตแดนของหน่วยราชการและองค์กรสาธารณะที่อยู่ในสังกัดของรัฐบาล ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับที่ ศุภฤทธิ์ ศิลปสม (2532) เสนอไว้ว่า เหตุจูงใจให้ผู้นำประเทศมีความมุ่งมั่นจะสร้างเขื่อน ก็คือข้อมูลการสำรวจรายงานต่าง ๆ ของภาคราชการที่อ้างผลของการสร้างเขื่อนว่าจะอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน และเพื่อรองรับการขยายตัวของเศรษฐกิจที่เติบโตอย่างรวดเร็ว

อนึ่ง นโยบายเขื่อนปากมูล แสดงให้เห็นมโนทัศน์ของรัฐต่อทรัพยากรธรรมชาติว่า หาก ปล่อยให้ น้ำดำรงอยู่ตามธรรมชาติจะไม่ได้ประโยชน์อันใดเลย มโนทัศน์นี้กระตุ้นให้รัฐดึง "ทรัพยากรน้ำ" มาใช้ในกระบวนการผลิตเพื่อตอบสนองการเติบโตทางเศรษฐกิจ ที่จริงมโนทัศน์นี้เคยเสนอเป็นครั้งแรกเมื่อ ปี พ.ศ.2510 โดยสำนักงานพลังงานแห่งชาติในคราวที่ทำการสำรวจเบื้องต้นโครงการเขื่อนปากมูล จนกระทั่งการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยรับโอนภารกิจมาสานต่อในปี พ.ศ.2525 แนวคิดนี้ก็ยังคงถือเป็นหลักการสำคัญของนโยบายเขื่อนปากมูล ดังจะเห็นได้ในข้อเสนอของรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ซึ่งมองว่าการสร้างเขื่อนเป็นวิธีการจัดการน้ำที่สามารถตอบสนองความต้องการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก กล่าวคือ ในยุคของการผลักดันโครงการพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เสนอแนวคิดที่ว่า โครงการเขื่อนปากมูลจะให้ประโยชน์แก่ประชาชนในด้านต่าง ๆ เช่น การชลประทาน พลังงานไฟฟ้า การประมง การเกษตรกรรม สนับสนุนโครงการชิง-ซี-มูล ส่งเสริมการลงทุน การคมนาคม และการท่องเที่ยว (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. 2543) และ ในแนวคิดของ บรรหาร ศิลปอาชา ซึ่งขณะนั้นเป็นรัฐมนตรีในสังกัดรัฐบาล ได้เสนอในที่ประชุม ครม.สัญจรที่จังหวัดขอนแก่นว่า รัฐต้องการสร้างกระแสการลงทุนในภาคอีสานเพื่อแก้ปัญหาพื้นฐานของภาคหลายด้าน เช่น ปัญหาเรื่องน้ำและดิน ส่วนโครงการเขื่อนโดยการทค่น้ำจากแม่น้ำมูลจะเป็นการแก้ปัญหาเรื่องไฟฟ้า" (ประชาชาติธุรกิจ, 8 เมษายน 2532) แนวคิดของรัฐในขณะนั้นเชื่อว่า การสร้างเขื่อนปากมูลจะอำนวยความสะดวกในทางเศรษฐกิจ สำหรับการสร้างความชอบธรรม (legitimations) เชิงนโยบาย โดยการเปลี่ยนนิยามความหมายน้ำในฐานะ

“ทรัพย์สินทางปัญญา” ให้กลายเป็น “ต้นทุน” ในการผลิตดังกล่าว เป็นไปดังแนวคิดของ ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas, 1975 อ้างใน สุเทพ สุนทรภัสสร, 2543 :) ที่เสนอว่า ระบบความคิดต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นโดยระบบการเมืองหรือในทางทฤษฎีโดยระบบอื่น ๆ ก็เพื่อสนับสนุนการมีอยู่ของระบบความชอบธรรมดังกล่าว

(2) แนวคิดเรื่องความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า

ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า เป็นข้อเสนอที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยสร้างขึ้นเพื่อรองรับโครงการเขื่อนปากมูลของรัฐบาล กล่าวคือ ในปี พ.ศ.2532 การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ได้รายงานสถานการณ์ว่าปัจจุบันระบบพลังงานไฟฟ้าในภาคอีสานอยู่ในสภาพที่ขาดความมั่นคง หากไม่รีบดำเนินการหาแหล่งพลังงานสำรองจะส่งผลกระทบต่อพลังงานทั้งระบบ ดังข้อเสนอที่ว่า “ปัจจุบันไฟฟ้าเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญในการพัฒนาประเทศทั้งทางด้านความเป็นอยู่ของประชาชน ด้านอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจ ฉะนั้นการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าให้ทันกับความต้องการใช้ไฟฟ้าที่เพิ่มขึ้นจึงนับว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่ง สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ.2532 มีความต้องการสูงถึง 700,000 กิโลวัตต์ และจะเพิ่มเป็น 1,000,000 กิโลวัตต์ในปี 2537 แต่เราผลิตได้เองเพียง 138,000 กิโลวัตต์ ส่วนที่ยังขาดอยู่ต้องนำมาจากแหล่งผลิตในภาคกลางและภาคเหนือ ผ่านสายส่งแรงสูง รวมทั้งซื้อจากประเทศลาว (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2532) ประกอบกับการขยายตัวของอุตสาหกรรมในภาคอีสานและความต้องการใช้ไฟฟ้าทั่วประเทศได้เพิ่มขึ้นสูง เกรงระบบไฟฟ้าที่สามารถจ่ายได้จะเกิดการขาดแคลนเพราะความต้องการไฟฟ้าที่สูงขึ้นดังกล่าว เพื่อความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้าภาคอีสาน จึงมีความจำเป็นต้องมีการสร้างเขื่อนปากมูล (ประชาชาติธุรกิจ, 8 เมษายน 2532) ทั้งนี้การเสนอให้มีการสร้างเขื่อนปากมูลนั้นก็เพราะรัฐคาดหวังว่า โครงการเขื่อนปากมูลซึ่งเป็นโครงการที่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อได้รับการพัฒนาจนเสร็จแล้วจะให้ประโยชน์เป็นอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศ (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2532) รวมทั้งเป็นการรองรับเงื่อนไขของคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน (BOI) (ประสิทธิ์พร กาฬอ่อนศรี, 2546)

(3) รัฐบาลชาติชายกับการเปลี่ยนนิยามความหมายของเขื่อนปากมูล

หากศึกษาภูมิหลังของการสร้างเขื่อนปากมูลจะพบว่า โครงการเขื่อนปากมูลได้เกิดขึ้นครั้งแรกตั้งแต่ปี พ.ศ.2510 สำนักงานพลังงานแห่งชาติ ได้ทำการศึกษาและสำรวจเบื้องต้นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2510 มีการจัดทำรายงานความเหมาะสมเมื่อ ปี พ.ศ.2513 ต่อมาการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย รับโอนโครงการดังกล่าวมาดำเนินการต่อเมื่อปี พ.ศ.2522 และได้ทำการศึกษา

ความเหมาะสมทางด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมเมื่อปี พ.ศ.2525 แต่มีข้อสรุปว่าเขื่อนจะส่งผลกระทบต่อให้ต้องโยกย้ายราษฎรถึง 4,000 ครัวเรือนจึงชะลอโครงการไว้ก่อน ต่อมาได้มีการศึกษาและสำรวจทบทวนโครงการโดยให้มีการลดระดับเก็บกักน้ำลงเพื่อลดจำนวนราษฎรที่จะต้องโยกย้าย รายงานการศึกษาดังกล่าวจัดทำแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2526 แต่ทว่าในช่วงดังกล่าวนี้รัฐบาลก็ยังมิได้ดำเนินการใด ๆ กับโครงการเขื่อนปากมูล

จนกระทั่งต่อมาในยุคของรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ได้มีการหยิบยกนโยบายเขื่อนปากมูลขึ้นมานำเสนอใหม่ ยุทธศาสตร์ในครั้งนี้ คือรัฐได้เปลี่ยนแปลงนิยามความหมายของเขื่อนทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหาเพื่อให้เขื่อนเป็นที่ยอมรับในหมู่ประชาชนมากขึ้น กล่าวคือ ด้านรูปแบบ ให้มีการลดขนาดเขื่อนจากเดิม 23 เมตร เหลือ 17 เมตร ทำให้ระดับน้ำลดลงจาก 112 ม.รทก. เหลือ 108 ม.รทก. ลดขนาดอ่างจาก 185 ตารางกิโลเมตร เหลือ 60 ตารางกิโลเมตร และขั้วปีที่ตั้งจากแก่งตะนะขึ้นมาทางเหนืออีก 1.5 กิโลเมตร มาสร้างที่บ้านหัวเหว อ.โขงเจียม (ห่างจากปากแม่น้ำมูล 5.5 กิโลเมตร) (ผู้จัดการ, 24-30 เมษายน 2532) และด้านเนื้อหา การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2532) ได้เปลี่ยนนิยามด้านอรรถประโยชน์ของเขื่อนจากเขื่อนที่ทำการผลิตไฟฟ้าเป็นเขื่อนอเนกประสงค์ที่ไม่เพียงให้ประโยชน์เฉพาะด้านไฟฟ้าเท่านั้น แต่ยังช่วยในด้านการเกษตร การประมง และการท่องเที่ยวอีกด้วย

ส่วนสาเหตุจุดจูงใจที่ทำให้รัฐต้องการสร้างเขื่อนปากมูลพบว่ามีหลายปัจจัยด้วยกัน ประสิทธิ์ ไชยชมพู่ (2545) เสนอว่า การสร้างเขื่อนมีเบื้องหลังมาจากการเมืองระหว่างประเทศและการเมืองในระดับภูมิภาค กล่าวคือนับตั้งแต่ฝรั่งเศสแพ้สงครามเวียดนาม สหรัฐอเมริกาได้ฉวยโอกาสเข้ามาในช่วงสูญญากาศของอำนาจเพื่อสกัดทานลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังแพร่เข้ามาในอินโดจีน โดยอเมริกาจับมือกับฝรั่งเศสด้วยความหวาดกลัวภัยคอมมิวนิสต์ ในปี พ.ศ.2497 ฝรั่งเศสได้เข้ามาทำการสำรวจด้านพลังงานต้นทูนน้ำในเขตลุ่มน้ำโขงตอนล่างในหลายประเทศทั้งไทย ลาว เวียดนามและกัมพูชา และตั้งแต่ปี พ.ศ.2503 กลุ่มมหาอำนาจได้ชูเขื่อนเพื่อการเกษตรเป็นตัวล่อนอกเหนือจากการผลิตกระแสไฟฟ้า และ ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (2543) เสนอว่า การสร้างเขื่อนในภูมิภาคเป็นยุทธศาสตร์ของสหรัฐอเมริกาที่ต้องการสร้างอิทธิพลในบริเวณนี้ โดยเฉพาะเขื่อนขนาดใหญ่ในลุ่มน้ำมูลถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อการเข้ามาตั้งฐานทัพของสหรัฐอเมริกาโดยการได้รับแรงผลักดันของบรรษัทข้ามชาติ ที่ประกอบด้วยธุรกิจอุตสาหกรรมเขื่อนผ่านองค์กรเหนือรัฐในนามโครงการช่วยเหลือเพื่อการพัฒนา

ในขณะที่ ฟิลลิป เฮิร์ช (Phillip Hirsch, 2547 : สัมภาษณ์) ตีความมโนทัศน์ของรัฐไทยในการตัดสินใจสร้างเขื่อนปากมูลว่า รัฐไทยในขณะนั้นเห็นว่าแม่น้ำมูลแตกต่างจากส่วนอื่น ๆ ของแม่น้ำโขงตรงที่ไม่มีภูเขาสูง แม่น้ำอยู่ลึกลงไป ชาวบ้านมีวิธีการใช้น้ำแตกต่างจากที่อื่น ๆ และ

บางแห่งเป็นส่วนที่แห้งแล้งที่สุด ทำให้รัฐไทยมองว่าไม่ได้ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำมูลเท่าที่ควร จึงเกิดแนวคิดที่จะนำน้ำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจโดยนำน้ำมาสร้างเขื่อนเพื่อผลิตไฟฟ้า นอกจากนี้ในทัศนะของ เฮิร์ช (Phillip Hirsch, 2547 : สัมภาษณ์) ยังเสนอว่า ภาพของแม่น้ำมูลเปลี่ยนไปตามประวัติศาสตร์และอาณานิคม กล่าวคือ แม่น้ำมูลในยุคอาณานิคมถูกมองว่าเป็น “แม่น้ำแห่งความหวาดกลัวและความหวัง” ความหวาดกลัว หมายถึงภัยคอมมิวนิสต์ ความหวัง หมายถึงการสร้างเขื่อน เมื่อ 40 ปีที่แล้วทุกประเทศต่างมีความหวังว่าจะได้รับการพัฒนาและร่ำรวยโดยผลิตไฟฟ้าจากการสร้างเขื่อน โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2534-2535 กระบวนทัศน์ของคณะกรรมการลุ่มน้ำโขงระบุชัดเจนว่า อยากให้เขื่อนเกิด ถ้าเขื่อนไม่เกิด ไม่ต้องคิดถึงการพัฒนา อี้อีก หากต้องการเอาชนะภัยคอมมิวนิสต์ต้องเร่งสร้างเขื่อน ซึ่งแนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวทางของธนาคารโลก (World Bank) และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (Asia for Development Bank)”

จากทัศนะดังกล่าวอาจพอสรุปได้ว่า การสร้างเขื่อนต่าง ๆ ในประเทศไทยรวมทั้งกรณีเขื่อนปากมูลนั้น มิได้เกิดขึ้นอย่างอิสระและอย่างเอกเทศ แต่จะเกี่ยวข้องกับบริบทของมหาอำนาจและระบบทุนของโลก ในกรณีดังกล่าว เสกสรรค์ ประเสริฐกุล (ข้างใน เกษียร เตชะพีระ , 2547) ได้อธิบายกระบวนการนำตนเองเข้าไปผูกพันกับมหาอำนาจและระบบทุนนิยมโลกดังกล่าวว่า นอกจากทำให้เงื่อนไขปัญหาเขื่อนปากมูลผูกโยงไว้กับโลกาภิวัตน์ตั้งแต่ต้นแล้ว ยังเป็นเรื่องของการโอนอำนาจอธิปไตยจากรัฐไปให้ตลาด

(4) บันไดปลาโจน : ยุทธศาสตร์ของการนำความรู้ทางเทคนิคมาใช้แก้ปัญหาทางการเมือง

บันไดปลาโจน เป็นแนวคิดที่ เสน่ห์ ผลประสิทธิ์ นักวิชาการด้านประมงเสนอในรายการไว้บทเสวนาเรื่อง “ความสำคัญของบันไดปลาโจน...ทางเดินของสัตว์น้ำไปสู่ความสมบูรณ์ของธรรมชาติ” ตีพิมพ์ในวารสารชาวกรมประมง เมื่อปี พ.ศ. 2532 มีเนื้อหาสรุปว่า บันไดปลาโจนจะสามารถเรียกปลาจากแม่น้ำโขงขึ้นมาสร้างความอุดมสมบูรณ์ในแม่น้ำมูลได้ แต่หากไม่สร้างบันไดปลาโจน ปลาที่เคยได้รับจากแม่น้ำโขงก็จะได้ ดังนั้นในการแก้ปัญหาเขื่อนในกรณีที่ปลาไม่สามารถว่ายทวนน้ำขึ้นไปวางไข่ที่บริเวณหน้าเขื่อนนั้นควรสร้างสะพานปลา ที่เรียกว่า บันไดปลาโจน” (ชาวกรมประมง, 2532)

วิธีการเสนอว่าทกรรมของ เสน่ห์ ผลประสิทธิ์ คือการนำประสบการณ์ของต่างประเทศมาอธิบายเพื่อเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาปลาวางไข่ในลำน้ำมูล รวมทั้งมีการโดยใช้ยกตัวอย่างกรณีที่ประสบความสำเร็จในประเทศไทย คือบันไดปลาโจนที่สถานีประมงน้ำจืดจังหวัดพะเยา (สุธานี ใจชื่อสมบูรณ์, 2533) มาเป็นเหตุผล การนำเสนอแนวทางบันไดปลาโจนในครั้งนั้น

แสดงให้เห็นบทบาทของนักวิชาการในการผลิตวาทกรรมขึ้นมาครอบงำความรู้/ความจริงของกลุ่มอื่น ๆ โดยการอ้างอิงความสำเร็จจากภายนอกเพื่อนำมาตอบโจทยที่เกิดขึ้นภายในประเทศ

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอของประสิทธิ์ ผลประสิทธิ์ มีทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย สื่อมวลชนบางกลุ่มที่เห็นด้วย ได้แก่ ราชินี วัฒนา (2532) เสนอว่า การสร้างเขื่อนจะแก้ปัญหาได้ ส่วนที่เกรงว่า ปลาจากแม่น้ำโขงจะขึ้นไปวางไข่ไม่ได้ กฟผ. ก็จะทำบันไดปลาโจนให้" และ เรวัตร์ สุวรรณกิติ (2533) ได้หยิบยกประสบการณ์จากที่อื่นมาเปรียบเทียบ "อย่างเขื่อนภูมิพล อุบลรัตน์ หรือแก่งกระเจาน ก็มีหมู่บ้านริมอ่างเก็บน้ำที่ทำอาชีพประมงน้ำจืดเป็นการถาวร แสดงว่าปลาเมืองไทยไม่ต้องอพยพอย่างปลาในต่างประเทศซึ่งจำเป็นต้องอพยพเพราะน้ำเป็นน้ำแข็ง" ในทัศนะของ เรวัตร์ สุวรรณกิติ เห็นว่า ปลาสามารถแพร่พันธุ์ได้เองภายในลำแม่น้ำมูล ไม่จำเป็นต้องรอปลาที่จะอพยพมาจากแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นแนวคิดที่บ่งบอกว่า การสร้างเขื่อนไม่มีนัยสำคัญต่อปริมาณปลาในแม่น้ำมูล เนื่องจากปลาในประเทศไทยไม่ใช่ปลาอพยพแต่เป็นปลาในท้องถิ่น

ขณะที่สื่อมวลชนอีกกลุ่มหนึ่งกลับเห็นต่างออกไป เช่น ศุภฤทธิ ศิลปสม (2532) เสนอไว้ในบทความเรื่อง "เขื่อนไฟฟ้าเพื่ออุตสาหกรรม อย่าปล่อยให้เกษตรกรเป็นแค่เศษกรรม" ของเขาว่า แม่น้ำมูลเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีปลาจากแม่น้ำโขงขึ้นมาเป็นส่วนใหญ่ เมื่อสร้างเขื่อน ปลาจากแม่น้ำโขงจะเข้ามาในแม่น้ำมูลไม่ได้ และ พิเชษฐ บุตรปลาละ (2543) เสนอว่า บันไดปลาโจน อุบัติขึ้นเพื่อลดแรงเสียดทานจากชาวบ้านผู้เดือดร้อนขณะนั้น ดังนั้นการเสนอวาทกรรมบันไดปลาโจนของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยจึงเป็นเพียงการประชาสัมพันธ์เพื่อให้เขื่อนสามารถสร้างต่อไปได้เท่านั้น

โดยสรุป บันไดปลาโจนเป็นวาทกรรมที่รัฐสร้างขึ้นโดยนักวิชาการภาครัฐที่พยายามครอบงำโดยการผลิตความรู้พร้อมกับมีการอ้างอิงประสบการณ์จากที่อื่นมาขึ้นมาสืบมาอธิบายเพื่อแก้ปัญหาข้อถกเถียงและการต่อต้านเขื่อน สื่อมวลชนที่ไม่เห็นด้วยได้ตั้งข้อสังเกตว่าบันไดปลาโจนคือยุทธศาสตร์ที่รัฐสร้างขึ้นเพื่อ "ฝ่าทางตัน" ให้กับโครงการเขื่อนปากมูล ในความหมายดังกล่าว บันไดปลาโจนจึงเป็นยุทธศาสตร์ของการนำความรู้เชิงเทคนิคมาใช้แก้ปัญหาทางการเมือง วาทกรรมบันไดปลาโจนนี้สะท้อนให้เห็นว่า นโยบายก็คืออุดมการณ์และโวหาร (rhetorical) ที่ผ่านกระบวนการสร้างความชอบธรรมโดยการผลิตความหมายใหม่เพื่อให้สามารถถูกนำไปใช้ในการรักษาอำนาจยอมรับความขัดแย้งไม่ได้ อันเป็นการให้เหตุผลแบบเฉพาะกิจ (ad hoc justification) เพื่อให้โครงการดำเนินการต่อไปได้นั่นเอง

4.1.2 ประเด็นตอบโต้ของชาวบ้านในยุคก่อนสร้างเขื่อน

ประเด็นตอบโต้ของชาวบ้านในยุคแรก ได้แก่ ประเด็น “น้ำท่วมแก่งสะพือ” “ผลกระทบด้านอื่น ๆ” และ “เขื่อนสิรินธร” วาทกรรมด้านเขื่อนเหล่านี้ถูกผลิตขึ้นในสถานการณ์ต่าง ๆ กัน ซึ่งมีทั้งที่นำเสนอโดยปัจเจก และนำเสนอโดยองค์กรที่เรียกว่า คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล

(1) น้ำท่วมแก่งสะพือ

ไพฑูรย์ ขอบเสียง (อ้างใน ไพศาล สังโกลี, 2532) ประธานคณะกรรมการคัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล กล่าวว่า การสร้างเขื่อนปากมูลจะส่งผลกระทบต่อระบบธรรมชาติของแม่น้ำมูลและทำให้เกิดน้ำท่วมเฉพาะแก่งสะพือ ซึ่งเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี รวมทั้งแก่งแก่งอื่น ๆ ในแม่น้ำมูล ดังข้อเสนอก็คือว่า “การสร้างเขื่อนจะทำให้น้ำท่วมแก่งแก่งสำคัญในแม่น้ำมูลทั้งหมด 16 แก่งดังนี้ คือ แก่งสะพือ แก่งไก่อี้อย่าง แก่งคำพวง แก่งหมื่น แก่งดอนเลี้ยว แก่งตาตไฮ แก่งคันลิ่ม แก่งเขเนี่ยน แก่งตุงสูง แก่งหัวคันวัว แก่งแอกช้าง แก่งตาตใจ แก่งดอนกระโดน แก่งคันตากล้า แก่งง่ามเขากวาง แก่งหัวเหว แก่งตะนะ และแก่งตาตหัวภู”

อิสสระ สมชัย เสนอว่า “การสร้างเขื่อนปากมูลเป็นการเปลี่ยนแปลงธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่ ผู้ที่เสียประโยชน์มีอยู่มากหลาย ทั้งประเภทที่สูญเสียประโยชน์ในทันทีที่เริ่มโครงการและสูญเสียประโยชน์ตลอดไปหลังเสร็จสิ้นโครงการ ที่พอเห็นอยู่ในเวลานี้ก็ได้แก่บรรดาชาวบ้านผู้ยากไร้ที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำต้องอพยพหนีน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อน สำหรับผู้ที่ได้ประโยชน์คือโรงงานอุตสาหกรรม อีกทั้งบริเวณที่จะสร้างเขื่อนอยู่ใกล้พรมแดนไทย-ลาวซึ่งถือเป็นจุดยุทธศาสตร์” (มติชน, 24 เมษายน 2532) ส่วนทางออกของปัญหา อิสสระ สมชัย เสนอให้รัฐหาพลังงานทดแทนการสร้างเขื่อนปากมูล ดังข้อเสนอก็คือว่า “การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ น่าจะคิดนำเอาพลังน้ำธรรมชาติมาผลิตกระแสไฟฟ้าดีกว่า การสร้างเขื่อนควรจะพอแล้ว” (มติชน, 14 เมษายน 2532) “เพราะที่จริงแล้วเราสามารถจะหาพลังงานไฟฟ้าจากแหล่งต่าง ๆ ได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาแหล่งพลังงานจากน้ำตกอย่างเดียว เช่น พลังงานจากก๊าซธรรมชาติจากอ่าวไทย น้ำมันดิบจากลานกระบือ ถ่านหินลิกไนท์” (มติชน, 24 เมษายน 2532)

สวาสดี แก้ววรรณานายกเทศมนตรีพิบูลมังสาหาร แกนนำอีกคนหนึ่งเสนอทางออกอีกแบบหนึ่งคือ “สิ่งที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ จะต้องเร่งพิจารณาดำเนินการคือ ประการที่ 1 เขื่อนที่จะสร้างอยู่ใต้เมืองใหญ่ถึง 3 เมือง เมื่อสร้างเสร็จทำให้เกิดน้ำนิ่งไม่ไหลเวียน น้ำเสียจากโรงงาน บ้านพักอาศัยจะไหลลงสู่แม่น้ำมูลทั้งสิ้น อาจทำให้เกิดน้ำเน่ารั่ว จึงควรหาทางกำจัดน้ำเน่าเสียเหล่านั้นด้วยการตั้งงบประมาณสนับสนุนให้ทุกเทศบาลมีระบบกำจัดน้ำเสียเหล่านี้ก่อนที่จะ

ไหลลงสู่มแม่น้ำมูล ประการที่ 2 ขอให้ลดระดับน้ำในเขื่อนลงเพื่ออนุรักษ์ธรรมชาติที่สวยงาม ประการที่ 3 ขอให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ นำก้อนหินที่ระเบิดในบริเวณก่อสร้างเขื่อนให้นำไปไว้ที่แก่ง สะพานเพื่อให้แก่งสะพานมีระดับน้ำสูงขึ้นและสร้างบรรยากาศที่สวยงาม มีเสียงน้ำไหลดัง และประการที่ 4 ขอให้สร้างเขื่อนในบริเวณแก่งกกซึ่งอยู่เหนือแก่งสะพานอีกแห่งหนึ่ง เพื่อกักเก็บน้ำไว้มาก ๆ แล้วปล่อยน้ำไปยังเขื่อนปากมูล จะทำให้เกิดการเพียงพอต่อการใช้น้ำ ปัญหาเหล่านี้หากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ แก้ไขได้ เชื่อว่าชาวบ้านคงไม่มีปัญหา" (มติชน, 24 เมษายน 2532)

จะเห็นว่า แนวคิดของ อิสสระ สมชัย และ สวาสดิ์ แก้ววรรณ มาองทางออกเรื่องนี้ ต่างกัน อิสสระ สมชัย เสนอให้หยุดสร้างเขื่อน และให้หาพลังงานอย่างอื่นทดแทน ส่วนทางออกในแนวคิดของ สวาสดิ์ แก้ววรรณ อยู่ที่ผลกระทบทางด้านสาธารณสุข และให้ความสำคัญกับระดับน้ำและการอนุรักษ์แก่งสะพาน โดยการเสนอให้สร้างเขื่อนเพิ่มอีก 2 เขื่อน คือที่แก่งกกและที่แก่งตะนะ แนวทางของสวาสดิ์คือ พยายามหลีกเลี่ยงผลกระทบจากน้ำท่วมด้วยการลดระดับน้ำในอ่างเก็บน้ำ วิธีการคือยกแก่งสะพานให้สูงขึ้น และสร้างเขื่อนเพิ่มเพื่อช่วยในการควบคุมระบบน้ำ แม้แกนนำทั้งสองคนจะเสนอทางออกแตกต่างกัน แต่อย่างน้อยก็แสดงให้เห็นว่าคนท้องถิ่นมีจุดยืนร่วมกันคือเห็นพิษภัยจากเขื่อนพร้อมกับเสนอแนวทางแก้ไขไม่ได้ตั้งหน้าตั้งตาคัดค้านเพียงอย่างเดียว

(2) ผลกระทบด้านอื่น ๆ

คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล ได้เสนอวาทกรรมต่อต้านเขื่อนในรูปแบบของเอกสารหลายประเภท เช่น ประกาศ แถลงการณ์ และบันทึกร้องเรียนต่าง ๆ แต่จากการศึกษาและสำรวจ พบประมวลได้ว่าเนื้อหาที่นำเสนอจะครอบคลุมปัญหาหลัก ๆ 8 ประเด็นด้วยกัน ดังนี้คือ

ประเด็นที่ 1 เรื่องน้ำท่วม ซึ่งในบันทึกระบุว่า เขื่อนจะส่งผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยบริเวณถูกน้ำท่วม (กลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอุบลราชธานี และอื่น ๆ, 13 เมษายน 2532) โดยจะท่วมที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของราษฎรมากกว่า 1,000 ครอบครัว (ไพฑูรย์ ขอบเสียง และ สัมพันธ์ โทณสิน, 21 มิถุนายน 2532) และเกิดอุทกภัยเฉียบพลัน (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 27 มีนาคม 2533) ประเด็นที่ 2 เรื่องผลกระทบต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ระบุว่า เขื่อนจะส่งผลกระทบทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ ผลกระทบทางด้านนิเวศวิทยาและผลกระทบทางด้านประวัติศาสตร์ (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 2 เมษายน 2533) และวัฒนธรรม เช่น วัดคอนธาดู และผลกระทบด้านอื่น ๆ (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 21 มิถุนายน 2532) ประเด็นที่ 3 เรื่องโบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เช่น วัดคอนธาดู (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 27 มีนาคม 2533) ประเด็นที่ 4 เรื่องมลพิษและอื่น ๆ เช่น ก่อให้เกิดมลพิษ ด้านสาธารณสุข (กลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติและ

สิ่งแวดลอมอุบลราชธานี และกลุ่มอื่น ๆ , 13 เมษายน 2532) แหล่งท่องเที่ยว น้ำเนาเสีย โรคระบาด ปัญหาดินเค็ม (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 27 มีนาคม 2533) ประเด็นที่ 5 เรื่องภาระหนี้สินผูกพัน (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 27 มีนาคม 2533) ประเด็นที่ 6 เรื่องทางสังคม คือก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่ประชาชน (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 27 มีนาคม 2533) ซึ่งเกิดขึ้นอย่างมากนับตั้งแต่ กฟผ. ออกประชาสัมพันธ์การสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 2 เมษายน 2533) ประเด็นที่ 7 เรื่องความเป็นกลางของรัฐ ซึ่งกล่าวถึงกระแสการคัดค้านของประชาชนที่ถูกปฏิเสธและบิดเบือนโดยสื่อมวลชนของรัฐ (ไพฑูรย์ ขอบเสียง และ สัมพันธ์ โทณสิน, 21 มิถุนายน 2532) ในบันทึกได้มีการเรียกร้องให้รัฐบาลและรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี ร.ต.อ.เฉลิม อยู่บำรุง วางตัวเป็นกลางด้วยใจเป็นธรรม ขอให้สื่อมวลชนของรัฐยุติความโน้มเอียงบิดเบือนข้อเท็จจริง และขอให้รัฐบาลพิจารณาทบทวนโครงการเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำปากมูล (ไพฑูรย์ ขอบเสียง, 21 มิถุนายน 2532) และ ประเด็นที่ 8 เรื่องความไม่ชอบธรรมของโครงการ ชาวบ้านกล่าวหาว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ไม่โปร่งใสในการผลักดันนโยบาย มีการลอบใต้โครงการเขื่อนปากมูลรวมไปในโครงการโรง-ซี-มูล ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการอีสานเขียว (คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล (กคช.), 2532) และ กฟผ. เสนอข้อเท็จจริงอันเป็นเท็จโดยพยายามปกปิดผลกระทบด้านต่าง ๆ (ไพฑูรย์ ขอบเสียง ต่อม นาจวน และ ทศนีย์ พลเยี่ยม, 11 กุมภาพันธ์ 2533)

ข้อเสนอดังกล่าว เหล่านี้ นอกจากสะท้อนทัศนคติของชาวบ้านที่มีต่อเขื่อนแล้ว ยังมีลักษณะของการนิยามสถานการณ์ ดังที่ ดับบลิว ไอ. ธอมัส และ โดโรธี เอส. ธอมัส (William I. Thomas and Dorothy S. Thomas. 1928 : 572 อ้างใน สุเทพ สุนทรภัสร์, 2540 : 207) นักทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ เสนอแนวคิดที่ว่า "ถ้าคนเรานิยามสถานการณ์ว่าเป็นจริง ผลที่เกิดตามมาจากสถานการณ์นั้นก็เป็นจริงด้วย" ข้อเสนอนี้นำมาตีความได้ว่า ในความหมายของชาวบ้านเห็นว่าการสร้างเขื่อนจะนำความหายนะมาสู่ชุมชนลุ่มน้ำมูล ซึ่งการนิยามดังกล่าวส่งผลต่อพฤติกรรมของชาวบ้านให้ขัดขืนต่ออำนาจโดยการออกมาเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนเพื่อปกป้องตนเองจากการคุกคามของอำนาจที่พวกเขาเห็นว่าไม่เป็นธรรม

(3) เขื่อนสิรินธร : การนำปัญหาเก่ามาอธิบายปัญหาใหม่

เขื่อนสิรินธร เป็นวาทกรรมที่ชาวบ้านนำเอาปัญหาจากเขื่อนสิรินธรมาเป็นเหตุผลในการต่อสู้คัดค้านการก่อสร้างเขื่อนปากมูล ในข้อเสนอของชาวบ้านระบุว่าเขื่อนไม่ได้ช่วยแก้ปัญหาเรื่องการทำมาหากินของชาวบ้าน แต่เป็นการขับไล่คนออกจากพื้นที่ แคเป็นการย้ายปัญหาเท่านั้น ในขณะที่รัฐไม่มีหลักประกันอะไรเลยต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ข้อเสนอกีเกี่ยวกับเขื่อนสิรินธรปรากฏอยู่ในบันทึกของชาวบ้าน คำให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ และในรูปของบทความ ฯลฯ

ดังเช่น ในบันทึกของชาวบ้านริมมูล (2532) ระบุว่า "เขื่อนสิรินธรทำให้ประชาชนยากจนลงกว่าเดิม แต่ก่อนปลาในลำโดมน้อยมีครบทุกชนิด แต่บัดนี้ปลาที่เคยขึ้นไปวางไข่ในลำโดมน้อย ไม่มีเลย เราไม่ ยากย้ายที่อยู่ ไม่อยากแตกแยก รัฐกำลังจะขายที่ทำกินของพวกเราให้ กฟผ.ผลิตไฟฟ้ามาขาย ให้กับประชาชนผู้ยากจนอีกต่อหนึ่ง"

ทองคำ สมบูรณ์ กล่าวว่า "ตนเคยอพยพเมื่อคราวสร้างเขื่อนสิรินธร โดยถูกย้าย ไปอยู่นิคมเขื่อนสิรินธร ลำโดมน้อย แต่ทำกินไม่ได้ เพราะดินเป็นกรวดหิน ขณะย้ายมาอยู่บ้านท่า เสียว ก็กำลังจะถูกย้ายอีก ขอถามว่าจะให้ตนไปอยู่ที่ไหน และจะจ่ายค่าชดเชยอย่างไร" (มติชน, 14 กุมภาพันธ์ 2533) ต่อมา นานาน ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์กล่าวถึงสภาพปัญหาของเขื่อนสิรินธร ในระหว่างที่ทำการชุมนุมยื่นถวายฎีกาฯ ว่า "เขื่อนนิคมลำโดมน้อย (สิรินธร) ก็มีอยู่แล้ว ราษฎรที่ถูก บีบให้อพยพจากเขื่อนไปอยู่ที่นิคมซึ่งมีที่ดินเป็นดินเสื่อม มีแต่กรวดหินทำนาทำไร่ไม่ได้ผล ยากจนลง จนเป็นหนี้สินถูกฟ้องร้องจำนวนมาก บางครอบครัวก็ไปบุกรุกแผ้วถางทำกินในเขตป่าสงวน บาง ครอบครัวก็กลายเป็น ขอทานขอข้าวขอเสื้อผ้า.." (มติชน, 4 เมษายน, 2533) ในขณะที่รัฐไม่มี หลักประกันอะไรเลย "ในการอพยพราษฎร กฟผ.เองก็ไม่ให้หลักประกันรองรับเรื่องที่ทำกินของ ราษฎร เพราะจนบัดนี้ก็ยังไม่ยอมแจ้งแก่ราษฎรว่า บ้านใดบ้างที่จะถูกน้ำท่วม และไม่สามารตอบ ได้ว่าที่จัดสรรแห่งใหม่ที่จะจัดให้ราษฎรนั้นอยู่ที่ไหน แต่เชื่อว่าเป็นที่ไร้ความอุดมสมบูรณ์ ไม่ เหมาะแก่การเกษตร อย่างการสร้างเขื่อนสิรินธร ราษฎรเหล่านั้นต้องไปขอทานชาวบ้านริมฝั่งมูลหา กิน" (วัฏจักร, 23 มิถุนายน 2532)

ในทัศนะของ เทียง บรรเทา เห็นว่าสิ่งที่ชาวบ้านกลัวที่สุดคือน้ำท่วม และการ อพยพก็ไม่ช่วยแก้ปัญหาแต่กลับจะเลวร้ายยิ่งกว่าเดิม ดังที่ว่า "ปัญหาที่ชาวบ้านกลัวเขื่อนมาก ที่สุด คือการสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำ จะทำให้น้ำท่วมบ้าน ที่ทำกินของราษฎร ชาวบ้านเข้าใจว่า เขื่อน ปากมูลจะเหมือนกับการสร้างเขื่อนทั่วไปที่สร้างกันลำน้ำตามภูเขา แล้วเกิดน้ำท่วมมากมาย เป็น ทะเลสาบขนาดใหญ่ ชาวบ้านจะไร้ที่อยู่อาศัย ถึงทางการจะจ่ายค่าชดเชย แม้รัฐจะหาที่อยู่ทำกินให้ ใหม่ก็ไม่ดีเหมือนเก่า เพราะมีตัวอย่างจากเขื่อนสิรินธร หลังสร้างเขื่อนทางการก็จัดที่อยู่ให้ใหม่โดย ให้อพยพชาวบ้านไปอยู่ถาวรนิคม 1 และนิคม 2 ปรากฏว่าที่ที่จัดให้อยู่ ดินไม่ดี ปลูกอะไรไม่ขึ้น" (ไทยรัฐ, 30 พฤษภาคม 2545) และศุภฤทธิ ศิลปสม เสนอในบทความเรื่อง "จากเขื่อนสิรินธร-เขื่อน ปากน้ำมูลลำดับความสำคัญ...รอเขื่อนแม่น้ำสันติภาพดีไหม?" ว่า มีการนำปัญหาความล้มเหลว ของเขื่อนสิรินธรมาใช้เป็นเงื่อนไขในการต่อต้านเขื่อนปากมูล โดยอธิบายถึงความเดือดร้อนของ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่สร้างเขื่อนสิรินธร หลังจากถูกทางการอพยพออกจากพื้นที่เดิมไปยังที่ ใหม่ ปรากฏว่าที่ดินที่ทางการจัดสรรให้ใหม่ขาดความอุดมสมบูรณ์และมีปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิ์ (เอกสาร, 1-15 เมษายน 2532) ซึ่งการหยิบยกปัญหาความล้มเหลวของโครงการเขื่อนสิรินธรมา

เป็นเหตุผลในการต่อต้านเขื่อนปากมูลดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านได้พยายามโยงปัญหาในลักษณะของการนำ "ปัญหาเก่า" มาอธิบาย "ปัญหาใหม่" เพื่อเปิด "พื้นที่ทางการเมือง" ดังนั้นประเด็นนำเสนองานเรื่อง "เขื่อนสิรินธร" จึงนับเป็นยุทธศาสตร์การต่อสู้ที่มีความสำคัญและมีผลต่อทัศนคติของประชาชนในพื้นที่อย่างมาก เพราะอย่างน้อยก็ทำให้การเคลื่อนไหวของชาวบ้านมีน้ำหนักและมีความชอบธรรมยิ่งขึ้น

4.2 ประเด็นถกเถียงในยุคหลังสร้างเขื่อนปากมูล : ปมปัญหาและการคลี่คลาย

4.2.1 ประเด็นถกเถียงในยุคหลังสร้างเขื่อน

ประเด็นถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูลที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2537-2548 ชาวบ้านจะกล่าวถึงประเด็น "บันไดปลาโจน" "ปลาแม่น้ำโขง" "การสูญเสียอาชีพประมง" และ "สิทธิชุมชน" จะเห็นว่า ประเด็นถกเถียงในยุคหลังมีทั้งการผลิตซ้ำวาทกรรมเก่า คือบันไดปลาโจน และการผลิต/สร้างวาทกรรมใหม่ ๆ ขึ้นมาต่อสู้กันเพื่อช่วงชิงพื้นที่ทางการเมือง ดังนี้

(1) การผลิตซ้ำวาทกรรม "บันไดปลาโจน"

ในยุคหลังสร้างเขื่อน เนื้อหาของการพูดถึงบันไดปลาโจนจะเป็นการตั้งคำถามเกี่ยวกับประสิทธิภาพของบันไดปลาโจนเป็นหลัก ในส่วนของภาครัฐ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้ทำการประชาสัมพันธ์ความสำเร็จของบันไดปลาโจนผ่านสื่อโฆษณาทางโทรทัศน์ในชื่อชุด "ปลาร้าปหมดไห" ซึ่งในภาพยนตร์โฆษณาดังกล่าวได้ฉายให้เห็นภาพของปลาแม่น้ำมูลกระโดดเด่นอย่างร่าเริงเหนือบันไดปลาโจน การผลิตวาทกรรมดังกล่าวต้องการสื่อความหมายให้เห็นถึงประสิทธิภาพของบันไดปลาโจนว่าสามารถแก้ไขปัญหาลาปลาร้าขึ้นมารวมกันได้

ในขณะที่ สง่า แสนโสม (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านวังตะแบงได้ เห็นว่า ภาพยนตร์ดังกล่าว เป็นการโฆษณาชวนเชื่อมากกว่า โดยอธิบายเหตุผลว่า "บันไดปลาโจนไม่ได้ผล ในหนังสือโฆษณาของ กฟผ. ชื่อชุด "ปลาร้าปหมดไห" นั้น ผมเห็นกับตา ช่วงที่ถ่ายรูปมีการโยนปลาขึ้นแล้วก็ถ่ายรูป เป็นการตบตาเท่านั้น ปลาขึ้นไม่ได้ พอปลาจะขึ้นก็มีการกักไว้ มีการดักปลาขณะที่ปลาลอยอยู่บนบันไดปลาโจน ชาวประมงเหนือเขื่อนไม่สามารถไปจับปลาตรงบริเวณหน้าเขื่อนได้ เพราะเป็นเขตหวงห้าม เจ้าหน้าที่ประมงและชาวเขื่อนซึ่งรักษาอยู่ตรงนั้นจะมุดจับเอาก่อน เมื่อเก็บปลาได้ก็จะนำปลาไปขายที่ตลาด เขาจะดักจับปลาอยู่ท้ายเขื่อน เมื่อไปตามเขาก็อ้างว่าจะเอาไปวิจัย" คำบอกเล่าของ สง่า แสนโสม สอดคล้องกับข้อเสนองานของ เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2543) ที่เสนอว่า "ที่ผ่านมามีภาพของเขื่อนปากมูลถูกผูกขาดการอธิบายโดยการไฟฟ้าฝ่าย

ผลิตแห่งประเทศไทยมาโดยตลอด โดยเฉพาะการที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ให้อุทธรณ์การประชาสัมพันธ์เชิงรุกด้วยการทุ่มเงินซื้อหน้าโฆษณาจนความจริงของเขื่อนปากมูลปิดเบียดไป”

ในกรณีดังกล่าวจะเห็นได้ว่า สื่อโฆษณา ก็คือบริโศกสัญญะรูปแบบหนึ่ง ในโฆษณาชุด “ปลาร้าเปิดไห” ของ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย จึงเป็นวิธีการของการผลิตคุณค่า และสร้างความหมายโดยการชูความสามารถของเทคโนโลยีบันไดปลาโจนว่าสามารถแก้ปัญหาเรื่องปลาวางไข่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในขณะที่ข้อกล่าวหาของชาวบ้านเป็นคำบอกเล่าจากประสบการณ์ของคนในพื้นที่ จึงเป็นคำพูดที่มีได้ผ่านกระบวนการกลั่นกรองโดยอาศัยทักษะทางวิชาการอย่างที่นักโฆษณาได้นำเสนออย่างแนบเนียนในรูปของระบบบริโศกเชิงสัญญะนิยมผ่านสื่อโฆษณารูปแบบต่าง ๆ

เวทีถกเถียงเรื่องบันไดปลาโจนอีกรูปแบบหนึ่งก็คือข้อเสนอที่ปรากฏในงานวิจัยของทั้งสองฝ่าย งานที่นำเสนอความล้มเหลวของบันไดปลาโจน ได้แก่ งานของ ขวลิต วิทยานนท์, กรมประมง, ไทสัน อาร์. โรเบิร์ต และล่าสุดคือ งานศึกษาของคณะกรรมการเขื่อนโลก กล่าวคือในรายงานการสำรวจพันธุ์ปลาของ ขวลิต วิทยานนท์ (อ้างใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) ระบุว่า แถบแม่น้ำมูลก่อนสร้างเขื่อนปากมูลมีพันธุ์ปลาท้องถิ่นถึง 258 ชนิด เป็นปลาที่อาศัยเฉพาะแก่งและย้ายถิ่นอยู่ถึง 160 ชนิด ในการศึกษาของ กรมประมง (อ้างใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) ระบุว่า “ปลาสามารถผ่านบันไดปลาโจนได้เพียง 63 ชนิด หรือคิดเป็น 21.4 % ของพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูล” และข้อเสนอของผู้เชี่ยวชาญพันธุ์ปลาในแม่น้ำโขงคือ ไทสัน อาร์. โรเบิร์ต (2544) ระบุว่า “การสร้างเขื่อนทำให้พันธุ์ปลาหายไปจากแม่น้ำมูล อีกทั้งบันไดปลาโจนก็ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ทั้งนี้เพราะ “อ่างเก็บน้ำ และกระแสน้ำที่ไหลจากเขื่อน มีสภาพไม่เหมาะสมต่อการดำรงชีวิตของปลา ที่เป็นอยู่ตอนนี้คือไม่มีการอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงหรือไปมาระหว่างลำน้ำมูลและลำน้ำโขง”

ส่วนผลการศึกษาของคณะกรรมการเขื่อนโลก (2543 : 9-10) เมื่อปี พ.ศ.2543 พบว่าบันไดปลาโจนไม่สามารถแก้ปัญหาปลาขึ้นมาวางไข่ได้ ดังข้อเสนอที่ว่า “บันไดปลาโจนไม่ได้ช่วยให้ปลาอพยพตามฤดูกาลจากแม่น้ำโขงสู่ลุ่มน้ำชี/มูลได้ จากการสำรวจล่าสุดหลังการสร้างเขื่อนพบว่า เหนือเขื่อนมีปลาเพียง 98 ชนิด เป็นที่ชัดเจนว่ามีพันธุ์ปลาถึง 169 ชนิดที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล และมีพันธุ์ปลาถึง 56 ชนิดที่ไม่ปรากฏว่าจับได้อีกเลยหลังการสร้างเขื่อน ดังนั้น คณะกรรมการเขื่อนโลก (2543 : 23) จึงสรุปว่า การสร้างบันไดปลาโจนเป็นจุดเปลี่ยนไปสู่ความล้มเหลวในเชิงการจัดการที่เห็นได้ชัดเจน เนื่องจากการออกแบบไม่เหมาะสม รวมทั้งถึงประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องและนำมาซึ่งปัญหาต่อเนื่อง อีกทั้งมาตรการการจ่ายค่าชดเชยก็ถูกคิดและปฏิบัติในขั้นตอนสุดท้าย (ไม่ได้วางแผน คิดมาก่อน) การติดตามพันธุ์ปลา และการประมงไม่เป็นระบบ

ไม่เคยประเมินประสิทธิภาพบันไดปลาโจน ค่าชดเชยแก่ครอบครัวชาวประมงยึดเยื่อ (และไม่จับสั้น) ชาติข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับจำนวนและที่ตั้งของครอบครัวชาวบ้านที่ต้องพึ่งพาการประมง รวมไปถึงรายได้การจับปลา”

ในประเด็นข้อกล่าวหาดังกล่าว การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543 : 28-29) ได้ใช้แนวคิดในเรื่อง “พื้นที่ และเวลา” เป็นเหตุผลในการตอบได้ว่า “ในขณะที่ทำการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม ในปี พ.ศ.2524 นั้น ประเด็นเรื่อง “ความหลากหลายทางชีวภาพ” ยังไม่เป็นที่สนใจในประเทศไทย ทุกโครงการในเวลานั้นต่างมุ่งประเด็นไปที่การพัฒนาผลิตผลจากทรัพยากรเป็นหลัก ต่อมาเมื่อกระแสสังคมมุ่งให้ความสนใจในประเด็น “ความหลากหลายทางชีวภาพ” มากขึ้น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมประมง ฯลฯ ได้พยายามอย่างเต็มที่ในการแก้ปัญหาดังกล่าวโดยได้ตัดสินใจสร้างบันไดปลาโจนขึ้นที่เขื่อนปากมูล เพราะเห็นว่าการสร้างบันไดปลาโจนเป็นทางเลือกที่ดีที่สุด สถานการณ์ขณะนั้น”

กล่าวโดยสรุป การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยกำลังอธิบายว่า การตัดสินใจดำเนินโครงการพัฒนาของรัฐในขณะนั้นเป็นไปตามบริบททางสังคม ดังนั้นการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยจึงไม่เห็นด้วยกับข้อวิพากษ์ของคณะกรรมการเขื่อนโลกที่ใช้ฐานความคิดของคนปัจจุบันไปตีความการตัดสินใจของคนในอดีต การใช้แนวคิดใหม่ไปตีความมาตรฐานเก่าถือว่าไม่ให้ความเป็นธรรมต่อนโยบายที่รัฐได้ตัดสินใจดำเนินการไปแล้ว อย่างไรก็ตาม ข้อเสนองานของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้รับการรับรองจาก ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2546) นักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ ที่เสนอว่า “ในช่วงแผน 1,2,3 คนส่วนใหญ่ในเมืองไทยสนับสนุนการสร้างเขื่อนเพื่อผลประโยชน์ของชาติ ครั้งนั้นผลประโยชน์ของชาติหมายถึงการพัฒนาอุตสาหกรรม ซึ่งต้องการผลผลิตส่วนเกินจากภาคการเกษตร และต้องการผลิตกระแสไฟฟ้าจำนวนมากได้มาจากการสร้างเขื่อน ด้านทุนด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การทำลายป่าหรือระบบนิเวศคู่มือเรื่องใหญ่ แต่ทว่าในปัจจุบันนิยามผลประโยชน์แห่งชาติเปลี่ยนไป การพัฒนาอุตสาหกรรม การพัฒนาเมืองไม่เป็นที่ยอมรับอีกต่อไป ผลประโยชน์แห่งชาติขณะนี้ต้องโยงกับการรักษาทรัพยากรธรรมชาติด้วย ในขณะนี้ทรัพยากรธรรมชาติมีคุณค่าในฐานะทุนทางสังคม” ข้อเสนองานของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร ดังกล่าวนี้สรุปว่าการนิยามผลประโยชน์ของชาติจะเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของเวลาและบริบท

(2) ปลาแม่น้ำโขง

ปลาแม่น้ำโขง เป็นวาทกรรมที่ชาวบ้านเสนอขึ้นมาเพื่ออธิบายว่า ปริมาณปลาในแม่น้ำมูลลดลงหลังสร้างเขื่อน ดังนั้นเป้าหมายของวาทกรรมนี้ก็เพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลตัดสินใจเปิดประตูเขื่อนปากมูลเพื่อให้ปลาจากแม่น้ำโขงขึ้นมาวางไข่เหนือลำน้ำมูลได้ ปลาแม่น้ำโขงเป็น

ประเด็นตกเถียงที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่งในยุคหลังสร้างเขื่อนระหว่างแนวคิดของคนเห็นแย้งกัน 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่เห็นว่าปลาในแม่น้ำมูลขึ้นมาจากแม่น้ำโขง เมื่อมีการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำมูลปลาจากแม่น้ำโขงจึงไม่สามารถขึ้นมาวางไข่ในแม่น้ำมูลได้ ซึ่งนับเป็นสาเหตุหนึ่งของการสูญพันธุ์ปลาอย่างถาวร และกลุ่มที่เห็นว่าปลาในแม่น้ำมูลไม่ได้รอขึ้นมาจากแม่น้ำโขงเพียงอย่างเดียว แต่ปลาสามารถแพร่พันธุ์ได้ในทุกกลุ่มน้ำทั้งในแม่น้ำมูลและตามลำน้ำสาขาต่าง ๆ ดังนั้น ปลาแม่น้ำโขงเป็นวาทกรรมที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูลและบันไดปลาโจน โดยชาวบ้านและสมัชชาคนจนกล่าวหาว่า เขื่อนเป็นอุปสรรคขัดขวางทางเดินของปลา และเขื่อนบันไดปลาโจนก็แก้ปัญหาไม่ได้ เพราะในช่วงปิดเขื่อนปลาไม่สามารถเดินข้ามบันไดปลาโจนขึ้นมาวางไข่ในแม่น้ำมูลได้ ทำให้ปริมาณปลาในแม่น้ำมูลลดลง จนก่อให้เกิดวิกฤติทรัพยากรปลาในลำน้ำมูล

การนำเสนอวาทกรรมของชาวบ้านและสมัชชาคนจนจะอ้างอิงข้อมูลและผลงานวิจัยของนักวิชาการหลายชิ้น ได้แก่ งานวิจัยของ ขวลิขิต วิทยานันท์ บทสรุปผลการศึกษาเรื่องเขื่อนปากมูล ของคณะกรรมการเขื่อนโลก และงานวิจัยไต้หวัน กล่าวคือในงานวิจัยของ ขวลิขิต วิทยานันท์ (2543) ที่ทำการสำรวจพันธุ์ปลาในลำน้ำโขง-ชี-มูล พบว่าปลาน้ำจืดเขตร้อนอย่างในลำน้ำโขง-ชี-มูล มีจุดเด่นอยู่ที่ความหลากหลาย ซึ่งมีอยู่ถึง 1,238 พันธุ์ ตลอดลำน้ำที่ตัดผ่านทุกประเทศ และ 330 พันธุ์เฉพาะกลุ่มน้ำโขงในไทย เมื่อมีการสร้างกำแพงคอนกรีตขวางแม่น้ำมูลพันธุ์ปลาลดความหลากหลายลง ในรายงานของคณะกรรมการเขื่อนโลก (2543 :9-11) ระบุว่า ก่อนสร้างเขื่อนปากมูลพบปลาจำนวน 265 ชนิดในลำน้ำมูล แต่การสำรวจครั้งสุดท้ายพบปลา 96 ชนิดในพื้นที่ต้นน้ำหายไป 196 ชนิด เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (2544) เสนอรายงานปลาและระบบนิเวศน์แม่น้ำมูนบริเวณปากมูลภายหลังการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ซึ่งเป็นการสำรวจชนิดพันธุ์ปลาภายหลังเปิดเขื่อนไปแล้วประมาณ 2 เดือน โดยเลือกศึกษา 4 หมู่บ้านเพื่อให้ครอบคลุมพื้นที่อ่างเก็บน้ำเขื่อนปากมูล ได้แก่ บ้านค้อใต้ บ้านคันทนหอย บ้านหัวเหว และบ้านท่าแพ พบว่าภายหลังเปิดเขื่อนปากมูล พบชนิดพันธุ์ปลาตามธรรมชาติ 93 ชนิด ในจำนวนนั้นเป็นพันธุ์ปลาที่ไม่เคยมีรายงานมาก่อนว่าพบในแม่น้ำมูลถึง 5 ชนิด ที่เหลือเป็นพันธุ์ปลาที่เคยพบในแม่น้ำมูลก่อนสร้างเขื่อนปากมูล และในจำนวนปลา 93 ชนิดนั้น มีเพียง 10 ชนิดเท่านั้นที่ข้ามบันไดปลาโจนในช่วงที่มีการปิดประตูเขื่อน ที่เหลือออกนั้นเป็นชนิดปลาที่ไม่ปรากฏว่าเคยผ่านบันไดปลาโจน และงานวิจัยไต้หวัน (2545) ที่ทำการศึกษาด้านระบบนิเวศ ปลาและพรรณพืช พบว่าก่อนสร้างเขื่อนมีพันธุ์ปลามากถึง 260 ชนิด แต่ภายหลังการสร้างเขื่อนเหลือปลาอยู่เพียง 43 ชนิด ซึ่งมีสาเหตุมาจากปลาไม่สามารถผ่านบันไดปลาโจนได้ แต่หลังเปิดประตูเขื่อนกลับพบว่ามีพันธุ์ปลาถึง 156 ชนิดในแม่น้ำมูล

โดยสรุปแล้วงานวิจัยในกลุ่มนี้จะให้ข้อค้นพบในทิศทางเดียวกันว่า ปลาในแม่น้ำมูล จะขึ้นมาจากแม่น้ำโขง ดังนั้นเมื่อมีการปิดประตูระบายน้ำเขื่อนจะทำให้ปลาไม่สามารถขึ้นมาวางไข่ได้ตามฤดูกาล จึงส่งผลกระทบต่อปริมาณปลาในแม่น้ำมูล ขบวนการภาคประชาชนได้ใช้องค์ความรู้ชุดนี้เป็นข้อมูลสนับสนุนในการเรียกร้องให้รัฐบาลทำการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล อย่างถาวรเพื่อฟื้นฟูระบบธรรมชาติและเปิดทางให้ปลากลับคืนมาสู่น้ำมูลดั้งเดิม วาทกรรมปลาแม่น้ำโขงนี้ สะท้อนฐานคิดของภาคประชาชนที่มองว่า แม่น้ำมูลจะอาศัยปลาที่ขึ้นมาจากแม่น้ำโขง มากกว่าจะยอมรับว่าปลาสามารถแพร่พันธุ์และขยายพันธุ์ได้ในทุกลุ่มน้ำไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ลำห้วย และลำน้ำสาขาอื่น ๆ

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543 : 28-29) ได้ทำการตอบโต้ผลการศึกษ ของคณะกรรมการเขื่อนโลก ว่า งานวิจัยดังกล่าวยังขาดข้อมูลและขาดความชัดเจนโดยเฉพาะใน ส่วนของการอ้างอิงข้อมูล เพราะพบว่างานวิจัยของคณะกรรมการเขื่อนโลกมีการใช้ข้อมูลเก่าและให้ ข้อมูลที่เกินจริง จึงเสนอคณะกรรมการเขื่อนโลกระบุให้ชัดเจนว่าข้อมูลที่นำเสนอเป็นรายชื่อปลา ในอดีต ซึ่งที่นำมาเปรียบเทียบนั้นเป็นปลาที่พบสะสมมาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2510-2537 และเป็นปลาที่ สำรวจพบในลุ่มน้ำโขงด้วยไม่เฉพาะแต่ในแม่น้ำมูลเท่านั้น การนำเสนอข้อมูลที่คลุมเคลือจึงทำให้มี ปริมาณปลามากเกินจริง ทั้งนี้เนื่องจากที่ผ่านมาในการสำรวจแต่ละครั้งพบปลาไม่เกิน 103 ชนิด ในขณะที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยให้การยอมรับงานสำรวจของ เสน่ห์ ผลประสิทธิ์ในปี พ.ศ.2536 ที่พบว่า มีปลา 115 ชนิด ซึ่งเป็นรายงานการสำรวจที่พบปลามากที่สุดนั้นเป็นงานที่มี ความน่าเชื่อถือมากที่สุด

จะเห็นว่าการที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยออกมากล่าวแสดงความเชื่อมั่น ต่องานวิจัยของ เสน่ห์ ผลประสิทธิ์ นั้น นับเป็นยุทธวิธีของการต่อสู้รูปแบบหนึ่งของภาครัฐโดยการใช้ วิธีการนำข้อมูลอีกชุดหนึ่งเข้ามาตอบโต้เพื่อทำลายความน่าเชื่อถือหรือลดน้ำหนักของข้อมูลอีกชุด หนึ่งไปพร้อมกัน

(3) การสูญเสียอาชีพประมง

การสูญเสียอาชีพประมง เป็นข้อเสนอกับให้ความหมายว่า อาชีพหลักของชาวบ้าน ลุ่มน้ำมูล คือ การทำประมง ไม่ใช่ทำนา วาทกรรมว่าด้วยการสูญเสียอาชีพประมงจะปรากฏใน งานวิจัยของนักวิชาการหลายคน เช่น กนกวรรณ มะโนรมย์ บุญิตา สังข์แก้ว นฤมล ทับจุมพล และ งานวิจัยไทบ้าน เป็นต้น กล่าวคือ ในผลการวิจัยของ กนกวรรณ มะโนรมย์ (2546) เสนอว่า ระบบ กายภาพของบริเวณลุ่มน้ำมูลเฉพาะส่วนที่อยู่ในเขตอำเภอโขงเจียมจะมีลักษณะพื้นที่เป็นที่ลาดชัน ดินส่วนมากเป็นดินตื้น มีหินปนอยู่ในดินชั้นล่าง มีทะเลานหินลับเป็นส่วนใหญ่ทำให้มีพื้นที่ทำนา

น้อย ดินไม่เหมาะสมกับการทำนา ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำมูลในเขตอำเภอพิบูลมังสาหารและสิรินธรมีความลาดชันน้อยกว่า แต่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นที่ลุ่มสลပ်ที่ดอนและผสมดินร่วนและดินทราย แต่มีความเป็นกรดสูง ด้วยลักษณะทางกายภาพดังกล่าวจึงทำให้ชาวบ้านแถบนี้ทำนาไม่ค่อยได้ผล รายได้ของชาวบ้านมาจากการทำประมง มิใช่การทำนา ในผลการศึกษาของ นูชิตา สังข์แก้ว (2540) เสนอว่า การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้เกิดการสูญเสียอาชีพการปลาดและการขาดระบบน้ำแห่งวัฒนธรรมสายน้ำมูล อาทิเช่น สูญเสียสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์อันเป็นแหล่งทำมาหากิน แหล่งผลิตภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการหาปลา การพัฒนาเทคนิคเครื่องมือจับปลา การร่วมมือร่วมใจของคนในครอบครัวและชุมชนในการสร้างสรรค์วัฒนธรรมการหาปลา

ในขณะที่ผลการศึกษาของงานวิจัยกระแสหลัก อันได้แก่ ข้อเสนอของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ชีระพัฒน์ ทองคำและคนอื่น ๆ ประกิจ ยาพรหม มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ฯลฯ จะให้ข้อสรุปในทิศทางตรงข้าม กล่าวคือ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543 : 27) เสนอว่า ก่อนมีการสร้างเขื่อนได้มีการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2526 พบว่า ราษฎรของหมู่บ้านเหล่านั้นส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือทำนาและรับจ้าง คิดเป็นร้อยละ 88 มีอาชีพประมงเป็นหลักเพียงร้อยละ 1.2 เท่านั้น และจากการสำรวจติดตามราษฎรที่ได้รับผลกระทบภายหลังสร้างเขื่อนปากมูลแล้วเสร็จ โดย มหาวิทยาลัยขอนแก่น ในปี พ.ศ. 2537, 2539, 2540 และ 2541 ได้ผลเป็นการยืนยันว่า ราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือ ทำนาและรับจ้าง (ร้อยละ 79.52-80.06) ส่วนที่ทำอาชีพประมงเป็นหลักเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 5.83-6.44 ขณะที่ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543 : 26) เสนอว่า งานวิจัยก่อนหน้านี้ระบุว่า ก่อนสร้างเขื่อนไม่ปรากฏว่า มีการทำประมงเชิงพาณิชย์มาก่อน มีราษฎรเพียงไม่กี่รายที่ประกอบอาชีพประมงเป็นอาชีพหลัก ราษฎรส่วนใหญ่จับปลาดเป็นการเสริมรายได้ หรือเพื่อใช้เป็นอาหารประจำวันเท่านั้น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ให้เหตุผลว่า หากมีการทำประมงเพื่อการพาณิชย์จริง จะต้องมีการขึ้นปลาพร้อมที่จะรองรับปลาดวันละกว่า 10 ตัน ที่จะขึ้นจากแม่น้ำ ซึ่งที่ผ่านมาไม่มีการศึกษาใครระบุชัดเจนว่า มีหลักฐานแสดงถึงการค้าในระบบนี้เลย

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าบริเวณลุ่มน้ำมูลในอดีตเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ และน้ำไม่เคยเหือดแห้ง ดังที่ สุดใจ มหาไชย ราษฎรซึ่งประกอบอาชีพจับปลาดในแม่น้ำมูลได้กล่าวว่า น้ำในแม่น้ำมูลไม่เคยแห้ง และความสมบูรณ์เช่นนี้ได้ก่อให้เกิดวิถีอาชีพประมงในแม่น้ำมูล และต่อมาเมื่อชุมชนขยายตัวขึ้นวิถีการจับปลาดเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้ปรับเปลี่ยนเข้าสู่วิถีการค้าขายปลาดในชุมชนและส่งสินค้าปลาดไปยังที่อื่น จากคำบอกเล่าของราษฎรที่อาศัยอยู่ในริมแม่น้ำมูล ทำให้ทราบว่าระบบตลาดซื้อขายปลาดเกิดขึ้นในแม่น้ำมูลมานานแล้ว ดังที่ เพียร เรือโชติ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "ตลาดปลาดในเมืองพิบูลมังสาหารเกิดมาตั้งแต่ปี 2490

มีการซื้อขายกันใน ปี 2500 แต่ก่อนชาวบ้านแถบนี้เดินทางไปมาค้าขายกันตามเมืองต่าง ๆ โดยทางน้ำ ก่อนหน้าการเดินทางค้าขายในแม่น้ำมูลนั้นใช้เรือแจว เรือพาย ต่อมาได้มีเรือกลไฟในแม่น้ำมูลวิ่งระหว่างอุบลฯ - พิบูลฯ” ซึ่งข้อเสนองจากวาทกรรมชาวบ้านดังกล่าวขัดแย้งอย่างชัดเจนกับข้อมูลที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้นำเสนอ

(4) สิทธิชุมชนในวาทกรรมชาวบ้าน

แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยรัฐได้รับอิทธิพลมาจากบทความเรื่อง “Tragedy of the Commons” ของ การ์เรตต์ ฮาร์ดีน (Garrett Hardin, 1968) ในบทความดังกล่าว ฮาร์ดีน เสนอว่า ทรัพยากรที่เป็นสมบัติสาธารณะ (Common Property) ที่ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงหรือเข้าไปใช้ประโยชน์ ทำยที่สุดก็จะนำไปสู่การล่มสลายของทรัพยากรนั้น การล่มสลายของทรัพยากรดังกล่าวเรียกว่า “โศกนาฏกรรมสาธารณะ” โดย ฮาร์ดีน เสนอว่า โศกนาฏกรรมสาธารณะดังกล่าวไม่อาจเยียวยาได้ด้วยเทคโนโลยีที่มนุษย์สร้างขึ้น หากแต่สามารถหลีกเลี่ยงได้ด้วยการแปรเปลี่ยนทรัพยากรสาธารณะไปเป็นทรัพยากรของรัฐ (State Property) หรือไม่ก็เป็นทรัพยากรของปัจเจกชน (Private Property)

จากแนวคิดดังกล่าว ทำให้รัฐหันมาใช้แนวทางการพัฒนาประเทศโดยการพยายามเข้าไปควบคุมและมีอำนาจเหนือทรัพยากรโดยกระบวนการครอบงำความคิดหรือการครอบงำทางอุดมการณ์ โดยการผลิตวาทกรรม (discourse) หรือองค์ความรู้ขึ้นมาชุดหนึ่งที่อธิบายความชอบธรรมทางการเมืองของตนแบบตัวแทน กรณีนี้ สติลโล (Monica Stillo, 2003) อ้างอิงทฤษฎีการครอบงำ (Hegemony Theory) ของ อันโตนิโอ กรัมสซี (Antonio Gramsci) มาอธิบายว่า กรัมสซี เรียกพฤติกรรมของรัฐในลักษณะนี้ว่าเป็น “การต่อสู้เพื่อแย่งชิง” (hegemony) หรือเป็นการครอบงำทางความคิดหรืออุดมการณ์ ของประชาชน

ในปัจจุบันประเด็นเรื่องธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้นำมาสู่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างรัฐและประชาชน ดังจะเห็นว่าภาคประชาชนได้หยิบยกแนวคิดสิทธิมนุษยชนขึ้นมาเป็นประเด็นการต่อสู้เรียกร้องอย่างรุนแรง อย่างในกรณีเขื่อนปากมูล เห็นได้ชัดว่าประชาชนชาวลุ่มน้ำมูลได้หยิบยกประเด็นสิทธิชุมชนขึ้นมาเป็นข้อเรียกร้องในการต่อสู้เรื่องทรัพยากรตั้งแต่ยุคก่อนสร้างจนกระทั่งหลังสร้าง ปัญหาความขัดแย้งอันเกิดจากการเรียกร้องสิทธิในทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นดังกล่าวเป็นการยืนยันข้อเสนอของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2545 : 37) ที่กล่าวว่า ในสังคมไทยประเด็นสิทธิชุมชนไม่ได้เป็นสิ่งใหม่ แต่เป็นสิ่งที่มิได้อยู่ปรากฏอยู่ในจารีตทุกอย่าง และศรีศักร วัลลิโภดม (2549 : สัมภาษณ์) ได้เสนอถึงมูลเหตุที่กระตุ้นให้เกิดการเรียกร้องในสิทธิของชาวบ้านว่า สิทธิชุมชน เริ่มมีขึ้นเมื่ออำนาจจากข้างนอกเคลื่อนตัวเข้าไปในชุมชน

ในยุคแรกของการต่อต้านเพื่อนโดยพลังมวลชนท้องถิ่นซึ่งมีแกนนำเป็นนักการเมืองท้องถิ่นนั้น แม้จะยังไม่มีการพูดถึงคำว่า "สิทธิชุมชน" โดยตรง แต่ในการนำเสนออัตลักษณ์ของท้องถิ่นที่ปรากฏในเนื้อหาของวาทกรรม ได้แก่ ปรากฏการณ์ ประเพณี ภาษา และระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ก็บ่งบอกนัยของความขัดแย้งในเรื่องสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน ดังที่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540 : 75-85) เสนอว่า กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีอยู่ในชุมชนท้องถิ่นหมู่บ้านตั้งแต่อดีตมาแล้ว โดยฝังรากลึกอยู่ในความเชื่อหรืออุดมการณ์แล้วแสดงออกผ่านขนบธรรมเนียมประเพณีจนกระทั่งกลั่นออกมาเป็นวัฒนธรรมของชุมชน แต่ในปัจจุบันประเด็นถกเถียงเรื่องสิทธิชุมชน ได้กลายเป็นแนวคิดพื้นฐานสากลที่ทำให้การต่อสู้ทางสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรไม่ใช่เรื่องแคบ ๆ เฉพาะท้องถิ่นอีกต่อไป ดังที่ ยศ สันตสมบัติ และอรุณญา เพ็ญพูนกุล (2543 : 206) เสนอว่า สิทธิชุมชนและการจัดการทรัพยากรในฐานะเป็นประเด็นความหวังโยของประชาคมโลก และประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ในฐานะเป็นปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศ ซึ่งล้วนแต่เป็นประเด็นปัญหาทางการเมืองที่สอดคล้องกับการตื่นตัวต่อสู้เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมของ "คนชายขอบ" ในประเทศโลกที่สาม แนวคิดดังกล่าวได้นำมาสู่การเกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมทั่วโลก พร้อมกับนี้ ขบวนการเคลื่อนไหวในเรื่องธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมก็ได้สร้างวาทกรรมการพัฒนาสิ่งแวดล้อมในด้านต่าง ๆ ขึ้นมา อันทำให้การศึกษาการพัฒนาในปัจจุบันมีความยุ่งยากและสลับซับซ้อนกว่าในอดีตมาก

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 236) เสนอว่า การเคลื่อนไหวเหล่านี้นอกจากจะนำไปสู่วาทกรรมทางเลือกแบบอื่น ๆ ในการพัฒนาแล้ว ยังทำให้เกิดการศึกษาแบบใหม่ ๆ ขึ้นมา เรียกว่า "การเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อม" (ecological/environmental politics) อีกด้วย ซึ่งการปรากฏขึ้นของอัตลักษณ์ที่แตกต่างหลากหลายและซับซ้อนของขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน รวมทั้งการนำเสนอตัวตนและการต่อสู้ทางการเมืองในรูปแบบใหม่ ๆ ในปัจจุบัน ทำให้ผู้วิจัยจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์และสร้างกรอบแนวคิดขึ้นมาเพื่อทำการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับการเคลื่อนไหวทางสังคมในลักษณะที่สลับซับซ้อนและเป็นพลวัตดังในกรณีปัญหาเขื่อนปากมูล โดยสาระหลักของแนวคิดสิทธิชุมชน คือ ความต้องการเปิดพื้นที่ทางสังคม แนวคิดนี้ต้องการบอกว่า ประชาชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นของตนเองโดยรัฐต้องมาเกี่ยวข้องและควบคุมให้น้อยที่สุด นักคิดทางสังคมศาสตร์ ดังเช่น ยศ สันตสมบัติ (2545 : 19-20) เสนอว่า สิทธิชุมชน เป็นความพยายามเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับการต่อสู้เพื่อยืนยันศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของคนชายขอบในรูปแบบต่าง ๆ

ปัจจุบันแนวคิดเรื่องสิทธิชุมชนจะเกี่ยวข้องกันกับแนวคิดการเคลื่อนไหวของขบวนการประชาชน ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2546) กล่าวถึงความสำคัญของการชุมนุมเรียกร้องว่า

"การประชุมเรียกเรื่องเป็นศัตราวุธของคนยากไร้ เป็นอาวุธของคนจนที่จนอำนาจ จนโอกาส การเมืองบนท้องถนนได้ลงรากปักฐานเป็นวัฒนธรรมการเมืองแบบมีส่วนร่วม (ประเภท ปิ่นตบแต่ง, 2546) ซึ่งความยากจนนั้นจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขทั้งในเชิงโครงสร้างและกฎหมาย การเคลื่อนไหวปัญหาเฉพาะหน้าในประเด็นระดับพื้นที่และการต่อสู้ปัญหาในเชิงโครงสร้างจึงเป็นสิ่งต้องควบคู่กันไป (สมเกียรติ พงษ์ไพบูลย์, 2545) อย่างไรก็ตามลักษณะของการเคลื่อนไหวที่เป็นที่ยอมรับต้องมีจุดยืนและหลักการที่ว่า การแก้ไขต้องรวมกลุ่มชุมนุมพึ่งต้องกระทำอย่างสันติวิธี ดังข้อเสนอของใจ อึ้งภากรณ์ (2546) ที่ว่า "การรวมกลุ่ม สร้างพลัง สร้างแรงกดดันกับรัฐบาลจึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องด้วยการเคลื่อนไหวรณรงค์เพื่อขยายการรับรู้ต่อสังคมโดยวิธีเดินขบวนชุมนุมอย่างสันติวิธี" แต่ถ้าจำเป็นก็ต้องใช้ความรุนแรง ดังที่เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ (2546) เสนอว่า "การเคลื่อนไหวทางสังคมจะต้องเคลื่อนไหวในลักษณะที่ถูกต้องและกึ่งผิดกฎหมาย ทั้งนี้เพราะการเคลื่อนไหวที่ถูกต้องตามกฎหมายไม่สามารถทำอะไรได้"

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาภาคสนามเพื่อทำความเข้าใจกับความหมายของคำว่า "สิทธิชุมชน" ในวาทกรรมชาวบ้าน ได้ข้อค้นพบว่า กติกาในระบบกรรมสิทธิ์ที่ชาวบ้านใช้อยู่ในระบบนิเวศลุ่มน้ำมูลนั้น มิใช่การกีดกันสิทธิคนอื่น แต่เป็นข้อตกลงโดยใช้ระบบคิวในการเข้าถึงทรัพยากรคือคนมาก่อนต้องได้ก่อน และเครื่องมือในการจับปลาต้องเหมือนกัน ดังคำบอกเล่าของ วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านสะพือใต้ที่กล่าวถึงการกำหนดการวางตำแหน่งเครื่องมือจับปลา ที่ว่า "ทุกคนจะรู้ว่าของใครของมัน จับของที่ไหนก็ได้ ที่ใครของมัน ไม่เคยมีเรื่องกัน อย่างผมจับไว้เนี่ย คนจะมาเลื่อนก็จะเกรงใจผม ไม่ทำของกัน สามสี่โมงเช้าเก็บนี้ต้องเก็บพร้อมกัน ทำเป็นกติกา กัน ถ้าวางไว้แล้วถ้ามีคนมากวน ปลาก็จะไม่เข้าเลย คนกวนน้ำ ปลาก็จะไม่มาเลย พวกคณะที่ทำด้วยกัน มันไม่ค่อยไปยุ่งกันดอกครับ ก็ต่างคนต่างอยู่ เอาตุ้มไปวางไว้ประมาณสองโมงกว่าสามโมง รอนาฬิกาเที่ยงจึงลง หนักกันไปเป็นคณะ นี่ห้าสิบหลังไปเลย ของใครของมัน แต่ก่อนมีสามโมงจากแก่งสะพือมาหาค้อได้"

ประเภท ชนิด และขนาดของเครื่องมือก็เป็นรูปแบบกำหนดกรรมสิทธิ์ในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน อย่างเรื่องตวงปลาหรือพื้นที่สำหรับจับปลาแต่ละแห่ง วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่าการจำตำแหน่งของตวงปลาขึ้นอยู่กับการกำหนดว่า "ตรงนี้ใส่ตุ้มยาวขนาดไหนได้ ประมาณ 6 เมตร ถ้า 8 เมตร เราจะไม่ได้ น้ำลึกมันก็มีกำหนดอยู่ในตัวมันเอง เพราะว่าระดับน้ำมันไม่เหมือนกัน มันมีตุ้มขนาด 6 เมตรถึง 7 เมตร แล้วก็มี 7 เมตร ถึง 9 เมตร ถึง 11 เมตรก็มี" วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงระบบคิวในการจับปลาว่า "ใครเขาไปทำก่อนเราต้องให้เกียรติเขาก่อนในขณะที่เขาจับ คือเจ้าของตวงมาทำอันนี้จับก่อนจะขึ้นก่อนใคร สำหรับกติกาที่มีอยู่ว่า คนมาก่อนเอาหลักก่อน ถ้าปิดตไปผมเป็นคนทำก่อนผมจะทำเดือนเมษาไปหาเดือนพฤษภา

นอกจากนี้สิทธิชุมชนยังต้องมีการลงทุนในสิทธิด้วย วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "น้ำมันเปลี่ยนสีแล้วปลามันขึ้นจากน้ำโขงมา ไม่หน้าเดิม ถ้าใครพร้อมก่อนก็ไปทำก่อน ไม่มีเงื่อนไขใด ๆ ทั้งสิ้น แต่มีการลงทุนไปก่อนเลย เขาเอาเหยื่อไปวางไว้ก่อน ต้มข้าวปลายข้าวเจ้าไปใส่ประมาณร้อยกิโลก่อนนะ" แสดงว่า สิทธิของชาวบ้านเกิดจากการลงทุน ไม่ได้เกิดจากการตรากฎหมาย

ส่วนความยุติธรรมในความหมายของชาวบ้าน ก็คือความเหมือน ความเหมือนในที่นี้หมายถึงความเหมือนจะทำให้สามารถหลีกเลี่ยงผลกระทบกับคนอื่น ๆ ในเรื่องสิทธิชุมชนของชาวบ้าน ความยุติธรรมต้องดูที่เครื่องมือเป็นเรื่องของการใช้เครื่องมือจับปลาที่เหมือนกัน เช่น ถ้าตรงไหนที่มีการใส่เบ็ดใส่มอแล้ว ก็ห้ามการแกกวด (ลากอวน) ดังที่ว่า "มีคนมาขอแกกวด ถ้าเขาไม่ให้แกกก็ไม่ต้องแก กยามหน้าเขาไหลมอ ประมาณสิบกว่าปีมานี้ มาขอแก บ้านนี้ไม่ให้แก แต่ก่อนนี้แกได้ เขาใส่มออยู่ไปปักเบ็ดไว้บังเขา ไหลมาทางน้ำไหล บางคนเขาก็แกได้ คือว่ารวบอยู่ผู้เดียว ปลามันก็ลดลงหลาย เขามาแกทุกวันเลย เดี่ยวนี้ห้ามมาแก ลวงมันอยู่ ในลักษณะของการชวนการแกนี้ มันไม่เหมือนมอเหมือนเบ็ด" จะเห็นได้ว่าประเภท ชนิด และขนาดเครื่องมือเป็นรูปแบบในการกำหนดกรรมสิทธิ์ในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน ด้วยเหตุดังกล่าวนี้การเอาเปรียบกันจึงเป็นปรปักษ์ของสิทธิชุมชน วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวว่า "เวลาเขาแกชวนเขาติดบ่วงมันด้วย แต่ลากมาแล้ว เพื่อนจะหากินด้วยกันนี้ก็หากินไม่ได้ ส่วนหนึ่งเขากางมอ ส่วนหนึ่งเขากางเบ็ด ถ้าไปแกชวนมันก็จะไปโดนของผู้กางไว้ ทำให้เสียหายของเขา คนคนเดียวนี้มาทำ มันก็เป็นข้อห้ามขึ้น เพราะว่าคนฝั่งนั้นเขาก็หากินเหมือนกัน"

สิทธิชุมชนจะมีผู้คุมกฎ กล่าวคือในชุมชนจะมีหลักบ้านเป็นผู้ดูแล หลักบ้านในที่นี้หมายถึงผู้นำชุมชน หรือคนเฒ่าคนแก่ที่นับถือ ใครที่จะเข้ามาจับปลาในพื้นที่ต้องขออนุญาต ผู้ใหญ่บ้านกำนันก่อน วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงรูปแบบและช่วงเวลาทำมาหากินด้วยกัน ต้องมีกติกา "หากินได้หมด แต่อย่าเอาเปรียบกัน เพราะว่าแหล่งที่เราจะทำแกชวนนี้มันมีเบ็ดราว หรือว่ามอ หรือว่าอะไรของคนในชุมชนก็มี ของฝั่งนั้นก็มี ถ้าทำลงไปดูแล้วจะเห็นตุ้มแล้วก็จะเอาชวนมาแกไปเลยมันก็เสียหายของเขา ถ้าจะมาแกชวนต้องมาถามก่อนว่ามีอะไรอยู่ตรงนั้นไหม ก็เป็นข้อห้ามในตัว มาตกเบ็ดก็ได้ เพราะบ้านเราทำเหมือนกัน ทำในแนวเดียวกันไม่เป็นไร ถ้าใช้เครื่องมือแบบเดียวกันก็ไม่มีปัญหา อย่างแหนี้ต้องทำใจ ทำใจยังไง เพราะว่าแหนี้ เราหว่านไปอย่างนี้ ก็ไปถูกเบ็ดเขาขาด ก็ปนกันเป็นธรรมดา เบ็ดกับแหนี้ไม่ถูกกัน พวกคางพวกมอนี้ก็ไม่ถูกกัน แต่ก็ไม่เป็นไร เขาไม่ได้ทำผิดตลอด ก็มาไม่บ่อย ก็เป็นคนไทย คนพมูตนี้ละ สนิทกัน คางกับมอก็อันเดียวกัน" ในความหมายนี้ข้อห้ามหรือกติกาในการจับปลา ก็คือกฎศีลธรรมของชาวบ้าน นอกจากนี้ยังพบว่าความผูกพันของคนในพื้นที่เกิดจากการหากินร่วมกัน ไม่ใช่การแก่งแย่งแข่งขัน

กันในการเข้าถึงทรัพยากร ดังที่ วร แสงจันทร์ (2548 : สัมภาษณ์) กล่าวถึงคนค้อได้ที่แยกตัวมาจากบ้านสะพือว่า “สำหรับชาวบ้านค้อได้ที่แยกมาจากสะพือได้ สะพือเหนือ ก็หากินร่วมกันเพราะถือเป็นพวกเดียวกัน ยังเป็นพวกเดียวกัน แยกบ้านแต่ไม่แยกพวก ไม่ได้แยกที่หาปลา” ในความหมายนี้ที่หาปลา ก็คือพื้นที่ทางสังคม

จากที่กล่าวมาอาจสรุปได้ว่า สิทธิชุมชนในความหมายของชาวบ้าน ก็คือระบบกรรมสิทธิ์ที่ถูกออกแบบโดยวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งชาวบ้านใช้เป็นเงื่อนไข/ กติกาหรือกลไกในการควบคุมการใช้ประโยชน์เพื่อให้เกิดความสมดุลของทรัพยากรและความเป็นธรรมในสังคม รูปแบบของสิทธิชุมชนในความหมายของชาวบ้าน จะไม่มีการกันสิทธิ์ผู้อื่น แต่จะให้ความสำคัญกับระบบคิด คือคนมาก่อนได้ก่อน ต้องเท่าเทียมในเรื่องเครื่องมือ พื้นที่จับปลาเป็นเป็นเรื่องของสำนักทางชาติพันธุ์ การทำมาหากินต้องไม่เบียดเบียนกัน ระบบกรรมสิทธิ์ในลักษณะนี้เป็นการสร้างความสมดุลด้วยกฎศีลธรรม และประเด็นสำคัญที่ค้นพบจากการศึกษาครั้งนี้คือ นิยามความหมายเกี่ยวกับสิทธิชุมชนของชาวบ้าน จะเป็นการกำหนดเขตแดนของตนไปพร้อม ๆ กับการยอมรับสิทธิของผู้อื่น โดยไม่มีการกันสิทธิของคนอื่นในเรื่องทรัพยากร เช่น คนบ้านโคก หรือชาวญวนก็สามารถจับปลาในแม่น้ำมูลได้ ถ้ามีระบบกรรมสิทธิ์ คนที่อื่นจะมาจับปลาไม่ได้

4.2.2 ปมปัญหาและการคลี่คลาย

ในยุคหลังสร้างเขื่อน พบว่าชาวบ้านได้ทำการเรียกร้องกับรัฐหลายครั้ง และหากพิจารณาที่เนื้อหาของการเรียกร้องจะเห็นได้ว่าข้อเรียกร้องของชาวบ้านมีพัฒนาการมาตามลำดับ เริ่มต้นตั้งแต่รูปแบบการเสนอปัญหาของชาวบ้าน คือการเรียกร้องครั้งที่ 1 ชาวบ้านได้ยื่นข้อเรียกร้องด้วยกัน 6 ข้อ ได้แก่ (1) ขอให้เปิดเผยพื้นที่น้ำท่วมที่ชัดเจน (2) ขอให้จ่ายค่าเสียหายในทรัพย์สินผู้เสียหายในราคาตลาดทุกอย่าง (3) ขอให้จัดสรรที่อยู่อาศัยและที่ทำนาในพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับทำเกษตรกรรม (4) ขอให้จ่ายเงินชดเชยแก่ผู้ประกอบการอาชีพหาปลาในลำน้ำมูล (5) หากเกิดโรคพยาธิใบไม้เลือดหลังสร้างเขื่อน การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ต้องจ่ายค่ารักษาพยาบาลและแก้ไขปัญหาเชิงสาธารณสุข และ (6) กำหนดเงื่อนไขว่าค่าเสียหายต่าง ๆ หากไม่เป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่าย ให้ผู้เสียหายนำเสนอเรื่องเข้าสู่การพิจารณาอนุญาโตตุลาการ โดยมีต้องฟ้องศาล และผลการตัดสินถือเป็นข้อยุติ (วันดี สันติวุฒิมณี, 2546)แน่นอนว่าการเรียกร้องในครั้งนั้นชาวบ้านกดดันการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยโดยการให้เปิดเผยข้อมูลน้ำท่วม มีการเรียกร้องค่าเสียหายให้จัดสรรที่ทำกิน ให้ชดเชยอาชีพและให้การช่วยเหลือค่ารักษาพยาบาล เงื่อนไขสุดท้ายถ้าตกลงกันไม่ได้ ต้องหาคนกลางไกล่เกลี่ยโดยไม่ต้องพึ่งศาลเพื่อยุติประเด็นข้อกฎหมายที่อาจทำให้ชาวบ้าน

เสียเปรียบ ซึ่งประเด็นหลังชี้ให้เห็นว่า ฝ่ายชาวบ้านไม่ต้องการให้รัฐตอบโต้โดยใช้กระบวนการทางกฎหมาย

การเรียกร้องครั้งที่ 2 ชาวบ้านขอให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ จ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง 3 ปี ระหว่างการสร้างเขื่อน เนื่องจากก่อนหน้านี้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยยอมจ่ายค่าชดเชยให้แก่ราษฎรเฉพาะที่บ้านถูกน้ำท่วม ขณะที่ชาวบ้านต้องการให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยชดใช้ค่าสูญเสียอาชีพประมงตลอดเวลารสร้างเขื่อน 3 ปี และต้องการคำมั่นสัญญาว่าหลังจากการสร้างเขื่อนพวกเขาจะจับปลาได้เหมือนเดิม แต่ทว่าข้อเรียกร้องนี้ไม่ได้รับการตอบสนองแต่อย่างใด (วันดี สันติวุฒิมณี, 2546) ข้อเรียกร้องครั้งนี้เกิดขึ้นภายหลังจากที่กลุ่มผู้เรียกร้องไม่ประสบความสำเร็จในเงื่อนไขข้อเรียกร้องครั้งแรก กลุ่มผู้เรียกร้องจึงขยายเงื่อนไขการให้ความช่วยเหลือจากระยะเวลา 3 ปี เป็น 8 ปี แต่ก็ไม่ได้รับการตอบสนองเช่นกัน ทั้งนี้เพราะการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย อ้างหลักการว่า ไม่สามารถดำเนินการตามข้อเรียกร้องได้เนื่องจากเงื่อนไขข้อเรียกร้องดังกล่าวไม่ได้อยู่ในแผนของรัฐบาล อย่างไรก็ตามเมื่อทนต่อแรงกดดันไม่ไหวในที่สุดการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยก็ยินยอมจ่ายค่าชดเชยให้โดยมีเงื่อนไขของการจ่ายคือแบ่งค่าชดเชยออกเป็น 6 โชน ตามระยะทางไกลใกล้จากตัวเขื่อน โดยชาวบ้านหัวเหวซึ่งเป็นจุดสร้างเขื่อนจะได้รับค่าชดเชยสูงสุด คือ 90,000 บาท ส่วนชาวบ้านที่ไกลสุดจะได้รับค่าชดเชย 8 บาท ซึ่งเกณฑ์ในการจ่ายเงินดังกล่าวได้สร้างความไม่พอใจให้แก่ผู้ชุมนุมอย่างมาก เนื่องจากผู้ชุมนุมเห็นว่าการหาปลาไม่อาจแบ่งโชนได้เหมือนเกณฑ์ค่าชดเชย (วันดี สันติวุฒิมณี, 2546) ซึ่งจะเห็นว่าการแบ่งจ่ายค่าชดเชยเป็นโชนนั้นเป็นการพิจารณาตามลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ ซึ่งชาวบ้านวิจารณ์ว่าเป็นวิธีการแก้ปัญหาที่ไม่เหมาะสม โดยให้เหตุผลว่า "เวลาปลาวายจากแม่น้ำโขงขึ้นมาวางไข่ในแม่น้ำมูล มันว้ายไปตลอดลำน้ำ ไม่ได้แบ่งแยกตามโชนของ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ถ้าไม่มีเขื่อนปลาที่ว้ายไปที่แก่งคันเหวจะว้ายขึ้นไปจนถึงแก่งสะพือ ชาวบ้านที่แก่งสะพือจึงสามารถจับปลาได้พอๆ กับแก่งคันเหว ถ้ารัฐบาลจ่ายค่าชดเชย ก็ต้องจ่ายให้แก่ชาวประมงแก่งสะพือกับแก่งคันเหวเท่ากัน เพราะเป็นแม่น้ำสายเดียวกัน" (สมปอง เวียงจันทร์, 2546) ข้อเสนอรของชาวบ้านดังกล่าวเป็นการมองจากฐานคิดเรื่องธรรมชาติวิทยาของปลาและประสพการณ์วิถีของชาวประมง ซึ่งเป็นการมองเชิงระบบและเป็นรูปธรรมกว่าการประเมินจากค่าทางสถิติของภาครัฐ

ส่วนการเรียกร้องครั้งที่ 3 ชาวบ้านเปลี่ยนเงื่อนไขข้อเรียกร้องเป็นขอให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยจ่ายค่าชดเชยจากการสูญเสียอาชีพประมงตลอดระยะเวลาสร้างเขื่อน 8 ปี ในตอนแรกการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยไม่ยอมรับข้อเรียกร้องของชาวบ้านโดยให้เหตุผลว่าในแผนงานที่ผ่านมามีแต่ค่าชดเชยจากพื้นที่น้ำท่วม ไม่เคยมีโครงการใดของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยคิดคำนวณค่าสูญเสียอาชีพอยู่ในต้นทุนมาก่อน (วันดี สันติวุฒิมณี, 2546) และ

หลังจากนั้นชาวบ้านได้เดินขบวนชุมนุมประท้วงอีกหลายครั้งตลอดปี พ.ศ.2537 ข้อเรียกร้องในช่วงหลังนี้คือ ขอให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ เปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลทั้ง 8 บานอย่างถาวรเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศวิทยาและวิถีชีวิตของชุมชน ในการเรียกร้องให้เปิดเขื่อนทั้ง 8 บาน ครั้งนี้เห็นได้ชัดว่าชาวบ้านใช้บานประตูระบายน้ำเขื่อนเป็นเงื่อนไขและใช้อุดมการณ์ทางนิเวศเป็นเป้าหมายของการเรียกร้อง

ในส่วนปฏิบัติการตอบสนองของภาครัฐ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543 : 13-17) เสนอว่า นับตั้งแต่มีอบปากมูลถือกำเนิดขึ้นมา (เมื่อปี พ.ศ.2538-ปัจจุบัน) ทางการได้จ่ายค่าทดแทนทรัพย์สินที่อยู่อาศัยใหม่ ค่าที่ทำกิน ค่าก่อสร้างพัฒนาสาธารณูปโภค ค่าส่งเสริมอาชีพเกษตรกรรม และค่าส่งเสริมอาชีพประมงให้แก่ชาวบ้านที่เดือดร้อนจากการสร้างเขื่อนปากมูลไปแล้วราว 500 ล้านบาท และจากการที่มีอบได้สร้างเงื่อนไขเรียกร้องมายาวนานโดยเฉพาะข้อเรียกร้องที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนคือ เป็นมีอบแรกของประเทศไทยที่มีการเรียกร้องขอเงินชดเชยค่าสูญเสียโอกาสในการประกอบอาชีพจากข้อเรียกร้องดังกล่าว ทำให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยต้องดำเนินการจ่ายค่าชดเชยตาม มติ ครม. จำนวน 6 ครั้ง เป็นเงินอีก 489 ล้านบาท รวมแล้วมีอบปากมูลได้เงินค่าเรียกร้องไปแล้วทั้งสิ้นเป็นเงิน 989 ล้านบาท แต่การเรียกร้องก็ยังไม่สิ้นสุด โดยข้อเรียกร้องล่าสุดที่มีอบปากมูลออกมาเคลื่อนไหวหลายครั้งระหว่างปี พ.ศ.2544-2548 คือให้รัฐบาลเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเพื่อให้ปลาขึ้นมาวางไข่เหนือลำน้ำมูลและให้มีการฟื้นฟูระบบนิเวศของแม่น้ำมูลและพื้นที่วิถีชีวิตชุมชน

ในข้อเสนองานของ กนกวรรณ มะโนรัมย์, (2547) กล่าวถึงการตอบสนองต่อข้อเรียกร้องของชาวบ้านว่า รัฐบาลได้ยินยอมทำตามข้อเรียกร้องโดยกำหนดให้มีนโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเป็นครั้งแรกใน ปี พ.ศ.2544 ตาม มติครม.วันที่ 9 เมษายน 2544 คือให้เปิดประตูน้ำ 8 บาน เป็นเวลา 4 เดือน เพื่อทำการศึกษากายภาพของระบบนิเวศวิทยาบริเวณเขื่อนปากมูล และได้ทำการเปิดประตูเขื่อนเป็นเวลา 4 เดือน ตั้งแต่วันที่ 14 มิถุนายน 2544-14 ตุลาคม 2544 แต่เมื่อครบกำหนดแล้วปรากฏว่า ชาวบ้านได้เรียกร้องให้รัฐบาลขยายเวลาเปิดประตูน้ำเขื่อนปากมูลต่อไปอีก 1 ปี โดยอ้างว่าการเปิดเขื่อนทำให้ธรรมชาติและวิถีชีวิตของชาวประมงกลับคืนมา แต่เมื่อครบเวลา 4 เดือน ในขณะที่ทางนักวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีเห็นว่าไม่สามารถศึกษาได้ครบวงจร จึงเสนอให้เปิดประตูระบายน้ำต่อไปจนครบ 1 ปี คณะรัฐมนตรีจึงมีมติ วันที่ 11 ธันวาคม 2544 ให้ขยายเวลาเปิดเขื่อนต่อไปอีก 1 ปี โดยเริ่มทำการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนทั้ง 8 บาน ตั้งแต่วันที่ 14 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545 ซึ่งผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีในครั้งนี้อนุญาตว่า การเปิดเขื่อนทำให้ระบบนิเวศวิทยาและวิถีชีวิตชุมชนฟื้นตัว ชาวบ้านจึงเรียกร้องให้รัฐบาลเปิดเขื่อนถาวร

ผลการวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีได้กลายเป็นประเด็นถกเถียงที่สำคัญในเวลาต่อมา กล่าวคือ ภายหลังจากงานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษาเสร็จ และได้เสนอทางเลือกเปิดเขื่อนเป็น 4 แนวทาง หนึ่งในแนวทางนั้น คือให้เปิดเขื่อนถาวร แต่ถูกรัฐปฏิเสธโดยอ้างว่างานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีไม่รอบด้านพอ ไม่เหมาะที่จะใช้ในการตัดสินใจของรัฐบาล แต่กลับเลือกตัดสินใจตามผลการศึกษาของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ที่เสนอว่า ประชาชนส่วนใหญ่เห็นว่า ควรเปิดประตูเขื่อนเป็นเวลา 4 เดือน และปิด 8 เดือน รัฐบาลจึงมีมติ ครม.วันที่ 1 ตุลาคม 2545 ให้เปิดเขื่อนเพียง 4 เดือน (ระหว่างเดือนกรกฎาคม-ตุลาคม 2546) มติ ครม. ดังกล่าวได้สร้างความไม่พอใจให้กับชาวบ้านเป็นอย่างยิ่ง เพราะชาวบ้านต้องการให้เปิดเขื่อนถาวรตามข้อเสนอของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี แต่รัฐบาลกลับสั่งให้เปิดเขื่อนเพียง 4 เดือนเท่านั้น ชาวบ้านจึงพากันเข้ายื่นหนังสือต่อพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ รองนายกรัฐมนตรี เพื่อให้ทบทวนมติคณะรัฐมนตรี 1 ตุลาคม 2545 แต่ก็ไม่ได้รับคำตอบแต่อย่างใด สาเหตุที่ไม่ได้รับคำตอบเป็นเพราะในขณะนั้นอำนาจการตัดสินใจไม่ได้อยู่ที่พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ แต่อยู่ที่ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรีเพียงคนเดียวเท่านั้น

หลังจากไม่ได้รับคำตอบ ชาวบ้านได้ไปชุมนุมประท้วงอีกครั้งที่บริเวณหน้าทำเนียบรัฐบาลโดยปักหลักเรียกร้องอยู่เป็นเวลาหลายเดือน ระหว่างที่มีอบปักหลักชุมนุมอยู่ที่บริเวณหน้าทำเนียบนั้น พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี ได้ปฏิบัติการทางจิตวิทยาโดยการลงไปนั่งกินข้าวกับมือปที่หน้าทำเนียบ มีการรับปากจะแก้ปัญหาให้ พร้อมทั้งมีการนัดหมายชาวบ้านประชุมออกทีวีเพื่อแสดงความจริงใจในการหาแนวทางแก้ไขปัญหาของประชาชนโดยไม่มีเอ็นจีโอเข้าร่วมปฏิบัติการของภาครัฐในครั้งนี้มีการ ปิดกั้นโอกาสของคนบางกลุ่มโดยอ้างว่าต้องการทราบข้อมูลที่แท้จริงจากชาวบ้านไม่ต้องการให้มีนายหน้าซึ่งหมายถึงเอ็นจีโอ ซึ่งจะเห็นว่าวิถีการของรัฐครั้งนี้ถือเป็นยุทธวิธีของการ “แยกปลาจากน้ำ” คือ แยกชาวบ้านจริงออกจากชาวบ้านปลอมโดยการกีดกัน/ปิดกั้นเอ็นจีโอให้อยู่นอกปัญหาของชาวบ้านเพื่อไม่ให้มีโอกาสเข้ามาสร้างเงื่อนไขต่อรองกับรัฐบาล

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พัฒนาการของข้อเรียกร้องจะปรับเปลี่ยนไปตามบริบททางสังคมและเงื่อนไขทางการเมือง ดังนี้คือ (1) ข้อเรียกร้องให้รัฐบาลจ่ายค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงระหว่างสร้างเขื่อนปากมูล เป็นการใช้กายภาพและผลกระทบเป็นเงื่อนไขในการเรียกร้อง (2) ข้อเรียกร้องให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยพัฒนาและส่งเสริมอาชีพเพื่อชดเชยอาชีพประมง ข้อเรียกร้องนี้กระทำภายใต้เงื่อนไขของการนิยามตนเองว่าเป็นชาวประมง (3) การกำหนดระยะเวลาการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ข้อเรียกร้องนี้ต้องการตรวจสอบความรู้ว่ามีความสูงงอมในเรื่องข้อมูลเพียงใด (4) ข้อเรียกร้องเงินชดเชยค่าอุปกรณ์การประกอบอาชีพประมงครอบครัวละ 5,000 บาท ชาวบ้านเรียกว่า “ค่าทำขวัญ” จากรัฐบาล (5) ข้อเรียกร้องเงิน

ชดเชยค่าสูญเสียอาชีพอระมงถาวร (5) ข้อเรียกร้องให้เปิดรัฐบาลเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนทั้ง 8 บานอย่างถาวร พรึนข้อ (4) และ (5) นี้ ถือเป็นเงื่อนไขปิด คือปิดประตูการเจรจาเพราะเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยาก และ (8) ข้อเสนอเรียกร้องให้ทุบเขื่อนทั้ง ข้อเสนอให้ทุบเขื่อนทั้งนี้เรียกได้ว่าเป็นข้อเรียกร้องที่แทบจะเป็นไปไม่ได้เลย แต่สำหรับภาคประชาชนข้อเรียกร้องที่เป็นไปไม่ได้นั้นก็คือยุทธศาสตร์ที่สำคัญของมือบปากมูล เพราะสามารถใช้เป็นเงื่อนไขตายเพื่อบีบให้รัฐบาลจำต้องหันมาเจรจาดูเรื่องในลักษณะที่ประนีประนอมในที่สุด

ในปัจจุบันพบว่า กระบวนการแก้ปัญหาเขื่อนปากมูลของรัฐบาลได้พัฒนามาสู่การกำหนดนโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง นโยบายเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเพื่อฟื้นฟูระบบธรรมชาติและวิถีชุมชน ก็คือยุทธศาสตร์การบีบพื้นที่ปัญหาของภาครัฐและการจำกัดเวทีการต่อสู้ของภาคประชาชนนั่นเอง อย่างไรก็ตามแม้ว่าการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลจะเป็นนโยบายที่มุ่งแก้ปัญหาการชุมนุมเรียกร้องของชาวบ้าน แต่ปรากฏว่า กำหนดเวลาในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนดังกล่าวก็ถูกนำมาใช้เป็นเงื่อนไขในการชุมนุมเช่นเดียวกัน จากการศึกษาพบว่าปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหาในนโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลมีอย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน คือ (1) การแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาทรัพยากรและวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูล (2) ช่วงเวลาที่ชาวบ้านต้องการให้เปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อน (3) ผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียจากการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล และ (4) ระบบการจัดการเขื่อนในพื้นที่ไม่สัมพันธ์กับมติคณะรัฐมนตรี ดังนี้

(1) การแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาทรัพยากรและวิถีชีวิตชุมชน เป็นรูปแบบหนึ่งของกระบวนการแก้ปัญหาของภาครัฐ และชี้ให้เห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะให้บุคคลหลายฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาเขื่อนปากมูล ชัยอนันต์ สมุทวณิช ในฐานะประธานคณะกรรมการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ได้มีคำสั่งแต่งตั้ง "คณะกรรมการพัฒนาทรัพยากรและวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูล" ขึ้นเพื่อให้การดำเนินการแก้ไขปัญหามวลชนกรณีเขื่อนปากมูลเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ คณะกรรมการฯ ชุดดังกล่าวมี ชัยอนันต์ สมุทวณิช เป็นประธานกรรมการ และคณะกรรมการอีก 19 คน ประกอบด้วย พิสิฐ ฒ พัทลุง ศุภวิทย์ เปี่ยมพงษ์สานต์ บัณฑร อ่อนคำ ขวลิต วิทยานนท์ นลินี ดันฉวนิตย์ วนิดา ดันตวิทยาพิทักษ์ ทองเจริญ สีหาธรรม สมเกียรติ พันภัย ลมปอง เวียงจันทร์ นันทโชติ ชัยรัตน์ ผู้แทนจังหวัดอุบลราชธานี ผู้แทนกรมชลประทาน ผู้แทนกรมประมง ผู้แทนมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ผู้แทนกำนันและผู้ใหญ่บ้าน อำเภอโขงเจียม อำเภอสิรินธร อำเภอพิบูลมังสาหาร เจ้าหน้าที่ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ และผู้ว่าการการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (ปทุมมาลัย, 2547) รายชื่อของกรรมการเหล่านี้ แต่งตั้งขึ้นจากบุคคลหลายกลุ่มโดยยึดหลักหลักการมีส่วนร่วมเพื่อถ่วงดุลซึ่งกันและกัน ซึ่งภายหลังจากการแต่งตั้งคณะกรรมการฯ แล้วได้มี

การประชุมครั้งแรกที่ห้องประชุมศาลาพิมุท บริเวณเขื่อนปากมูล เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2547 ปรากฏว่า บรรยากาศของการประชุมในวันดังกล่าวเป็นไปด้วยความเคร่งเครียดถึงขั้นเกือบจะมีการปะทะกันระหว่างตัวแทนชาวบ้านทั้งสองฝ่าย (ปทุมมาลัย, 2547)

สาระสำคัญในการประชุมครั้งนั้นพอสรุปได้ว่า กรรมการที่เป็นเอ็นจีโอเสนอให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยชดเชยให้กับครอบครัวผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลจำนวน 71 หมู่บ้าน จำนวน 8,139 ครอบครัว ครอบครัวละ 10,000 บาท เพื่อชาวบ้านจะได้ฟื้นฟูเศรษฐกิจครอบครัว ชัยอนันต์ สมุทวณิช ประธานในที่ประชุมกล่าวยอมรับว่า เขื่อนมีผลกระทบต่อวิถีชีวิต แต่ไม่เห็นด้วยกับการช่วยเหลือที่คิดเป็นตัวเลข แต่เสนอให้หาแนวทางว่าจะช่วยเหลืออย่างไร แล้วเสนอให้ทาง กฟผ. นำไปพิจารณา โดยในขั้นแรกให้ทาง กฟผ. ไปตั้งงบประมาณมา 90 ล้านบาท เพื่อตั้งเป็นกองทุนในการช่วยเหลือต่อไป (อุบลรัตน์, 2547 : 8) จากบรรยากาศในการประชุมและประเด็นขัดแย้งที่เกิดขึ้นดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า คณะกรรมการฯ ชุดเดียวกัน แต่มีจุดยืนทางอุดมการณ์ต่างกัน ดังนั้นการแต่งตั้งกรรมการจากบุคคลหลายฝ่ายจึงเป็นเพียงหลักการ แต่ไม่มีผลทางปฏิบัติและความสมานฉันท์ที่แท้จริงยังไม่เกิดขึ้น

(2) กำหนดเวลาที่ชาวบ้านต้องการให้เปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล พบว่า ความคิดเห็นในเรื่องการเปิดเขื่อนของชาวบ้านไม่ตรงกันทั้งยังขัดแย้งกับข้อเสนอในงานวิจัยบางชิ้น อย่างเช่น งานวิจัย ม.อุบล เสนอว่า (1) ข้อเสนอให้ปิดตลอดปี (2) ข้อเสนอให้เปิด 5 เดือน ปิด 7 เดือน (3) ข้อเสนอให้เปิด 8 เดือน ปิด 4 เดือน และ (4) ข้อเสนอให้เปิดตลอดปี ในขณะที่งานวิจัยของสำนักงานสถิติแห่งชาติ เห็นว่าควรเปิดประตูระบายน้ำ 4 เดือน มากที่สุด แต่ในมุมมองของชาวบ้านจะมีความหลากหลาย กล่าวคือในทัศนะของชาวบ้านเห็นว่า เวลาปลาขึ้นไม่แน่นอน คนจับปลาจะบอกเวลาปลาตามพื้นที่ ซึ่งในแต่ละพื้นที่ปลาจะขึ้น-ลง ต่างกัน ดังเช่น สง่า แสนโสม (2546 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านวังสะแบงได้ กล่าวว่า “ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการเปิดประตูเขื่อนควรจะเป็นช่วงระหว่างเดือน 5-8 (เมษายน-กรกฎาคม นับตามปฏิทินลาว-ผู้วิจัย) เพราะจะทำให้การประมงได้ดี เพราะเป็นช่วงที่ปลาขึ้นมาวางไข่ และอยากให้ปิดประตูเขื่อนในเดือน 9-12 (กันยายน-พฤศจิกายน นับตามปฏิทินลาว-ผู้วิจัย) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เราเรียกว่า “ช่วงจับน้ำฮ้าย ถ่ายน้ำเสีย” (การระบายน้ำเสียจากแม่น้ำมูลลงสู่น้ำโขง) ในช่วงนี้ปลาจะเริ่มลง และจะไม่เกิดโรคระบาด” นอกจากนี้ยังพบว่าวิถีของปลามีคำอธิบายเชิงคติชนแฝงอยู่ ดังเช่น กอง กรมณี (2547 : สัมภาษณ์) ราษฎรบ้านสะพือได้ กล่าวว่า “ปลาจากแม่น้ำโขงจะขึ้นมาในช่วงเดือนสามเพ็ง เพื่อไปไหว้พระธาตุพนม ชาวบ้านเรียกว่า “ช่วงปลาไปไหว้พระธาตุ” ดังนั้นปลาที่ขึ้นมาวางไข่เหนือลำน้ำมูลจะมี 2 ลักษณะ คือช่วงขาขึ้น และช่วงขาลง พวกที่ว่ายขึ้นมาในช่วงเดือน 3 คือปลาที่หลงทางหรือหาทางไปไหว้พระธาตุไม่ถูก ส่วนพวกที่ว่ายขึ้นมาในช่วงเดือน 4-5 คือพวกที่กลับจากไหว้พระธาตุ”

ในความเห็นของชาวบ้าน ช่วงก่อนมีเขื่อน ปลาจะขึ้นเดือนสามเพ็ง (ปลาขึ้นไปไหว้พระธาตุ) ช่วงปลาลง (เวลาลมช่วย) ประมาณเดือน 11-12 (ตุลาคม-พฤศจิกายน) ปลาจะขึ้นมาเที่ยวทุกเดือน การสังเกตธรรมชาติของปลาจะดูน้ำเปลี่ยนสี แต่ในช่วงเขื่อน ธรรมชาติเปลี่ยนปลาก็จะเปลี่ยนพฤติกรรมด้วย คือปลาจะขึ้นในช่วงเดือน 7-8 ชาวบ้านจะบอกเล่าเรื่องปลาผ่านปฏิทินเวลาและธรรมชาติ อย่างเช่น ความหมายของคำว่า "ช่วงลมช่วย น้ำเปลี่ยนสี (ฤดูน้ำแดง)" เป็นช่วงที่มีการอพยพของปลาในแม่น้ำมูล จากข้อเสนอนี้ชี้ให้เห็นว่า มีความรู้ชุดปฏิบัติการหลายชุดในพื้นที่ แต่นักวิจัยเลือกที่จะนำเสนอความรู้เพียงบางชุดเท่านั้น อีกทั้งองค์ความรู้ที่หลากหลายและสิ้นไหลดังกล่าว ยังสะท้อนให้เห็นว่าทางออกในการแก้ปัญหาเขื่อนปากมูลโดยวิธีการกำหนดเวลาเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลนั้นนับเป็นเรื่องยากที่จะกำหนดเวลาที่ได้มาตรฐานแน่นอน ทั้งนี้เนื่องจากผู้ที่ศึกษาหรือผู้กำหนดนโยบายยังขาดความสูงสมในข้อมูลเชิงพื้นที่ ดังนั้นการกำหนดช่วงเวลาในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลในช่วงที่ผ่านมา นอกจากเป็นการตัดสินใจโดยอาศัยความรู้แบบแยกส่วนแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นบทบาทของผู้มีอำนาจในการที่จะเลือกตัดสินใจปฏิบัติตามข้อเสนอนี้อย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้สอดคล้องกับความคิดของผู้มีอำนาจเท่านั้น

(3) ผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียจากการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล จากการศึกษาพบว่า การเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนจะมีนัยสำคัญต่อผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียทั้งอยู่เหนือเขื่อนและท้ายเขื่อน กล่าวคือ

การเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ในกรณีนี้ น้ำเหนือเขื่อนจะลดลงในขณะที่ท้ายเขื่อนน้ำจะไหลแรงและเชี่ยว ผลกระทบทางธรรมชาติอีกประการหนึ่งคือในช่วงปิดเขื่อนก่อนหน้านี้น้ำจะถูกขังไว้ในอ่างเก็บน้ำเกือบตลอดทั้งปี ดังนั้นหากมีการปล่อยน้ำเขื่อนอย่างกะทันหันก็จะทำให้ดินริมตลิ่งสองฟากฝั่งแม่น้ำมูลพังทลายลงโดยเฉพาะทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านฝั่งตุงสูง วังสะแบง น้ำสร้าง ทรายมูลได้รับผลกระทบด้านอาชีพ เช่น การปลูกพืชริมฝั่ง และทำเลเลี้ยงสัตว์ ในด้านการประกอบอาชีพของชาวบ้าน โสภณ หนองบัวลา (2544 : 33) กล่าวว่า ในกรณีเปิดเขื่อน พวกเหนือเขื่อนที่ได้ประโยชน์คือ พวกจับกุ้งและทำประมงแถวบ้านคันทนหอ ตุงสูง สุวรรณวาริ ลาดวาริ วังสะแบงใต้ น้ำสร้าง ทรายมูล ค้อใต้ สะพือใต้ ฯลฯ ส่วนพวกเหนือเขื่อนที่เสียประโยชน์คือ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง การทำนาปรัง การสูบน้ำ และเรือดูดทราย สมพงษ์ เจริญศรี (2546 : 119) กล่าวว่าพวกท้ายเขื่อนที่เสียประโยชน์ คือชาวบ้านที่ทำประมงอยู่ตามเกาะแก่งท้ายเขื่อน เพราะการเปิดเขื่อนจะทำให้น้ำขุ่นจะเป็นอันตรายต่อปลา รวมทั้งการไหลเชี่ยวของกระแสน้ำจะทำลายเครื่องมือของชาวประมงที่อยู่ท้ายเขื่อน ส่วนพวกท้ายเขื่อนที่ได้ประโยชน์ คือคนลาวที่จับปลา และกึ่งก้ามกรามในแม่น้ำโขง เพราะสัตว์น้ำเหล่านี้จะถูกปล่อยลงไปเบื้องล่าง ทำให้คนที่ดักปลาอยู่ข้างล่างได้ประโยชน์ อย่างไรก็ตาม

ตาม ผลจากการปล่อยน้ำเขื่อนอย่างกะทันหันเชื่อว่า จะสร้างความพอใจให้กับคนลาวเพียงด้านเดียว อีกด้านหนึ่งก็เป็นสาเหตุให้รัฐบาลลาวไม่พอใจที่น้ำจากไทยไหลไปกะเทาะทำลายชายฝั่งน้ำโขงของลาวจนได้รับความเสียหายอย่างมาก ทำให้รัฐบาลลาวและชาวลาวทำการประท้วงและยื่นหนังสือฟ้องไปยังศาลโลก

ในประเด็นนี้สะท้อนให้เห็นว่าโครงสร้างของปัญหาและนโยบายในการจัดระบบการจัดการเขื่อนของประเทศไทย ไม่เพียงไม่สามารถบรรลุถึงเป้าหมายของการแก้ปัญหาภายในประเทศเท่านั้น หากแต่รูปแบบ และมาตรการของการจัดการในเชิงกายภาพของระบบนิเวศภายในประเทศ ยังส่งผลกระทบต่อระบบกายภาพของประเทศเพื่อนบ้าน ดังนั้นนโยบายและกำหนดเวลาในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล จึงเป็นเรื่องของความสลับซับซ้อนทางกายภาพและกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบ ซึ่งสัมพันธ์โยงใยกันเป็นโครงข่ายของปัญหาทั้งในระดับพื้นที่และระดับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอีกด้วย

การปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ในกรณีนี้ น้ำเหนือเขื่อนจะมาก เพราะการเก็บกักน้ำจะทำให้ น้ำเหนือเขื่อนมีสภาพเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และซึ่งอยู่เกือบตลอดทั้งปี ในขณะที่น้ำท้ายเขื่อนจะน้อยหรือแทบไม่มีน้ำเลย คำหว่า พิมพ์จันทร์ (2546 : สัมภาษณ์) ในกรณีการปิดเขื่อนพวกท้ายเขื่อนที่ได้ประโยชน์คือ ชาวประมงแถวที่จับปลาตามเกาะแก่ง แถบบ้านหัวเหว แก่งตะนะ ท้าแพ ด่านเก่า ด่านใหม่ หัวหมากใต้ เวินปึก ฯลฯ เพราะการปิดประตูเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำจะทำให้ปลาจากแม่น้ำโขงซึ่งไม่สามารถว่ายทวนน้ำขึ้นไปวางไข่เหนือเขื่อนปากมูลได้ก็จะพากันแหวกว่ายอยู่ในภายในบริเวณท้ายเขื่อนหรือหน้าบันไดปลาโจน ชาวประมงท้ายเขื่อนจะจับปลาได้ง่าย สำหรับพวกเหนือเขื่อนที่ได้ประโยชน์จากการปิดเขื่อน คือชาวบ้านที่ทำการเกษตรกรรมริมฝั่ง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง การสูบน้ำในแม่น้ำมูล การทำนาปรัง พวกเหนือเขื่อนที่เสียประโยชน์ คือชาวบ้านที่ทำประมง และเลี้ยงสัตว์ตามชายฝั่ง เพราะการปิดเขื่อนทำให้น้ำเหนือเขื่อนมีปริมาณมาก ชาวประมงจับปลาได้ยาก และสัตว์เลี้ยงก็ไม่มีที่หากิน

ที่ผ่านมาวัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัยหลายชิ้นต่างมีความพยายามที่จะค้นหา "จังหวะช่วงเวลาที่เหมาะสม" เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับรัฐบาลนำไปใช้พิจารณาประกอบการตัดสินใจในการกำหนดระยะเวลาในการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยจะส่งผลกระทบต่อคนในพื้นที่ให้น้อยที่สุด แต่คำตอบที่พบจากการศึกษาวิจัยหลายชิ้นดูเหมือนว่าจะปฏิเสธความหลากหลายของพื้นที่ ละเลยกลุ่มผู้มีส่วนได้-ส่วนเสียบางกลุ่ม อีกทั้งยังขาดมุมมองที่ "สัมพันธ์" กับฤดูกาล ระหว่างที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาภาคสนามและทำการสัมภาษณ์ประชาชนในพื้นที่ พบว่านโยบายการเปิด-ปิดประตูน้ำเขื่อนปากมูลส่งผลกระทบต่อคนในพื้นที่ในรูปแบบที่แตกต่างกัน ในกรณีนี้จึงอาจสรุปได้ว่าว่า ปัญหาการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ไม่ได้อยู่

ที่นโยบาย แต่อยู่ที่ความหลากหลาย และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่คนแต่ละกลุ่มต่างยึดถือไว้ ดังนั้นทางออกของนโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล คือ ในการกำหนดนโยบาย เขื่อนจะต้องวางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจในเงื่อนไขของความแตกต่างหลากหลายของพื้นที่ ผู้ที่มีส่วนได้-ส่วนเสียทั้งที่อยู่เหนือเขื่อนและท้ายเขื่อน รวมถึงการทำความเข้าใจในข้อเท็จจริงและความผันแปรของระบบธรรมชาติและฤดูกาล เป็นต้น

(4) ระบบการจัดการเขื่อนในพื้นที่ไม่สัมพันธ์กับมติคณะรัฐมนตรี ปัญหาการจัดการเขื่อนมิได้มีข้อสรุปอยู่แค่ สิ่งเรียกว่า "มติคณะรัฐมนตรี" เท่านั้น แต่ประเด็นพิจารณาควรอยู่ที่ ปรัชญาการณ้จริงของการจัดการเขื่อนในพื้นที่ ทั้งนี้เพราะจากการสัมภาษณ์ประชาชนในพื้นที่ พบว่ามีหลายครั้งที่ มติ ครม. กับปฏิบัติการของเจ้าหน้าที่สวนทางกันจึงนำมาสู่ความขัดแย้ง อย่างเช่น หนังสือพิมพ์ข่าวสด (2548 : 15) รายงานว่า เมื่อเดือนพฤษภาคม 2548 ได้มีการตรวจสอบสภาพน้ำด้านหน้าเขื่อนและท้ายเขื่อนปากมูลบริเวณบ้านหัวเหว ตำบลโรงเจียม พบว่า เกิดภาวะระดับน้ำลดลงอย่างมากจนโชดหินได้น้ำไหลพันน้ำ ระดับน้ำใกล้บานประตูเขื่อนก็มีปริมาณน้อยจนสามารถมองเห็นพื้นทรายที่อยู่ใต้น้ำ เดลินิวส์ (2548 : 34) รายงานว่า ปรัชญาการณ้ดังกล่าวทำให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ใช้เป็นเหตุผลในการไม่เปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลตามมติคณะรัฐมนตรี ในขณะที่ สุดใจ มหาไชย (2548 : 15) ราษฎรที่จับปลาอยู่ในแม่น้ำมูล กล่าวว่า น้ำในแม่น้ำมูลไม่เคยแห้ง ดังนั้นเหตุผลในการไม่เปิดเขื่อนเพราะกลัววิกฤตภัยแล้งนั้น เป็นเพียงข้ออ้างของภาครัฐเท่านั้น

ข้อเท็จจริงในประเด็นนี้ คือ เดิมคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบในหลักการให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเปลี่ยนแปลงช่วงเวลาเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนจากเดิมตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม-31 ตุลาคม เป็นตั้งแต่เดือนพฤษภาคม เป็นระยะเวลา 4 เดือน โดยการกำหนดวันเริ่มเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลให้กระทรวงพลังงานประสานกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย พิจารณาให้เหมาะสมสอดคล้องกับข้อเท็จจริงไม่ให้เกิดผลกระทบกับการประกอบอาชีพของประชาชนโดยเฉพาะการทำประมงและการผลิตไฟฟ้า

ดังนั้นการที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยยังไม่เปิดประตูเขื่อนโดยอ้างว่าได้รับเรื่องร้องเรียนจากจังหวัดอุบลราชธานีขอให้เลื่อนเวลาเปิดประตูน้ำเขื่อนออกไปโดยไม่มีกำหนด จนกว่าสถานการณ์ภัยแล้งจะยุติ (ข่าวสด, 2548 : 15) จึงชี้ให้เห็นว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเลือกปฏิบัติเฉพาะในหลักการที่เป็นประโยชน์ในเชิงนโยบาย แต่เลือกที่จะไม่ปฏิบัติตาม มติ ครม. ในส่วนที่ระบุชัดเจนในช่วงเวลาการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล โดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยใช้ข้อร้องเรียนของชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งที่ยื่นให้ทางจังหวัดเลื่อนการเปิดเขื่อนออกไปไม่มีกำหนดอันเนื่องจากสถานการณ์ภัยแล้งนั้นเป็นเครื่องรองรับการตัดสินใจ ยุทธวิธีของ

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยคือ การนำกฎหมายและกลไกรัฐมาเป็นเครื่องมือในการสร้างวาทกรรม ในขณะที่ชาวบ้านจะใช้ประสบการณ์ในพื้นที่อธิบายปัญหา ความขัดแย้งดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า นโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลมีปัญหาในระดับปฏิบัติการในพื้นที่ การที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยสร้างวาทกรรมภัยแล้งมาเป็นเหตุผลในการไม่เปิดเขื่อนเพราะต้องการนำน้ำจากเขื่อนไปผลิตกระแสไฟฟ้าอันเป็นการตัดสินใจที่ขัดกับมติคณะรัฐมนตรีดังกล่าว ทำให้ถูกมองว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐมีแนวคิดแบบ "รัฐอิสระ" ในการปฏิบัติการกิจขององค์กร

สรุป

ประเด็นตกเถียงในยุคก่อนสร้างเขื่อน เป็นความขัดแย้งระหว่างแนวคิดกับประสบการณ์ของคนในพื้นที่ กล่าวคือ ภาครัฐได้เสนอแนวคิดว่าด้วย "น้ำ" "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า" "เขื่อนปากมูล" และ "บันไดปลาโจน" ซึ่งมีแรงจูงใจในด้านการพัฒนาทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ส่วนประเด็นตกเถียงของชาวบ้านได้ใช้ประสบการณ์ของพื้นที่ในการตอบโต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐ โดยนำเสนอปัญหาเรื่อง "น้ำท่วมแก่งสะพือ" "ผลกระทบด้านอื่น ๆ" และ "เขื่อนสิรินธร" อันเป็นการสะท้อนปัญหาจากพื้นที่เพื่อคัดค้านนโยบายการก่อสร้างเขื่อนปากมูล

ประเด็นตกเถียงในยุคหลังสร้างเขื่อน เป็นการเมืองที่ว่าด้วยการนิยามความหมายและการสร้างองค์ความรู้ที่ว่าด้วยปัญหาในการจัดการทรัพยากร ที่เรียกว่า "การชงชิงทางวาทกรรม" ประเด็นตกเถียงในยุคหลังนี้ทั้งสองฝ่ายได้มีการผลิตซ้ำวาทกรรม "บันไดปลาโจน" ซึ่งเป็นการสะท้อนมุมมองต่อประสิทธิภาพของบันไดปลาโจนในการแก้ปัญหาเรื่องปริมาณปลาในแม่น้ำมูล ตลอดจนได้มีการสร้างวาทกรรมใหม่ ๆ ออกมาต่อสู้กันตลอดเวลา ประเด็นที่ชาวบ้านนำเสนอจะเกี่ยวข้องกับผลกระทบทางนิเวศวิทยาเป็นหลัก โดยฝ่ายชาวบ้านจะพูดถึง "ปลาแม่น้ำโขง" "การสูญเสียอาชีพประมง" วาทกรรมทั้งสองนี้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ทางด้านอาชีพประมงของชาวบ้าน ส่วน "สิทธิชุมชน" เป็นแนวคิดที่อธิบายว่าชาวบ้านมีสิทธิในทรัพยากร แนวคิดนี้ได้ถูกนำมาเป็นประเด็นในการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นข้อถกเถียงระหว่างรัฐและชาวบ้านมาอย่างต่อเนื่องในยุคหลังสร้างเขื่อนเป็นต้นมา อย่างไรก็ตามแม้ว่าข้อเรียกร้องของมือปากมูลจะเกิดขึ้นอย่างมากในช่วงที่ผ่านมา แต่ทว่าปมปัญหาและเงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านี้ก็ได้รับการคลี่คลายและได้รับการแก้ไขมาตามลำดับ จนกระทั่งในปัจจุบันนี้แทบจะกล่าวได้ว่า ปมปัญหาความขัดแย้งเขื่อนปากมูลได้ถูกบีบพื้นที่ให้แคบเข้าเหลือเพียงประเด็นเดียว คือ "กำหนดเวลาการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล" เท่านั้น

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์จะศึกษาถึงวาทกรรมและยุทธศาสตร์ที่ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มต่าง ๆ ในปัญหาเขื่อนปากมูลในฐานะที่เป็นการเมืองว่าด้วยความหมายและการผลิตความรู้ ในภาพกว้างจะศึกษาปรากฏการณ์ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ได้แก่ รัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย นักการเมือง สมาชิกคนจน นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านปากมูล ในภาพลึกจะศึกษาชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานีในเขตพื้นที่ 9 อำเภอ ได้แก่ อำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม และสิรินธร โดยผู้วิจัยกำหนดพื้นที่ศึกษาออกเป็น 3 กลุ่มตามสภาพทางภูมิศาสตร์ คือ ชุมชนเหนือเขื่อน ได้แก่ บ้านสะพานไผ่ บ้านทรายมูล บ้านน้ำสร้าง ชุมชนติดเขื่อน ได้แก่ บ้านวังสะแบงใต้ บ้านตุงสูง บ้านคันทนกอ ชุมชนท้ายเขื่อน ได้แก่ บ้านหัวเหว บ้านด่านเก่า และบ้านเวินบึก การศึกษานี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพซึ่งใช้ประกอบกันทั้งข้อมูลเอกสาร และข้อมูลภาคสนาม วิธีการศึกษาใช้เทคนิคแบบผสมผสานที่เรียกว่า "สหวิทยาการ" (Interdisciplinary) ในการศึกษาวิเคราะห์ผู้วิจัยจะใช้วิธีการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse Analysis) ของ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์

5.1 สรุปผลการศึกษา

บริบทพื้นที่ศึกษาและการช่วงชิงความหมาย พบว่าการให้นิยามความหมายเกี่ยวกับแม่น้ำมูลจะเปลี่ยนแปลง/ สิ้นไหลไปตามบริบททางสังคม ในยุคก่อนสร้างเขื่อน นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้นิยามความหมายของแม่น้ำมูลในฐานะเป็นแหล่งอารยธรรมและเป็นที่ตั้งถิ่นฐานชุมชน เฉพาะตอนปลายน้ำจะมีเมืองสำคัญ 3 เมือง ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เมืองพิบูลมังสาหาร และเมืองโขงเจียม เมืองเหล่านี้จะมีความสัมพันธ์กันทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ในยุคหลังสร้างเขื่อน นิยามความหมายของแม่น้ำมูลได้เปลี่ยนไปตามลักษณะของการใช้ประโยชน์โดยกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งพอจะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มหลัก ๆ คือ กลุ่มกระแสหลัก ซึ่งมองว่าระบบกายภาพของแม่น้ำมูลควรถูกนำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจโดยการสร้างเขื่อน และกลุ่มท้องถิ่นนิยม ซึ่งมองว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่มุ่งสร้างความทันสมัยโดยการสร้างเขื่อนจะก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยา ความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรม จุดยืนที่แตกต่างกันดังกล่าวได้นำมาสู่ความขัดแย้งเรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในที่สุด

ด้านความเชื่อ ชาวบ้านนิยามแม่น้ำมูล คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และแหล่งทำมาหากิน เฉพาะบริเวณพื้นที่ศึกษาจะมีตำแหน่งของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อยู่ 3 ช่วงคือ หนึ่ง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณแก่งสะพานพอบว่าชุมชนต่าง ๆ นับจากบ้านสะพานพอบได้ สะพานเหนือ ค้อได้ แสนตอ ทรายมูล และอีกหลายหมู่บ้าน จะมีวาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ "เจ้าแม่พระพือ" "เจ้าพ่อพละงุม" "บุญสงกรานต์แก่งสะพานพือ" "พิธีสืบชะตาแม่น้ำมูล" และ "วัดดอนธาตุ" สอง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณเขื่อนปากมูล พบว่าชุมชน บ้านวังสะแบงใต้ ตุงสูง คันนกกหอ สุวรรณวาริ ลาดวาริ และห้วยไฮ จะมีวาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ "ธาตุรวมญาติ" "เจ้าปู่ปากโดม" "พรายน้า" และ "ถ้ำปอง" และสาม พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บริเวณท้ายเขื่อนปากมูล แถวบ้านหัวเห่ว ด้านเก่า ด้านใหม่ ท่าแพ หัวหมากใต้ และเวินบึก จะมีวาทกรรมว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ "เจ้าพ่อหัวเห่ว" "วัดถ้ำคูหาสวรรค์" "ถ้ำเหวศิลาบิชัย" "เจ้าปู่สุริยะวงศ์" "พี่น้องสองนาง" และ "ฮิตชาคองขอม"

การรับรู้ทางนิเวศ วิกฤติการณ์ทางนิเวศ และการปรับตัวในการเข้าถึงทรัพยากรของชาวลุ่มน้ำมูล พบว่า ชาวบ้านให้ความหมายแม่น้ำมูลว่ามีความอุดมสมบูรณ์ ประชาชนอาศัยแม่น้ำมูลในการดำรงชีวิตในแทบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านเกษตรกรรม การประมง ตลอดจนเส้นทางคมนาคม และติดต่อค้าขายทางน้ำ แต่ภายหลังจากการสร้างเขื่อน กำแพงเขื่อนที่สร้างกันแม่น้ำมูลได้เปลี่ยนความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายให้กลายเป็นพื้นที่แห่งความขาดแคลนและความขัดแย้ง ส่วนการปรับตัวเพื่อเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านมี 2 รูปแบบหลัก ๆ คือ หนึ่ง การปรับตัวที่ไม่อิงการเมืองแต่เป็นลักษณะของการปรับตัวทางเศรษฐกิจโดยอาศัยทักษะความสามารถของครัวเรือนและเครือข่าย และ สอง การปรับตัวที่อิงการเมืองโดยการนำตนเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์จากเครือข่ายทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะย่อย คือการปรับตัวแบบอิงการเมืองในลักษณะของการเข้าร่วมทางการเมือง และการปรับตัวแบบอิงการเมืองที่อยู่ในรูปของการปรับตัวเข้าสู่ระบบอุปถัมภ์ของรัฐภายใต้โครงการฟื้นฟูอาชีพต่าง ๆ เช่น การเลี้ยงปลากระชังในแม่น้ำมูล การปล่อยกุ้งก้ามกราม เป็นต้น

จากการวิเคราะห์การเมืองในพื้นที่ พบว่าหลังสร้างเขื่อนปากมูล ชุมชนต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูลมีการปรับตัวทางการเมืองใน 3 รูปแบบ คือ หนึ่ง ชุมชนที่ขัดแย้งสูง ได้แก่ หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำมูล ซึ่งมีข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์และทรัพยากร สอง ชุมชนที่ขัดแย้งปานกลาง ได้แก่ หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำมูล ซึ่งแม้จะมีข้อจำกัดอยู่บ้าง แต่ก็สามารถปรับตัวทางเศรษฐกิจได้ และ สาม ชุมชนที่ขัดแย้งน้อย ได้แก่ หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ท้ายเขื่อน กลุ่มนี้ไม่ได้พึ่งพาแม่น้ำมูลเป็นหลักแต่จะจับปลาในแม่น้ำโขง และส่วนหนึ่งผันตัวเองมาเป็นชุมชนการค้าพาณิชย์ กลุ่มนี้จะขัดแย้งน้อยที่สุด

สรุปว่าการปรับตัวเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนลุ่มน้ำมูลจะมีนัยสำคัญเกี่ยวกับสภาพทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรซึ่งแต่ละพื้นที่มีข้อจำกัดแตกต่างกัน

เขื่อนปากมูล : พื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้ ในประเด็นนี้จะแยกวิเคราะห์เป็น 2 ยุค คือ ยุคก่อนสร้างเขื่อนปากมูล (ช่วงระหว่างปี พ.ศ.2532-2533) และ ยุคหลังสร้างเขื่อนปากมูล (ช่วงปี พ.ศ.2537-2549) ปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคก่อนสร้างเขื่อน พบว่ามูลเหตุของความขัดแย้งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2532 ภายใต้นโยบาย "เปลี่ยนสนามรบ เป็นสนามการค้า" ในสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ซึ่งเร่งให้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเพื่อก้าวขึ้นไปเป็น "เสือตัวที่ห้าของเอเชีย" ทำให้มีการผลักดันโครงการก่อสร้างเขื่อนปากมูลขึ้นที่บ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี จากการศึกษาแนวคิดในการสร้างเขื่อนของประเทศไทย พบว่าแรงจูงใจให้รัฐต้องการสร้างเขื่อนเกิดจากหลายปัจจัย ได้แก่ การแผ่อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจในภูมิภาคแม่น้ำโขงที่เขื่อนให้เป็นสัญลักษณ์ของการพัฒนา แรงผลักดันของบรรษัทข้ามชาติที่ประกอบธุรกิจอุตสาหกรรมเขื่อนผ่านองค์กรเหนือรัฐในนามโครงการช่วยเหลือเพื่อการพัฒนา เช่น ธนาคารโลก และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย รวมทั้งมโนทัศน์ของประเทศไทยที่มองกายภาพของแม่น้ำมูลไม่ได้ใช้ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจเท่าที่ควรจึงต้องการสร้างเขื่อนในการผลิตกระแสไฟฟ้า จะเห็นว่าปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคนี้ได้สะท้อนรูปแบบการเข้าถึง (Theory of access) ทรัพยากรของภาครัฐที่ใช้ชุดหรือเครือข่ายของอำนาจโดยผ่านกลไกทางด้านกฎหมาย เทคโนโลยี ทุน ตลาด ความรู้ วาทกรรม การต่อรอง หรือแม้แต่อัตลักษณ์ แม้ว่าวิธีการเหล่านั้นอาจต้องได้รับการต่อต้านจากคนในพื้นที่ก็ตาม

ในส่วนของปฏิบัติการตอบโต้กับอำนาจ พบว่าการอนุมัติให้สร้างเขื่อนปากมูลในปี พ.ศ. 2532 ได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาของประชาชนชาวจังหวัดอุบลราชธานีอย่างกว้างขวาง ต่อมาชาวบ้านได้รวมตัวกันเป็น "พลังมวลชนท้องถิ่น" โดยมีแกนนำเป็นนักการเมืองท้องถิ่น ต่อมากลุ่มนี้ได้พัฒนาขึ้นเป็นองค์กรด้านเขื่อน เรียกว่า "คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล" วิธีการต่อต้านเขื่อนของประชาชนมีหลายรูปแบบ เช่น ประภาศ แถลงการณ์ เอกสาร ใบปลิว แผ่นพับ การเปิดเวทีปราศรัย ตลอดจนการเผชิญหน้าในพื้นที่สาธารณะ ได้แก่ การเผชิญหน้าที่แก่งสะพือ ที่วิทยาลัยครูอุบลราชธานี ที่ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี และที่โรงแรมปทุมรัตน์ นอกจากนี้ยังมีการชุมนุมที่รัฐสภา ที่ทำเนียบรัฐบาล รวมถึงการถวายฎีกาฯ โดยเฉพาะการเดินทางไปเรียกร้องที่ทำเนียบรัฐบาล ได้ชี้ให้เห็นถึงยุทธศาสตร์ของชาวบ้านที่ไม่เพียงเดินเข้าหา "ศูนย์กลางของอำนาจรัฐ" เพื่อกดดันรัฐบาลเท่านั้น หากยังเป็นการเดินเข้าหา "สื่อ" เพื่ออาศัยช่องทางสื่อในการเปิดพื้นที่การต่อสู้ ออกสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวางมากยิ่งขึ้น อีกยุทธศาสตร์หนึ่งที่สำคัญคือ ชาวบ้านได้นำปัญหา

ความล้มเหลวของเขื่อนสิรินธรมาใช้เป็นเงื่อนไขในการต่อต้านเขื่อนปากมูลโดยการอธิบายความเดือดร้อนของชาวบ้านที่เคยอาศัยในเขตพื้นที่สร้างเขื่อนสิรินธร หลังจากถูกทางการอพยพออกจากที่อยู่เดิมไปอยู่ที่ใหม่ปรากฏว่าที่ดินที่ทางการจัดสรรให้ใหม่ขาดความอุดมสมบูรณ์และมีปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิ์ ชาวบ้านได้รับความลำบากถึงขั้นอพยพหนีไปขายแรงงานต่างถิ่น และบางคนต้องกลายเป็นขอทาน การหยิบยกประเด็นนี้ขึ้นมาต่อสู้ต้องการบอกว่า การสร้างเขื่อนปากมูลจะทำให้ราษฎรต้องประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับที่เขื่อนสิรินธร ยุทธศาสตร์นี้มีผลทางจิตวิทยาอย่างสูง ทั้งยังทำให้การต่อต้านเขื่อนของชาวบ้านมีน้ำหนักและความชอบธรรมมากยิ่งขึ้น จะเห็นว่ารูปแบบการต่อต้านของชาวบ้านในรูปแบบต่าง ๆ ที่ผ่านมามักจะเป็นการกระทำที่กึ่งผิดกึ่งถูกกฎหมาย สก็อต (Scott) เรียกปฏิบัติการนี้ว่า เป็นพฤติกรรมของกลุ่มที่ไร้อำนาจ ส่วนการต่อสู้ในรูปแบบต่าง ๆ นั้นถือเป็นการตอบโต้อำนาจของกลุ่มคนที่ไร้อำนาจ

สำหรับปฏิบัติการทางวาทกรรมในยุคหลังสร้างเขื่อน พบว่าบริบทของการต่อต้านเขื่อนปากมูลเกิดจากอิทธิพลของกระแสต้านเขื่อนทั่วโลกในเวลานั้นที่ทำการปลุกสำนึกของชาติต่าง ๆ ให้ตระหนักถึงผลกระทบและพิษภัยของเขื่อนขนาดใหญ่ที่กำลังทำลายสิ่งแวดล้อมของโลก ซึ่งข้อเสนอบริบทจากปัญหาเขื่อนต่าง ๆ ทั่วโลกสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า บรรดาผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนจากการสร้างเขื่อนทั่วโลกล้วนเป็นกลุ่มคนระดับล่างของสังคมแทบทั้งสิ้น บริบทดังกล่าวได้นำมาสู่การต่อต้านเขื่อนในประเทศไทยหลายแห่ง เช่น การต่อต้านเขื่อนน้ำโจน เขื่อนแก่งกรุง และเขื่อนแก่งเสือเต้น เป็นต้น สำหรับการเคลื่อนไหวเรื่องสิ่งแวดล้อมในกรณีเขื่อนปากมูลยุคหลังได้ถูกขับเคลื่อนโดยองค์กร "สมัชชาคนจน" ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2538 ต่อมาสมัชชาคนจนได้ก่อตั้ง "หมู่บ้านแม่มนันยีน" ขึ้นที่บริเวณสันเขื่อนปากมูล อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี จากนั้นได้มีการตั้งหมู่บ้านในชื่อเดียวกันอีกหลายแห่งกระจายไปตามพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐ นอกจากนี้สมัชชาคนจนยังมีแนวร่วมคือ "เครือข่ายพันธมิตร" ซึ่งประกอบขึ้นจากบุคคล/ องค์กรหลากหลายอาชีพทั้งในและนอกประเทศ การเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่นำโดย "คนนอก" คือสมัชชาคนจน ทำให้กระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านเปลี่ยนไปจากเดิมทั้งในแง่ยุทธศาสตร์และประเด็นถกเถียงใหม่ ๆ รวมทั้งยังพบว่า ในยุคหลังนี้ปัญหาเขื่อนปากมูลก็ได้ถูกขับเคลื่อนไปพร้อม ๆ กับปัญหาอื่น ๆ ทั่วประเทศ ทำให้ขบวนการสมัชชาคนจนกลายเป็นกลุ่มเคลื่อนไหวที่มีบทบาทมากที่สุดกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยปัจจุบัน

ยุทธศาสตร์ของสมัชชาคนจนจะวางอยู่หลักการพื้นฐานหลายประการ เช่น ด้านอุดมการณ์ สมัชชาคนจนได้ประกาศจุดยืนทางอุดมการณ์ของตนผ่านการนิยามตนเองว่าเป็นเวทีกลางของผู้ประสบชะตากรรมอันเนื่องจากโครงการพัฒนาของรัฐ ด้านฐานปฏิบัติการ สมัชชาคนจนได้มีการ

ก่อตั้งหมู่บ้านแม่ขุนมันขึ้นเพื่อเป็นฐานในการระดมทรัพยากร ด้านสัญลักษณ์ สมัชชาคนจนได้ประดิษฐ์การต่อสู้ในรูปของสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ที่เรียกว่า "การเมืองเชิงสัญลักษณ์" (symbol politics) เช่น สัญลักษณ์ทางประเพณี พิธีกรรม และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งสัญลักษณ์ตัวบุคคล เช่น กรณีเชิดชู ขยายไฮ ชันจันทา ในฐานะสัญลักษณ์การต่อสู้โดยพลังแห่งปัจเจก สำหรับการประดิษฐ์สัญลักษณ์ในเชิงวัฒนธรรม พิธีกรรม ก็คือรูปแบบหนึ่งของการผลิต/สร้างความหมายให้กับการต่อสู้แบบใหม่ ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ เรียกการต่อสู้ในลักษณะนี้ว่า เป็นรูปแบบการต่อสู้โดยการสร้าง "วาทกรรมอีสาน" ด้านเครือข่าย พบว่าสมัชชาคนจนได้รวบรวมเครือข่ายกรณีปัญหาและพันธมิตรจากหลากหลายอาชีพเข้าไว้ในโครงสร้างเดียวกัน ส่วนด้านปฏิบัติการ พบว่าขบวนการประชาชนได้ชุมนุมเรียกร้องอย่างต่อเนื่องยาวนานกว่าสิบปี โดยใช้ยุทธศาสตร์การวางเงื่อนไขที่มีความยืดหยุ่น/ลื่นไหล และเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคม

ส่วนปฏิบัติการตอบโต้ของภาครัฐ พบว่าภาครัฐได้สร้างวาทกรรมทำลายความชอบธรรมในการต่อสู้ของสมัชชาคนจน โดยการกล่าวหาว่า เป็นการ "เรียกร้องซ้ำซ้อน" "ผิดกฎหมาย" "วุ่นวาย" "ทำให้จรรยาบรรณ" "รัฐบาลแก้ไขปัญหามาแล้ว" "ผู้ชุมนุมเป็นลาว" "มีพรรคการเมืองอยู่เบื้องหลัง" "รับจ้างประท้วง" "เป็นอดีตคอมมิวนิสต์" "ได้คีบจะเอาดอก" "ไม่รู้จักพอ" "ต้องการล้มล้างรัฐบาล" "ไม่คำนึงถึงส่วนรวม" และ "นายหน้าค้าความจน" เป็นต้น ซึ่งเป็นกระบวนการทำลายภาพลักษณ์ทำให้มีอบสมัชชาคนจนมีความ "เป็นอื่น" ในสายตาของรัฐ และเป็น "กลุ่มคนชายขอบ" ในสังคมไทย อานันท์ กาญจนพันธุ์ เสนอว่า กระบวนการกลายเป็นชายขอบเกิดขึ้นได้ใน 2 กรณี คือ ทิศทางหนึ่ง คือการถูกกีดกันและถูกลดอำนาจหรือถูกตีตบท้าย และอีกทิศทางหนึ่ง คือเกิดขึ้นจากการถูกดึงเข้าร่วมขบวนการ แนวคิดนี้นำมาสู่การวิเคราะห์ว่า กระบวนการกลายเป็นชายขอบของชาวบ้านปากมูล มิได้เกิดขึ้นเพราะถูกกีดกันด้านเดียวแต่เกิดจากกระบวนการทั้งสองด้าน กล่าวคือ ด้านหนึ่ง ชาวบ้านได้ถูกกีดกัน/ ปิดกั้นจากรัฐไม่ให้มีส่วนร่วมในนโยบายเขื่อนปากมูล และอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านถูกดึงเข้าร่วมกับขบวนการสมัชชาคนจน

ประเด็นถกเถียงเรื่องเขื่อนปากมูล : ปมปัญหาและการคลี่คลาย ประเด็นถกเถียงในยุคก่อนสร้างเขื่อน พบว่าประเด็นนำเสนองานของภาครัฐได้สร้างชุดความรู้จากอุดมการณ์ทุนนิยมโดยการเสนอแนวคิดเรื่อง "น้ำ" ซึ่งเป็นมโนทัศน์ต่อน้ำที่ว่า น้ำในแม่น้ำมูลไหลลงแม่น้ำโขงอย่างสูญเปล่า จึงควรนำน้ำมาใช้ประโยชน์ให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจโดยการสร้างเขื่อน "ความมั่นคงของระบบพลังงานไฟฟ้า" เป็นวาทกรรมของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยที่รายงานสถานการณ์ว่าพลังงานไฟฟ้าสำรองในประเทศไม่เพียงพอโดยเฉพาะในภาคอีสาน ต้องอาศัยไฟฟ้าจากที่อื่น รวมทั้งตั้งชื่อจากประเทศลาว ประกอบกับมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมในภูมิภาค ทำให้รัฐมีความ

จำเป็นต้องสร้างเขื่อนปากมูล ส่วนบันไดปลาโจน เป็นวาทกรรมของนักวิชาการด้านประมงที่เสนอว่า การแก้ปัญหาปลาขึ้นมารวางไข่ในลำแม่น้ำมูลต้องสร้างบันไดปลาโจน หากพิจารณาการจัดระเบียบของวาทกรรมจะมองเห็นยุทธศาสตร์ของภาครัฐอย่างชัดเจนว่าได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องเป็นขั้นตอน เริ่มตั้งแต่การผลิตอุดมการณ์ด้านการพัฒนา การสร้างแนวคิดเรื่องน้ำ การอ้างความขาดแคลนไฟฟ้าเพื่อรองรับนโยบายสร้างเขื่อน ส่วนบันไดปลาโจนเกิดขึ้นภายหลังจากที่ถูกต่อต้านเรื่องปลาขึ้นมารวางไข่ รัฐจึงนำความรู้ทางเทคนิคมาใช้แก้ปัญหาทางการเมือง ส่วนประเด็นตอบโต้ของชาวบ้าน เป็นการอธิบายปัญหาจากประสบการณ์ของพื้นที่ มีการกล่าวถึงเรื่อง "น้ำท่วมแก่งสะพือ" "ผลกระทบด้านอื่น ๆ" และ "เขื่อนสิรินธร" โดยชาวบ้านได้กล่าวหาว่าการสร้างเขื่อนจะทำให้ น้ำท่วมแก่งสะพือ ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดอุบลราชธานี ประเด็นผลกระทบด้านอื่น ๆ ได้แก่ การก่อให้เกิดการสูญเสียระบบนิเวศวิทยา ก่อให้เกิดการสูญพันธุ์ของปลาในแม่น้ำมูล ก่อให้เกิดน้ำเน่าเสียและโรคระบาด ก่อให้เกิดปัญหาดินเค็ม ก่อให้เกิดผลกระทบด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก่อภาระหนี้ผูกพันกับประเทศโดยได้รับผลตอบแทนไม่คุ้มค่า และก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่ประชาชน รวมถึงการหยิบยกปัญหาความล้มเหลวของ "เขื่อนสิรินธร" มาอธิบายปัญหาเขื่อนปากมูล ประเด็นถกเถียงในยุคหลังสร้างเขื่อน พบว่าความขัดแย้งในยุคนี้จะเป็นการเมืองที่วัดด้วยความหมายและการผลิตความรู้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ "เป็นการเมืองของความรู้" (knowledge politics) กล่าวคือ ในยุคนี้ชาวบ้านจะพูดถึงความล้มเหลวของ "บันไดปลาโจน" ส่วน "ปลาแม่น้ำโขง" เป็นข้อเสนอบ่งชี้ว่าเขื่อนปากมูลขัดขวางทางเดินของปลาที่จะขึ้นจากแม่น้ำโขงเพื่อมาวางไข่ในลำน้ำมูล "การสูญเสียอาชีพประมง" เป็นประเด็นต่อเนื่องจากปลาแม่น้ำโขงและบันไดปลาโจน วาทกรรมนี้ต้องการสื่อว่าชาวชุมชนน้ำมูลส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมง แต่การสร้างเขื่อนทำให้ปริมาณปลาลดลง ทำให้ชาวบ้านสูญเสียอาชีพอย่างถาวร "สิทธิชุมชน" เป็นประเด็นที่ชาวบ้านนำมาเป็นยุทธศาสตร์การต่อสู้ในยุคหลังสร้างเขื่อน แนวคิดนี้จะอ้างถึงความชอบธรรมในทรัพยากรของคนท้องถิ่น ประเด็นถกเถียงทั้งหมดนี้ได้ทำให้เขื่อนปากมูลในฐานะวาทกรรมการพัฒนาของรัฐกลายเป็นพื้นที่ทางการเมือง (political Space) ทั้งนี้เพราะในความหมายของภาคประชาชนเห็นว่า การเมือง ก็คือการเกื้อผลประโยชน์ให้คนอย่างเท่าเทียมกัน เท่าเทียมในความหลากหลายทั้งทางวัฒนธรรม ภาษา ศาสนา และชาติพันธุ์ ดังนั้นในการศึกษาประเด็นถกเถียงต่าง ๆ ทั้งในยุคก่อนและหลังสร้างเขื่อนปากมูล ที่เรียกว่า "วาทกรรมเขื่อนปากมูล" จึงเป็นการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของความขัดแย้งและการตอบโต้กันของวาทกรรม 2 ชุด ระหว่างวาทกรรมหลักกับวาทกรรมท้องถิ่นนั่นเอง

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการของการต่อสู้ภาคประชาชนกรณีปัญหาเขื่อนปากมูลได้เปลี่ยนแปลงวาทกรรมและยุทธศาสตร์มาตามลำดับ กล่าวคือในยุคแรกชาวบ้านจะอาศัย "คนใน" คือนักการเมืองท้องถิ่น ทำการเคลื่อนไหวคัดค้านโดยมีเป้าหมายครั้งแรกนั้น คือ "ไม่เอาเขื่อน" ส่วนยุคหลังชาวบ้านจะอาศัย "คนนอก" คือเอ็นจีโอ ทำการเคลื่อนไหวภายใต้องค์กรสมัชชาคนจน โดยมีเป้าหมายเพื่อ "เรียกร้องเงินค่าชดเชยจากรัฐ" ภายใต้ยุทธศาสตร์การวางเงื่อนไขที่เรียกว่า "ข้อเรียกร้องปากมูล" ข้อแตกต่างระหว่างความขัดแย้งทั้งสองยุคคือ ยุคแรกเป็นเรื่องของการนิยามสถานการณ์ของกลุ่มชาวบ้านที่หวังวิตกว่าพวกตนจะได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาจึงลุกขึ้นมาต่อต้านเขื่อน ส่วนยุคหลังเป็นการเมืองว่าด้วยการผลิตความหมายและการสร้างความรู้ขึ้นมาต่อรองเพื่อช่วงชิงพื้นที่/ ช่วงชิงวาทกรรมของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม อย่างไรก็ตามไม่ว่าข้อเรียกร้องของมือปากมูลจะเกิดขึ้นอย่างมากมายและต่อเนื่องในช่วงที่ผ่านมา แต่ทว่าเงื่อนไขต่าง ๆ เหล่านั้นก็ค่อย ๆ ได้รับการคลี่คลายและแก้ไขมาตามลำดับ จนกระทั่งในปัจจุบันแทบจะกล่าวได้ว่าปัญหาความขัดแย้งเขื่อนปากมูลได้ถูกบีบพื้นที่ให้แคบเข้าเหลือเพียงประเด็นเดียว คือ "กำหนดเวลาการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล" เท่านั้น

5.2 การอภิปรายผล

ข้อค้นพบเชิงทฤษฎี

จากการศึกษาแนวคิดของภาครัฐ พบว่ารัฐมีแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรอยู่ 3 เรื่อง คือ หนึ่ง รัฐต้องการแยกคนออกจากสิ่งแวดล้อม สอง รัฐมุ่งสร้างเขื่อนเพราะต้องการลดต้นทุนด้านพลังงานและการนำเข้าพลังงานไฟฟ้า สาม รัฐต้องการใช้เขื่อนเข้ามาจัดการเชิงระบบ คือนอกจากผลิตกระแสไฟฟ้าแล้ว ยังมีโครงการต่อเนื่องของเขื่อน เช่น การเกษตร และการชลประทาน เป็นต้น ส่วนระดับของการมองปัญหา พบว่ารัฐมองปัญหาใน 3 ระดับคือ หนึ่ง ระดับชุมชน สอง ระดับเบื้องหลัง และสาม ระดับรับนโยบายต่างชาติ ในระดับชุมชน รัฐตระหนักดีว่าการสร้างเขื่อนต้องมีผลกระทบ และเป็นเรื่องปกติที่การสร้างเขื่อนแล้วต้องจ่ายค่าชดเชย ปัญหาปากมูลแตกต่างจากที่อื่นตรงที่เป็นมือแรกที่มีการเรียกร้องให้ชดเชยค่าสูญเสียโอกาสในการประกอบอาชีพ และเป็นเขื่อนแรกที่โอนอำนาจให้ชาวบ้านมีส่วนร่วม ในระดับเบื้องหลัง รัฐมักมองว่าปัญหาการข่มขู่ประทุของชาวบ้านมีนายทุนหรือผู้มีอิทธิพลหนุนอยู่เบื้องหลัง เช่น กลุ่มผลประโยชน์ หรือ การเมืองใน

ท้องถิ่น ส่วนระดับรับนโยบายต่างชาติ รัฐกล่าวนำหานำมือนำรับนโยบายต่างชาติมาปลูกปั่น
ภายในเพราะต้องการสร้างผลงานเพื่อหวังเงินอุดหนุนจากต่างประเทศ

จากการประเมินสถานะของมือปราบมูล พบว่ามือปราบมูลไม่ใช่ "อัตลักษณ์" ของชาวบ้าน
แต่เป็น "กลไก" ในการเปลี่ยนแปลงสังคม "ปากมูล" มิใช่ชุมชนใดชุมชนหนึ่งแต่หมายถึงท้องถิ่น
ดังนั้นการลุกขึ้นสู้ของชาวบ้านก็คือการแสดงอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ชาวบ้านสร้างแนวคิดสิทธิชุมชน
ขึ้นมาเป็นกลไกในการปกป้องตัวเองเมื่อรู้สึกว่าการกีดกันถูกคุกคามจากอำนาจภายนอก จากการศึกษา
โดยการสัมภาษณ์คนในพื้นที่ พบว่า สิทธิชุมชน ในลุ่มน้ำมูลจะแฝงอยู่ในจารีตประเพณี ความเชื่อ
เรื่องเล่า ตำนาน พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เขตแดนวัฒนธรรม และชาติพันธุ์ เป็นต้น สิทธิชุมชนในแม่น้ำมูลจะ
เน้นความเท่าเทียมกันในเรื่องของประเภท/ ชนิด/ รูปแบบและการใช้เครื่องมือในการเข้าถึงทรัพยากร
สิทธิชุมชน ในแม่น้ำมูลไม่ใช่การควบคุมกรรมสิทธิ์และการกีดกันคนอื่น แต่ยอมให้คนอื่นมาใช้
ประโยชน์ได้ภายใต้เงื่อนไขและกติกาเดียวกัน ดังจะเห็นว่าคนจากที่อื่นยังมาจับปลาได้ ถ้ามีสิทธิ
ชุมชนคนอื่นจะมาจับไม่ได้ "สิทธิชุมชน" จะยืดหยุ่น/ ลื่นไหลตามพื้นที่และเวลา เน้นความเท่า
เทียมเรื่องเครื่องมือ มีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเกื้อกูลภายใต้การควบคุมโดยจารีตและกฎศีลธรรม
ดังนั้นคำว่า "สิทธิชุมชน" ในความหมายของชาวบ้านจึงอยู่คนละความหมายกับที่กลุ่มอื่น ๆ ใช้
โดยเฉพาะรัฐ

ในระดับแนวคิดพบว่า ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นความขัดแย้งทางโลกทัศน์และค่านิยม
ของสังคม โดยภาครัฐมองว่าธรรมชาติและทรัพยากรต้องรับใช้ทุนนิยม ส่วนชาวบ้านมองธรรมชาติและ
ทรัพยากรมีไว้เพื่อความยั่งยืน การเคลื่อนไหวของมือปราบมูลได้สะท้อนให้เห็นว่าการแก้ปัญห
ใด ๆ ไม่อาจแก้ด้วยปัจเจกแต่ต้องอาศัยพลังของเครือข่ายในการต่อรอกับอำนาจที่เหนือกว่า อีกทั้ง
การต่อสู้ของสมัชชาคนจนไม่เพียงเป็นการเรียกร้องเพื่อให้เข้าถึงทรัพยากรเท่านั้น หากแต่เป็นการต่อสู้
ทางกระบวนทัศน์อีกด้วย เพราะอย่างน้อยการต่อสู้ของชาวบ้านก็ได้นำไปสู่คำถามที่ว่า การพัฒนา
ทำไมต้องเป็นอุตสาหกรรม ทำไมต้องจากบนลงล่าง ทำไมประชาชนไม่มีส่วนร่วม และสำหรับวิกฤติ
ทางวิชาการที่เกิดขึ้นกับบอกให้รู้ว่า ปัญหาทางวิชาการในอนาคตงานวิจัยต้องคลี่คลายความหมาย
ของการพัฒนา ปัญหาปากมูลกระตุ้นให้งานวิจัยใหม่ ๆ ต้องมีทิศทางที่ชัดเจน ต้องวิเคราะห์หลาย
เงื่อนไขในประเทศไทย การวิจัยต้องหลากหลายมากขึ้น และงานวิจัยต้องไม่หยุดอยู่เพียงข้อจำกัดของ
ทุนและกรอบแนวคิดแบบเดิม ๆ ข้อค้นพบที่สำคัญประการหนึ่งคือ ในความหมายของรัฐเขื่อนคือ
"สัญลักษณ์ของการพัฒนา" ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ เขื่อนคือ "เศรษฐกิจการกระจายใหม่"
แต่จากการศึกษาในครั้งนี้พบว่า เขื่อนคือ "วาทกรรมใหม่" และอาจไม่ใช่สัญลักษณ์ของการพัฒนา
อีกต่อไปในความหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน และหากพิจารณาในระดับโครงสร้างจะพบว่า

ปัญหาเขื่อนปากมูลเป็นการต่อสู้ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจใน 3 ระดับ คือ อำนาจนอกรัฐ อำนาจรัฐ และอำนาจท้องถิ่น โดยมีตัวแสดง (Actors) ที่สำคัญคือ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ซึ่งได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของภาครัฐในดูแล/ควบคุม/คัดสรร และกระจายทรัพยากร ส่วนบทบาทในการนำชาวบ้านเข้าเรียกร้องกับรัฐทำให้สมาชิกคนจนอยู่ในฐานะ “นักจัดการสิทธิประโยชน์เรื่องสิ่งแวดล้อม”

ข้อโต้แย้งเชิงทฤษฎี

จากการศึกษาพบว่า มีอบ เป็น “สถานการณ์” ไม่ใช่ “ปรากฏการณ์” เพราะไม่ได้เกิดทุกวัน มีอบไม่สามารถอธิบายผ่านมิติทางประวัติศาสตร์และระบบพื้นที่วัฒนธรรม เพราะมีอบไม่ใช่วัฒนธรรมในพื้นที่ แต่เป็น “ปฏิบัติการสังคมใหม่” ปฏิบัติการของมีอบจะอธิบายผ่าน “ผลประโยชน์” มากกว่า “จิตสำนึกของคนในพื้นที่” ทั้งนี้เพราะคนในพื้นที่ไม่เคยมี “การบ้านทางจิตสำนึก” แบบนี้มาก่อน กล่าวอีกนัยหนึ่ง มีอบเป็น “วาทกรรม” ไม่ใช่ “จิตสำนึก” เพราะไม่ได้เกิดจากการ “ป่มเพาะ/ สุกอม” แต่เป็นการเข้าร่วมทางการเมืองในสถานการณ์เฉพาะหน้า และการเข้าร่วมทางการเมืองของชาวบ้านก็ไม่ได้สะท้อนจิตสำนึกความเป็นประชาธิปไตย บางคนเข้าไปอยู่ในสถานการณ์ และหาทางออกจากสถานการณ์ไม่ได้ อีกทั้งในเชิงปฏิบัติการพบว่ากลุ่มที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวในขบวนการเดียวกัน แต่มีวิถีคิดและเป้าหมายในการต่อสู้ที่แตกต่างกัน เช่น จีไอจะพูดถึงสิทธิ อำนาจ และอุดมการณ์ทางสิ่งแวดล้อม นักวิชาการมองว่าเป็นพันธกิจที่ปัญญาชนต้องเข้าร่วมกับปัญหาของประชาชน ในขณะที่ชาวบ้านจะพูดถึงปัญหาความเดือดร้อน/ ความต้องการเพื่อการอยู่รอด

นอกจากนี้ในวาทกรรมของกลุ่มต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นมา ยังพบว่าหลายเรื่องเป็นมายาคติ วาระซ่อนเร้น และชุมชนในจินตนาการ มายาคติที่พบในปัญหาเขื่อนปากมูล อาทิ รัฐเชื่อว่าระบบทุนนิยม คืออุดมการณ์ที่จะนำไปสู่ความก้าวหน้า แต่ทว่าเป็นเพียงการตอบสนองต่อระบบตลาดเท่านั้น รัฐเชื่อว่าการพัฒนาต้องดูที่ความก้าวหน้าของเทคโนโลยี แต่ทว่าการพัฒนาดังกล่าวกลับแตกหักกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และไม่ประนีประนอมกับวิถีชุมชน รัฐนิยามจำนวนผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลโดยใช้ข้อมูลเชิงปริมาณ แต่ละเลยข้อมูลเชิงคุณภาพเนื่องจากผู้ที่ได้รับผลกระทบนั้นครอบคลุมถึงชุมชนทั้งหมดที่พึ่งพิงแม่น้ำมูลในการดำรงชีวิต วาระซ่อนเร้นเชิงนโยบาย เช่น รัฐต้องการสร้างเขื่อน แต่อ้างเรื่องการขาดแคลนพลังงานไฟฟ้า เมื่อถูกต่อต้านเรื่องไฟฟ้า รัฐก็เปลี่ยนความหมายของเขื่อนจากเขื่อนเพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นเขื่อนอเนกประสงค์ เพื่อการเกษตรและ

การชลประทาน แต่ภายหลังสร้างกลับปรากฏว่าเงื่อนไขผลประโยชน์ทางด้านชลประทานน้อยมาก มายาคติทางวิชาการ นักวิชาการพยายามอธิบายว่างานวิชาการคือความรู้ แต่อีกด้านหนึ่งงาน วิชาการได้ถูกใช้ เป็นเครื่องมือในการปลุกเร้าอุดมการณ์เพื่อตอบสนองกับคนบางกลุ่ม นอกจากนี้ยัง พบว่างานวิจัยบางชิ้นพยายามนำเสนอภาพนิ่งของชาวบ้านในลักษณะ "ชุมชนในจินตนาการ" แต่ ปฏิเสธความเป็นพลวัต เพราะอย่างน้อยยังมีข้อมูลอีกหลายด้านที่ไม่ถูกนำเสนอ เช่น ความขัดแย้ง ในพื้นที่ที่แสดงผ่านสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมรูปแบบต่าง ๆ เช่น อัตลักษณ์ของคนริมมูล บ้านริมห้วย บ้านโคก พวกเหนือเขื่อน พวกติดเขื่อน พวกท้ายเขื่อน ชาติพันธุ์ญวน ทุนนิยม ระบบราชการ และ กลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่น เป็นต้น ส่วนความรู้ชุดปฏิบัติการของชาวบ้าน พบว่าชาวบ้านแต่ละกลุ่มมี การปรับเข้าถึงทรัพยากรในรูปแบบที่แตกต่างกัน บางกลุ่มเชื่อว่าวิถีวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือทางรอดเดียวของชุมชน แต่ปฏิเสธความเป็นพลวัตและกระแสของระบบตลาด อีกทั้งการเข้าร่วม ทางการเมืองของชาวบ้านก็ได้เกิดจากความสูงงอมทางอุดมการณ์ แต่เป็นปัญหาความเดือดร้อน ทางอาชีพที่ชาวบ้านเลือกใช้ช่องทางการต่อสู้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์แบบใดแบบหนึ่งเพื่อให้สามารถ เข้าถึงทรัพยากร

5.3 ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

แนวทางการแก้ไขปัญหปากมูลเป็นเรื่องวิสัยทัศน์ของผู้นำและเป็นเรื่องที่ยื่นอยู่กับว่าวิธีการ แก้นั้นประชาชนพอใจรัฐเพียงใด รัฐบาลทุกชุดที่ผ่านมายอมรับฟังปัญหา แต่แล้วก็ปล่อยปัญหาไป ไม่สามารถแก้ปัญหาคือ การแก้ปัญหปากมูลไม่ใช่แก้ปัญหามีอบ แต่ต้องแก้ปัญหาคือตัวชาวบ้าน ส่วนการแก้ปัญหาลดผลกระทบ อย่างเช่น หากเสนอให้เปิดประตูเขื่อนถาวรต้องดูผลกระทบของผู้มีส่วน ได้-ส่วนเสียหลาย ๆ กลุ่ม การให้ค่าชดเชยไม่ใช่การแก้ปัญหาคือเพียงแค่รัฐตั้งเงินขึ้นมา ซึ่งก็เป็น เงินภาษีของประชาชนจ่ายให้เท่านั้น การแก้ไขต้องส่งเสริมอาชีพให้ดีกว่าเดิม ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นจะ ทำให้ประชาชนพอใจได้มากกว่า หรือไม่ก็ควรช่วยเหลือในรูปของสวัสดิการ เช่น ด้านการศึกษา ด้าน สุขภาพ ด้านสินเชื่อ เป็นต้น นโยบายการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลที่ผ่านมา จุดอ่อนอยู่ที่ เป็นการจัดการแบบเบ็ดเสร็จของผู้ถืออำนาจ ดังนั้นในกระบวนการของการแก้ปัญหาคือ ชาวบ้านต้องมี บทบาทเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการเขื่อน คำถามสำคัญคือ รัฐต้องตอบคำถามให้ได้ว่าชาวบ้านได้ ประโยชน์อะไรบ้าง หลักในการแก้ปัญหาคือต้องสร้างโอกาสให้คนทุกกลุ่ม สำหรับแนวทางในการ

แก้ปัญหาอย่างน้อยรัฐต้องสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมา โครงการของรัฐเองต้องแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านไม่สูญเสียโอกาส แต่ได้โอกาสจากโครงการของรัฐ อีกทั้งกฎหมายและหลักการต้องนำไปสู่ความเสมอภาคและความปรองดองในชาติ สำหรับการแก้ปัญหาแนวทงสันติ ต้องกำหนดสัดส่วนในบทบาททางการเมืองและอาชีพให้กับคนทุกกลุ่มโดยเฉพาะชาวบ้าน

รัฐต้องตอบคำถามว่า อะไรคือความสามารถในการจัดการแก้ปัญหาความขัดแย้ง รัฐต้องดูว่าอะไรคือตัวที่วัดความสามารถในการจัดการแก้ปัญหาความขัดแย้ง เช่น สัดส่วนในการจัดการทรัพยากร หุ้นส่วน อำนาจในการจัดการ การกำหนดทางเลือก การเปลี่ยนแปลงสถานภาพใหม่ ประเพณี ภาษา วัฒนธรรมของชาติพันธุ์ได้รับความคุ้มครอง ตัวอย่างสันติวิธีในการแก้ปัญหา เช่น ถ้าจะทำเงื่อนไขต้องให้ประชาชนเป็นหุ้นส่วน การเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเงื่อนไขต้องยกเลิกระบบนายหน้าและนักตอรอง รัฐต้องประกันการสูญเสียในเชิงนโยบาย ดังนั้นในข้อตกลงที่ลงตัวจุดใหญ่คือทุกฝ่ายต้องยอมถอย 1 ก้าว เพื่อเดินต่อ 2 ก้าว และทุกฝ่ายต้องทะเลาะกันให้กับการ "ปรองดอง" กับชาติพันธุ์ การเคลื่อนไหวที่ผ่านมามีส่วนหนึ่งเกิดจากชาวบ้าน "ไม่มีตัวแทน" ในสิทธิต่าง ๆ ดังนั้นการเข้าร่วมทางการเมืองของชาวบ้านโดยอาศัยเครือข่ายทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่จึงเป็นวิถีทางการต่อสู้ของกลุ่มคนชายขอบ และในทางกลับกันแนวคิดแบบอนาธิปไตย (Anarchism) ของชาวบ้านก็ทำให้ต้องเผชิญหน้ากับกฎหมายรัฐธรรมนูญ แนวคิดการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement) เป็นการทำลายรัฐส่วนกลาง สร้างรัฐตัวเองขึ้นมา นำไปสู่การสร้างความขัดแย้งขึ้นมาใหม่กับสมาชิกเก่าที่เคยต่อสู้ร่วมกันมาก่อน ดังนั้นในการทบทวนและสังเคราะห์ (Generalized) ทฤษฎีสร้างรัฐชาติใหม่ ต้องเกี่ยวข้องกับจิตสำนึก รากเหง้าเผ่าพันธุ์ ชาติพันธุ์ และต้องทำความเข้าใจว่า วาทกรรมว่าด้วย "น้ำ" "เชื่อน" "บันไดปลาโจน" ฯลฯ เป็นเพียงสัญลักษณ์ (Symbol) และ เป็นพื้นที่ (Space) ไม่ใช่ผู้กระทำความผิด ที่ผ่านมามีทฤษฎีการสร้างรัฐชาติไม่อาจประสานประโยชน์ของคนทุกกลุ่มได้ ดังนั้นจึงควรมีการประสานประโยชน์ระหว่างชาติพันธุ์กับส่วนกลางในแง่การดูแล/ การจัดการ และการกำหนดหุ้นส่วน ซึ่งทฤษฎีการสร้างชาติโบราณไม่สามารถทำได้

ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

1. ควรมีการศึกษาความสูญเสียทางด้านเศรษฐศาสตร์อันเกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐรวมทั้งผลอันเกิดจากการชุมนุมเคลื่อนไหวของประชาชนในปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยเฉพาะความขัดแย้งในเรื่องการจัดการทรัพยากร

2. ควรมีการศึกษาและติดตามประเมินผลมาตรการในการแก้ปัญหาของภาครัฐและการสร้างแบบจำลองของการปรับความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ในชุมชนที่เคยเกิดกรณีปัญหาความขัดแย้งอย่างรุนแรงในพื้นที่มาก่อน

3. ควรมีการศึกษารูปแบบ/ วิธีการในการปลุกฝัง/ สร้างจิตสำนึก ตลอดจนกระบวนการสร้างยุทธวิธีในการต่อสู้ให้กับคนในท้องถิ่นโดยกลุ่มพลังทางการเมืองต่าง ๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลในการกำหนดปฏิบัติการของชาวบ้านที่ขัดแย้งกับรัฐ

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

- กนกวรรณ มะโนรัมย์. 2546. "อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง : วิเคราะห์จากระบบนิเวศ "ลวงปลา" และบริบทแวดล้อม," **เสียดอยู่-เสียดกินสองฝั่งโขง**. เอกสารประกอบการประชุมทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 2 เรื่อง "ชาติ/รัฐชาติ" 26-28 มีนาคม 2546 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- . 2547. **นโยบายรัฐกับทรัพยากรอีสานจากทศวรรษ 2500-2540**. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง "พลังชุมชนอีสานกับการพัฒนา : ทบทวนประสบการณ์แนวคิดและวาทกรรม" 19-21 กรกฎาคม 2547 โรงแรมอุบลบุรี รีสอร์ท อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- . 2547. "การเมืองเรื่องของการต่อรองให้เลื่อนการเปิดประตูเขื่อนปากมูล," **มติชน**. 23 มิถุนายน.
- กรมประมง. 2543. "การศึกษาและสำรวจชนิดและปริมาณปลาในบริเวณที่จะก่อสร้างเขื่อนปากมูล," **บทสรุปงานวิจัยเรื่องการศึกษาความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 2543**. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล : แนวโน้มและผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2532. **คำชี้แจงข้อสงสัยโครงการเขื่อนปากมูลของฝ่ายวิชาการและข้อมูลโครงการศึกษาปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี**
- . 2543. **ข้อมูลและความเห็นต่อข้อเรียกร้องของสมัชชาคนจนกรณีเขื่อนปากมูล**. กรุงเทพฯ : การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย
- . 2544. **ความจริงที่เขื่อนปากมูล**. กรุงเทพฯ : เอกสารประชาสัมพันธ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- . 2544. **แกะรอยเอ็นจีโอ**. กรุงเทพฯ : เอกสารประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- . 2544. **ประมวลข่าวและบทความเขื่อนปากมูล**. กรุงเทพฯ : ประมวลข่าวและบทความ

- เขื่อนปากมูลจากสื่อมวลชน (ก.ค. 2543- มี.ค. 2544) เล่มที่ 1.
- . 2544. **เอ็นจีโอกับผลกระทบของสังคมไทย.** กรุงเทพฯ : เอกสารสรุปสนทนารายการ
 หนึ่งแผ่นดินเรื่อง "เอ็นจีโอกับผลกระทบของสังคมไทย" สถานีโทรทัศน์ยูบีซี 9 กุมภาพันธ์.
 กิติพร ใจบุญ. 2538. **ความจริงในเรื่องเขื่อน : บทศึกษาการปฏิบัติการทางวาทกรรม
 ในสังคมไทย.** วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล คณะมานุษยวิทยา
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กิติพัฒน์ นนทพิทมะตุล. 2546. **การวิจัยเชิงคุณภาพในสวัสดิการสังคม : แนวคิดและวิธีวิจัย.**
 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กวนที อนุรักติพันธ์. 2541. **ประสิทธิผลของการใช้สื่อเพื่อการประชาสัมพันธ์ของการไฟฟ้า
 ฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ศึกษาเฉพาะกรณี โครงการบันไดปลาโจนที่เขื่อนปากมูล
 จังหวัดอุบลราชธานี.** กรุงเทพฯ : คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เกษียร เตชะพีระ. 2543. "เขื่อนคือซากศพของเศรษฐกิจการค้า," วารสารโฆง-สาละวิน.
 1(1) พฤษภาคม-กรกฎาคม.
- . 2547. "การเมืองภาคประชาชนในงานวิจัยของเสกสรรค์," มติชน. 18 มิถุนายน.
- กัจจกร หลุยยะพงศ์. 2549. "จากกบฏผีบุญสู่กองทัพผีปอบ (หวัดลยอง) ว่าด้วยการต่อสู้ของอีสาน
 และลาวในโลกความเป็นจริงและหนังผี," รัฐศาสตร์สาร. ปีที่ 27 ฉบับที่ 3
 (กันยายน-ธันวาคม)
- คณะกรรมการเขื่อนโลก. 2543. **ภัยพิบัติเขื่อนปากมูล : บทสรุปผลการศึกษาระณีเขื่อนปากมูล
 โดยคณะกรรมการเขื่อนโลก (World Commission on Dams) แปลโดย
 ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ถอดความและเรียบเรียงจาก
 Executive Summary, Pak Mun Case Study World Commission on Dams : Summary
 for Forum 22 March 2000.**
- คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 2534. **เขื่อนกับการสูญเสียที่ดินของชาวบ้าน กรณีศึกษาเขื่อนภูมิพล เขื่อนเชี่ยวหลาน
 และเขื่อนปากมูล.** กรุงเทพฯ : เอกสารประกอบการสัมมนา นโยบายที่ดินกับการพัฒนาชนบท
 ครั้งที่ 2 เรื่อง "วิกฤตการณ์ที่ดินเกษตรกรรมและทางเลือกในการแก้ปัญหา" 31 สิงหาคม-1
 กันยายน 2534 ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- คณะกรรมการพัฒนาศักยภาพชีวิต และชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนล่าง (คพช). 2544. ทางออกของการชุมนุมเขื่อนปากมูล. เอกสารสรุปการสัมมนา "ทางออกของการชุมนุมที่เขื่อนปากมูล" 2 กุมภาพันธ์ 2544 ณ โรงแรมลายทอง จังหวัดอุบลราชธานี.
- คณะกรรมการรณรงค์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล (กคช.). 2532 แถลงการณ์คัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล ฉบับที่ 1.
- . 2532. ใบแถลงข่าว ข้อร้องเรียนต่อ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรีกรณีโครงการเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำปากมูล. 21 มิถุนายน.
- . 2543. การชุมนุมที่เขื่อนปากมูลผลกระทบต่อด้านการท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม. เอกสารสรุปการเสวนา เรื่อง "การชุมนุมที่เขื่อนปากมูลผลกระทบต่อด้านการท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม" 14 กุมภาพันธ์ 2543 เวลา 14.00-17.00 น. ณ ห้องราชพฤกษ์ โรงแรมลายทอง จังหวัดอุบลราชธานี.
- คณะนักวิจัยไทบ้าน สัมภาษณ์คนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (ประเทศไทย). 2545. งานวิจัยไทบ้าน แม่บุญ การกลับมาของคนหาปลา : บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคนปากมูล. กรุงเทพฯ : เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทย.
- คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2543. "ความขัดแย้งในยุควิกฤติเศรษฐกิจ : ศึกษาจาก 4 กรณีศึกษา," ความขัดแย้งในสังคมไทยยุควิกฤติเศรษฐกิจ. โครงการปริญญาโทสำหรับนักบริหาร สาขาบริหารรัฐกิจ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- คณะวิจัยมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. 2545. โครงการศึกษาวิจัยแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิต และชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล. มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- คำหามา คนโค (นามแฝง). 2532. "แม่น้ำมูลต้องการฝายน้ำล้น", มติชน. 9 พฤษภาคม.
- เครือข่ายแม่น้ำภูมิภาคเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. 2544. "บทเรียนการรื้อเขื่อนทั่วโลก," สารแม่บุญ, 1(4) : ตุลาคม-พฤศจิกายน.
- จิตติมา ผลเสวก. 2548. บนแผ่นดินร้องไห้ ไช่ ชันจันทา. ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ, สำนักพิมพ์มติชน.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2544. เชื้อกับหายนะแห่งการพัฒนา. ข้อคิดเห็นจากการสัมมนาเรื่อง "เชื้อกับการพัฒนา : การตัดสินใจบนฐานความรู้ใหม่," ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 25-26 สิงหาคม 2544 ร่วมจัดโดย ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม คณะรัฐศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ประเทศไทย, มูลนิธิธรรมรัฐ
เพื่อการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม, มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทย
ในพระบรมราชินูปถัมภ์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2540. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชยันต์ วรรณะภูติ. 2549. "คนเมือง ตัวตน การผลิตซ้ำสร้างใหม่ และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง,"
อยู่ชายขอบ มองตลอดความรู้. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, มติชน.

ชินลัดค สุวรรณธัชจรรย์. 2545. ประสบการณ์การวิจัยภาคสนามโทศึกษา. มหาสารคาม :
เอกสารประกอบคำบรรยายหลักสูตรปริญญาเอก สาขาวิชาโทศึกษา คณะมนุษยศาสตร์
และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

----- . 2549. โครงการตลาดและเครือข่ายทางสังคมในพื้นที่ทางวัฒนธรรม. สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

ชุมพล แนวจำปา. มปป. "สภาพเศรษฐกิจในสังคมอีสาน," อีสาน. สมาคมชาวอีสาน.

ชูศักดิ์ วิทยาภัก. 2543. "ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรน้ำในภาคเหนือ", พลวัตของชุมชน
ในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย. สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย (สกว.).

----- . 2549. "นักสังคมศาสตร์บนถนนสายสิ่งแวดล้อม จากนิเวศวัฒนธรรมสู่นิเวศวิทยาการเมือง
และนิเวศวิทยาแห่งการปลดปล่อย," อยู่ชายขอบ มองตลอดความรู้.
ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, มติชน.

ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ. 2543. บทสรุปผลการศึกษาระณีเขื่อนปากมูลโดย
คณะกรรมการเขื่อนโลก. เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และสหกรณ์การเกษตร
ปากมูล.

----- . 2542. นิเวศวิทยาการเมืองของเขื่อนในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2543. วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ
และความเป็นอื่น. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : บริษัท เคสดีไทย จำกัด.

----- . 2543. "สำนักโครงสร้างนิยมกับการศึกษาศาสตร์ในสภาวะธรรมชาติ," สิ่งแวดล้อม
วิกฤติ และการจัดการ. กรุงเทพฯ : วารสารธรรมศาสตร์ 26(1) : มกราคม-เมษายน.

- . 2545. New Social Movement : ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่.
พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา.
- . 2544. รัฐศาสตร์แนววิพากษ์. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- . 2545. Semiology, Structuralism, Post-structuralism and Study of Political Science.
สัญวิทยา. โครงสร้างนิยม. หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษารัฐศาสตร์, กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ซี 8 ลูกแม่น้ำมูล (นามแฝง). 2532. "เชือนปากมูล อ่อนประชาสัมพันธ์หรือปิดบังความจริงไม่สนิท,"
มติชน. 28 มิถุนายน.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ.(บรรณาธิการ). 2543. เอ็นจีโอ 2000. กรุงเทพฯ : บริษัทเอ็ดมันเพรส โปรดักส์.
เดชรรัตน์ สุขกำเนิด และกลุ่มต้นกล้าเพื่อการศึกษาเศรษฐศาสตร์ทางเลือก. 2543 "การเปลี่ยนแปลง
ภาวะเศรษฐกิจและสังคมภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูล", อ้างใน บทสรุปงานวิจัยเรื่อง
การศึกษาความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 2543. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษา
เขื่อนปากมูล : แนวโน้มและผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543
จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ดำรง เกียรติวิโรจน์. 2532. "ใต้ คำหามาน คนใด กรณี "เขื่อนปากมูล," มติชน. 1 สิงหาคม.
- เต็ม วิชาคย์พจนกิจ. 2542. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ทองคำ สมบูรณ์ และ อธิชัย บุญประสิทธิ์. 2533 บันทึกขอความช่วยเหลือด้านอรรถคดีความ.
19 เมษายน.
- . 2533 บันทึกถึงประธานคณะกรรมการกิจการรัฐสภา สภาผู้แทนราษฎร.
19 เมษายน.
- ธนาคารโลก. 2537. รายงานการสำรวจผลกระทบของโครงการเขื่อนปากมูลที่มีต่อระบบนิเวศ
ของลำน้ำมูลและบริเวณโดยรอบ.
- ธนาพล ชิวสกุล และ ชัยวัช แซ่โค้ง (บรรณาธิการ). 2544. การเมืองใหม่ ฉบับว่าด้วยโลกาภิวัตน์.
กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาการเมือง, บริษัท เคสดีไทย จำกัด.
- ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. 2541. "ประชาสังคมกับการวางรากฐานของประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม",

- ยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999-2000. พิทยา ว่องกุล (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ :
โครงการวิดิทัศน์, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิภูมิปัญญา.
ธิดา สารระยา ช่างโน ศรีศักร วัลลิโกดม. มปป. "อีสานก้าวเข้าสู่สมัยใหม่," อีสาน.
สมาคมชาวอีสาน.
- . 2531. "พัฒนาการของชุมชนในลุ่มน้ำมูล-แม่น้ำชีตอนล่าง," **ประวัติศาสตร์
และโบราณคดีอุบลราชธานี**. เอกสารการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอุบลราชธานี.
26-28 กันยายน 2531 ณ หอประชุมอาคารหอสมุด วิทยาลัยครูอุบลราชธานี.
ธีระพัฒน์ ทองคำ และคนอื่น ๆ. 2534. "สภาวะทรัพยากรและเศรษฐกิจสังคมในแม่น้ำมูลตอนล่าง
ก่อนที่จะสร้างเขื่อนปากมูล", บทสรุปงานวิจัยเรื่องการศึกษาความหลากหลาย
ทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
2543. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล : แนวโน้มและผลกระทบต่อ
การพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
อุบลราชธานี
- นงลักษณ์ ดิษฐวงศ์. 2547. "แบ่งเมืองอุบล," จดหมายข่าวฮักแพง. 2 : 10 พฤศจิกายน.
นลินี ต้นธูนิตย์. 2546. "ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล," เอกสารประกอบการประชุม
ทางวิชาการ สาขาสังคมวิทยา ระดับภูมิภาค ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เรื่อง
"พลังทางสังคมไทยในทศวรรษหน้า : ทางเลือกกับความจริง" 22 สิงหาคม 2546.
ณ ห้องฟ้ามุ่ย 1-5 และห้องจัดสรรทันต์ โรงแรมโซฟิเทล ราชอาณาจักร จังหวัดขอนแก่น.
- นลินี ต้นธูนิตย์, สุวิไลพร ชลวิไล และศิริพร โคตะวินนทร์. 2545. "ประสบการณ์การต่อสู้
ของชาวลุ่มน้ำมูล กรณีศึกษาเขื่อนปากมูลและเขื่อนราษีไศล," **วิถีชีวิต วิถีสู้** ขบวนการ
ประชาชนร่วมสมัย. สำนักพิมพ์ตรัสวิน.
- นฤมล หับจุมพล. 2544. **พลังท้องถิ่นในกระแสการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ศึกษากรณีชุมชน
เขื่อนปากมูล**. กรุงเทพฯ : รายงานการวิจัย คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นันทกานต์ แสงโสภณ. 2544. **การนำเสนอข่าวสิ่งแวดล้อมในสังคมไทย : กรณีศึกษา
"ข่าวเขื่อนปากมูล"**. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นิธิ เชี่ยวศรีวงศ์. 2542. "การเมืองของคนจน," **บันทึกชาวบ้าน วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูล.
อุบลราชธานี** : สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

- . 2545. "คำนำวิจัยไต่บ้าน," งานวิจัยไต่บ้าน แม่ขุน การกลับมาของคนหาปลา : บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคนปากมูน. กรุงเทพฯ : เครือข่ายแม่น้ำเอเวีย ตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทย.
- นิรันดร์ พิทักษ์วัชระ. 2546. "บทนำ," บันทึกชาวบ้าน วิถีชีวิตชุมชนลำน้ำมูล. อุบลราชธานี : สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- เนตรดาว แพทย์กุล. 2543. "การสร้างอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในโฆษณา," สังคมศาสตร์ : ธรรมชาติ วัฒนธรรม พื้นที่ สังคม. เชียงใหม่ : วารสารทางสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- น้ำแท้ มีบุญสร้าง. 2548. "การคุ้มครองสิทธิประชาชนกับการรักษาความสงบเรียบร้อยของรัฐ," มติชน. 17 สิงหาคม.
- บุษิตา สังข์แก้ว. 2540. วัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา (ผลพ.).
- บุญเลิศ มงคลวิทย์. 2543. "เชื่อนปากมุลปัญหายังไม่ยุติ," ไทยโพสต์. 13 กรกฎาคม.
- บำเพ็ญ ณ อุบล. 2535. "ขบถผู้มีบุญ," อุบลราชธานี 200 ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- บำรุง คณะโยธา. 2539. "บางส่วนของกรอภิปราชัย วิพากษ์นโยบายรัฐบาลกับการแก้ปัญหาเกษตรกร และคนจน," 19-25 เมษายน.
- ประกอบ วิโรจน์ภูฎ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรรมาศ. 2543. คุณสมบัติการไหลของน้ำท่าจากลุ่มน้ำ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ประกิจ ย่าพรม. 2536. "การเปลี่ยนแปลงเบื้องต้นทางเศรษฐกิจสังคมของผู้ได้รับผลกระทบจาก โครงการเขื่อนปากมุล", อ้างใน บทสรุปงานวิจัยเรื่องการศึกษาความหลากหลาย ทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมุล มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 2543. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมุล : แนวโน้มและผลกระทบต่อ การพัฒนาประเทศ," 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย อุบลราชธานี.
- ประจักษ์ บุญอารีย์. 2544. "อุบลราชธานี คู่อารยธรรมลุ่มแม่น้ำโขง-ชี-มูล," หนังสือที่ระลึกเนื่องใน โอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิด ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมกาญจนาภิเษก อุบลราชธานี สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.

- . 2546. "น้ำท่วมอุบลราชธานี...มาจากไหน," บัณฑิต, สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี ฉบับเฉลิมพระเกียรติ 75 พรรษามหาราชา มกราคม.
- ประกาศ ปิ่นตบแต่ง. 2541. การเมืองบนท้องถนน : 99 วันสมัชชาคนจน และประวัติศาสตร์ การเดินขบวนชุมนุมประท้วงในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สถาบันนโยบายและการจัดการ สังคม มหาวิทยาลัยเอริก.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. 2530. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน. ขอนแก่น : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคนอื่น ๆ. 2532. การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าทุ่ง ป่าทามบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง. ขอนแก่น : องค์การบริหารเทคกิจแห่งประเทศไทยแคนาดา (CIDA) และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- . 2537. "ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าทุ่งป่าทาม," จุลสารดอกดีวป่า. ปีที่ 7 ฉบับที่ 3 (ธันวาคม)
- ประกาศ ปิ่นตบแต่ง. 2539. "ขบวนการประชาชนด้านสิ่งแวดล้อมในประชาธิปไตยแบบรากหญ้า," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "2500 ปี ประชาธิปไตยกับขบวนการประชาชน". จัดโดย อาศรมความคิดเพื่อจรรโลงประชาธิปไตย คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยเอริก.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคนอื่น ๆ. 2543. วิถีใหม่แห่งการพัฒนา : วิถีวิทยาศาสตร์สังคมไทย. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. 2541. เศรษฐศาสตร์สีเขียวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . 2541. "สองปีสมัชชาคนจนกับพัฒนาการขบวนการประชาชนในสังคมไทย," เอกสารประกอบการประชุมพ่อครัวใหญ่ครั้งที่ 16 (7/2541) วาระพิเศษครบรอบสามปี สมัชชาคนจน" 9-10 ธันวาคม 2541 ณ ห้องประชุมแอลที 1 คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ และหมู่บ้านคนจน หมู่ 2 ช่างทำเนียบรัฐบาล.
- . 2541. "การเคลื่อนไหวสังคมแนวใหม่", ใน ยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999-2000. พิตยา ว่องกุล (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ : โครงการวิถีทรรศน์, สำนักงานกองทุนสนับสนุน การวิจัย และมูลนิธิภูมิปัญญา.

- . 2543. **นิเวศเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมือง**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . 2545. "บทวิเคราะห์ทางนิเวศวิทยาการเมือง : อนาคตของขบวนการสิ่งแวดล้อมไทย," **วารสารสหวิทยาการ "สหวิทยาการกับทางเลือกในการพัฒนา"**. 1 (1) : มกราคม-มิถุนายน.
- . 2535. "คำนำของผู้เขียน," **ธัมมิกเศรษฐศาสตร์**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. 2533. "การสำรวจศิลปะปูนและศิลปะลาวในเขตจังหวัดอุบลราชธานี และยโสธร," เอกสารการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอุบลราชธานี. 3-5 กันยายน 2533 ณ หอประชุมอาคารหอสมุด วิทยาลัยครูอุบลราชธานี.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคนอื่น ๆ. 2545. **วิถีชีวิต วิถีสู้** ขบวนการประชาชนร่วมสมัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ ตรีศวิน (ซิลค์เวอร์มบุ๊ก).
- ฝ่ายงานวิชาการและข้อมูล. 2532. "ท่านทราบอะไรบ้างเกี่ยวกับ "เชื่อนปากมูล," เอกสารเผยแพร่ของฝ่ายงานวิชาการและข้อมูล โครงการศึกษาปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล จังหวัดอุบลราชธานี.
- พร แก้วเกสร้า ช่างโน แคน สาลิกา (นามแฝง). 2532. "ชะตากรรม "แก่งสะพือ" เพลงชีวิตอดีตคนหาปลาจำมูล," **หลักไท**. 8 (378) : 1-7 พฤษภาคม.
- พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2545. **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน**. กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำ ในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- พัฒนา กิติอาษา. 2546. **ท้องถิ่นนิยม**. คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- พิทยา ว่องกุล. 2541. "ยุทธศาสตร์ชุมชนอาชีพไทย การสร้างชุมชนแบบองค์รวมและเครือข่าย," **ยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999-2000**. กรุงเทพฯ : โครงการวิถีทรรศน์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิภูมิปัญญา.
- เพียร เชื้อโชติ. 2545. **พิบูลมังสาหาร**. หนังสือที่ระลึกเนื่องในโอกาสสร้างอนุสาวรีย์พระบำรุงราษฎร์ (จุมมณี) 6 ธันวาคม.

- ไพฑูรย์ ชอบเสียง. 2532. บันทึกโรงเรียนเรื่องคัดค้านการสร้างเขื่อนโครงการไฟฟ้าพลังน้ำปากมูล. 13 เมษายน.
- . 2532. บันทึกโรงเรียนเรื่องขอให้พิจารณาปัญหาผลกระทบต่อแหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติอันเนื่องจากการสร้างเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำปากมูล. 21 มิถุนายน.
- . 2532. บันทึกโรงเรียนเรื่องขอให้รัฐบาลและสื่อมวลชนของรัฐบาลวางตัวเป็นกลางกรณีเขื่อนปากมูล. 21 มิถุนายน.
- . 2533. บันทึกโรงเรียนเรื่องขอให้ระงับโครงการเขื่อนปากมูล. 27 มีนาคม.
- ไพฑูรย์ ชอบเสียง และ สัมพันธ์ โทณสิน. 2532. ใบแถลงข่าวเสนอต่อ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรีกรณีโครงการเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำ ณ ทำเนียบรัฐบาล. 21 มิถุนายน.
- ไพฑูรย์ ชอบเสียง และ คนอื่น ๆ. 2533. บันทึกโรงเรียนเรื่องขอคัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูลต่อ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ผ่านผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี. 11 กุมภาพันธ์.
- ไพศาล สังข์โวลี. 2532. "เขื่อน..อีกแล้ว...ฟังเสียงผู้เดือดร้อนบ้าง," สยามรัฐ. 21 มิถุนายน.
- มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2540. การติดตามการเปลี่ยนแปลงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยจากโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล. มหาวิทยาลัยขอนแก่น และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. 2543. บทสรุปงานวิจัยเรื่องการศึกษาความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล : แนวโน้มและผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. 2546. โครงการศึกษาแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545). มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- ยศ สันตสมบัติ และอรุณญา ศิริผล. 2543. "สภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย," ใน สังคมศาสตร์ : ธรรมชาติ วัฒนธรรม พื้นที่ สังคม. เชียงใหม่ : วารสารทางสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ระพี สาคริก. 2532. "จาก ศ.ระพี สาคริก ถึงชาวต้านเขื่อนปากมูล," มติชนรายวัน. 30 มิถุนายน.

- รัชนี วัฒนา. 2532. "เชื่อนปากมุล ของได้ฟรี ๆ มีหรือจะไม่รับ," มติชน. 10 พฤษภาคม.
- เรวัตร์ สุวรรณกิตติ. 2532. "อย่าค้านเลยสร้างเชื่อนนี้," เดลินิวส์. 16 พฤษภาคม.
- วนิดา ดันติวิทยาพิทักษ์. 2542. "แม่มน้ำมันยีน การต่อสู้เพื่ออิสรภาพของสายน้ำ," บ้านทึกชาวบ้าน
วิถีชีวิตชุมชนลำน้ำมูล. อุบลราชธานี : สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- วรรณิ์ พึ่งพัฒนา. 2532. "ตำนานคนหลังเขา : ภาพสะท้อนสิทธิการพัฒนา," มติชน. 9 มกราคม.
- วันชัย วัฒนศัพท์. 2545. การมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจของชุมชน. พิมพ์ครั้งที่ 2,
 กรุงเทพฯ : ศิริวัฒน์ ออฟเซ็ท.
- วันดี สันติวุฒิเมธี. 2543. "สิบปีเชื่อนปากมุล การต่อสู้ของกบฏคนจน," สารคดี.
- วันทนา ศิวะ. 2546. **สงครามน้ำ : การเปลี่ยนถ่ายอำนาจจากชุมชนสู่เอกชน มลพิษ
 และผลประโยชน์.** แปลโดย ศิริลักษณ์ มานะวงศ์เจริญ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา
- วิทยา อัญญา. 2544. "ป่าในสายตานักวิชาการป่าไม้," ป่าทามป่าไทย. กรุงเทพฯ :
 เอ็ดดิสัน เพรต โปรดักส์.
- วิฑูรย์ ปัญญากุล. 2534. **เชื่อนกับการสูญเสียที่ดินของชาวบ้าน กรณีศึกษาเชื่อนภูมิพล
 เชื่อนเขี้ยวหลาน และเชื่อนปากมุล.** เอกสารประกอบการสัมมนา นโยบายที่ดิน
 กับการพัฒนาชนบท ครั้งที่ 2 เรื่อง "วิกฤตการณ์ที่ดินเกษตรกรรมและทางเลือก
 ในการแก้ปัญหา" 31 สิงหาคม-1 กันยายน 2534 ณ ห้องประชุมสารนิเทศ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิโรจน์ เกียรติดำรงศักดิ์. 2533. "เชื่อนปากมุล เหตุเกิดเมื่อวันที่ 22 เมษายน 2532", มปป.
- ศานติ (นามแฝง). 2532. "จากเชื่อนสิรินธรถึงเชื่อนปากมุล," เอกสารรายบักษ์. 16-30 มิถุนายน.
- ศิริพร โคตะวินทร์. 2543. ผู้หญิงในกระบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษา
**ฝ่ายราชินีไศล หมู่บ้านมันฮิน 2 และ 3 : วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตสาขาสังคมวิทยา
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.**
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2542. "เชื่อนปากมุลกับความพินาศทางอารยธรรมและสภาพแวดล้อมของเอเชีย
 ตะวันออกเฉียงใต้," บ้านทึกชาวบ้าน **วิถีชีวิตชุมชนลำน้ำมูล.** อุบลราชธานี :
 สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- . 2533. "อ่างอารยธรรมอีสาน," ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. สำนักพิมพ์มติชน.
- . มปป. "อีสานก้าวเข้าสู่สมัยใหม่," อีสาน. สมาคมชาวอีสาน.

- ศุภฤทธิ ศิลปสม. 2532. "โครงการเขื่อนปากมูล คนในท้องถิ่นควรได้รับผลพวงแห่งการพัฒนา หรือจะให้พวกเขาเสียสละอีกนานเท่าใด?" เอกสารรายบักษ์. 7 (153) : 16-30 มิถุนายน.
- . 2532. "จากเขื่อนสิรินธรถึง..เขื่อนปากน้ำมูล/ผลประโยชน์พึงมีของอย่าให้เป็นเพียง ความฝัน," เอกสาร. 7(147) : 16-31 มีนาคม.
- . 2532. "จากเขื่อนสิรินธร-เขื่อนปากน้ำมูล ลำดับความสำคัญ...รอเขื่อนแม่น้ำสันติภาพ ดีไหม?" เอกสาร. 7 (148) : 1-15 เมษายน.
- . 2532. "จากเขื่อนสิรินธร-เขื่อนปากมูล ฤาเพื่อพลังไฟฟ้าที่อ้างเอาเกษตรกรบังหน้า," เอกสาร. 7 (149) : 16-30 เมษายน.
- . 2532. "เขื่อนไฟฟ้าเพื่ออุตสาหกรรม อย่าปล่อยให้เกษตรกรเป็นแค่เศษกรรม," เอกสาร. 7 (150) : 30 เมษายน- 15 พฤษภาคม.
- . 2532. "โครงการเขื่อนปากมูลกับงานประชาสัมพันธ์ของรัฐระดับล่าง ละท่อนภาพข้าราชการ เหยียดราษฎร," เอกสาร. 7 (152) : 16-31 พฤษภาคม.
- ส. ศิวรักษ์. 2542. "แม่มน...มันเย็น," บันทึกชาวบ้าน วิถีชีวิตชุมชนลำน้ำมูล. อุบลราชธานี : สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม. 2543. บนเส้นทางการค้นหา พลังและจินตนาการ. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ จำกัด.
- สถาบันวิจัยสังคมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน. 2534. เขื่อนกับการสูญเสียที่ดินของชาวบ้าน กรณีศึกษาเขื่อนภูมิพล เขื่อนเชี่ยวหลาน และเขื่อนปากมูล. เอกสารประกอบการสัมมนา นโยบายที่ดินกับการพัฒนาชนบท ครั้งที่ 2 เรื่อง "วิกฤตการณ์ที่ดินเกษตรกรและทางเลือกในการแก้ปัญหา" 31 สิงหาคม-1 กันยายน 2534 ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย. 2546. การติดตามสภาพเศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อมและการจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนในเขต ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง. รายงานฉบับสมบูรณ์ ผลการสำมะโนครัวเรือนที่ได้รับขดเขยอาชีพประมง และครัวเรือนเปรียบเทียบ เสนอต่อกรไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2534. "การใช้ทรัพยากรกับความขัดแย้งทางสังคม : พลวัตของการเป็นนิกรกับทางเลือกการพัฒนา," ทางเลือกการพัฒนา . 9 (ฉบับพิเศษ).

- สมชาย วงศ์เกษม และคนอื่นๆ. 2546. โครงการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนสองฝั่งแม่น้ำมูลเกี่ยวกับการเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (ระยะเวลาที่ดำเนินการวิจัย 4-6 มกราคม 2546). สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.
- สมปอง เวียงจันทร์. 2543. เสียงของแม่น้ำ รำลึกปากมูล. เรียบเรียงโดย Jesica Friedrichs, Sofia Olson, Kaia Peterson, Lydia Shula. แปลโดย David Streckfuss และ อรุณี ชูบุญญทด. สมพงษ์ เจริญศรี. 2546. วิถีชีวิตของผู้ประกอบอาชีพประมงในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี
- สมศรี ชัยวณิชยา. 2542. เขื่อนปากมูล : เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย (พ.ศ. 2530-2538). อุบลราชธานี : รายงานวิจัย สถาบันภาษาและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สมหมาย ชินนาค. 2546. "มูน" ไม่ใช่ "มูล" วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล," คนสู้รัฐ. กรุงเทพฯ : เอกสารประกอบการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 2 เรื่อง "ชาติและชาติพันธุ์" 26-28 มีนาคม 2546 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สรพงศ์ ศรียานงค์. 2539. การเมืองเรื่องเขื่อน : ศึกษากรณีโครงการเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สร้อยตระกูล อรรถมานะ. 2542. สาธารณะบริหารศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- สามารถ. 2543. "การศึกษาด้านเศรษฐกิจและสังคมของราษฎรที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลระยะหลังการก่อสร้างแล้วเสร็จ", ช่างใน บทสรุปงานวิจัยเรื่องการศึกษาความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล : แนวโน้มและผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สาระสันต์ แสงศรี. 2532. "'ปฏิกริยาว่าด้วยเรื่อง "เขื่อนปากมูล," มติชน. 1 พฤษภาคม.
- สายันต์ ไพเราะญจิตร. 2535. โบราณคดีเขื่อนปากมูล. กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.

- สินีพร มฤคพิทักษ์. 2545. "มือบคนจนไม่มีฤดูกาล ดร.ประภาส ปิ่นตบแต่ง," เนชั่นสุดสัปดาห์. 1-7 เมษายน.
- สุภัตตรา ภูมิประภาส. 2532. "รมต.ทรงเกียรติ เหตุเกิดที่อุบลฯ," มติชน. 27 เมษายน.
- สุเทพ สุนทรภาส์ช. 2540. ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุธานี ใจชื่อสมบุญ. 2533. "คำร้องขอต่อ "รัฐบาล" ก่อนสร้างเขื่อนทุกเขื่อนในประเทศไทย," สยามรัฐ. 16 กุมภาพันธ์.
- สุรัชย์ หวันแก้ว. 2543. แนวคิดหลักทางสังคมวิทยาเรื่องกระบวนการทำให้เป็นคนชายขอบ (Marginalization). เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1 ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น กรุงเทพมหานคร, 15-16 ธันวาคม 2543 จัดโดย คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- สุรียา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา. 2543. ภูมิปัญญาคนจน : วัสดุทางวัฒนธรรมในวิถี การต่อสู้ของคนจน. เอกสารประกอบการนิทรรศการภูมิปัญญาคนจน, หอไทยศึกษานิตินันท์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยสุรนารี จังหวัดนครราชสีมา.
- . 2542. มานุษยวิทยากับโลกาภิวัตน์. นครราชสีมา : สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- สุรียนต์ ทองหนูเอียด. 2540. "บทสรุปสมัชชาคนจนกับก้าวอย่างแห่งประวัติศาสตร์ขบวนการประชาชน," ข่าว ครป. พฤศจิกายน-ธันวาคม.
- สุวิชัย คุณผล. 2546. "น้ำท่วมเมืองอุบลฯ," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "การจัดการระบบน้ำ เพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมในจังหวัดอุบลราชธานี" 12 มิถุนายน 2546. ณ ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม กาญจนภิเษก สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ช่างโน เกษียร เตชะพีระ. 2547. "การเมืองภาคประชาชนในงานวิจัย ของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล," มติชน. 18 มิถุนายน.
- เสนห์ ผลประสิทธิ์. 2532. "ความสำคัญของบันไดปลาโจน...ทางเดินของสัตว์น้ำไปสู่ความสมบูรณ์ ของธรรมชาติ," ข่าวกรมประมง. 13 (1) : 1-15 มกราคม.

- โสภณ หนองบัวสา. 2544. ทางออกของการชุมนุมเขื่อนปากมูล. เอกสารสรุปการสัมมนา "ทางออกของการชุมนุมที่เขื่อนปากมูล" 2 กุมภาพันธ์ 2544 ณ โรงแรมลายทอง จังหวัดอุบลราชธานี.
- สำนักงานจังหวัดอุบลราชธานี. 2545. บรรยายสรุปจังหวัดอุบลราชธานี ประจำปี 2545. ----- . 2545. การแก้ไขปัญหาการร้องเรียนของสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล. เอกสารบรรยายสรุปสถานการณ์เขื่อนปากมูล ในระเบียบวาระการประชุม การเตรียมการรับการตรวจเยี่ยมพื้นที่บริเวณปากมูล ของ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี 23 ธันวาคม 2545 ณ ห้องประชุมมิตรไมตรี ศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. 2545. รายงานผลการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล ในอำเภอบึงสามพัน จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อประกอบการตัดสินใจเปิด-ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล. สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2534. "การใช้ทรัพยากรกับความขัดแย้งทางสังคม : พลวัตของการเป็นนิคมกับทางเลือกการพัฒนา," ทางเลือกการพัฒนา . 9 (ฉบับพิเศษ).
- หาญณรงค์ เยาวเลิศ. 2547. "อาร์มบพท," เขื่อน นวัตกรรมแห่งปัญหา. กรุงเทพฯ : สถาบันองค์การพัฒนารวมชน.
- อศิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. 2545. "ค่านิยม," งานวิจัยไต้หวัน แม่มูน การกลับมาของคนหาปลา : บทสรุปและความรู้เรื่องปลาของคนปากมูน. กรุงเทพฯ : เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทย.
- อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล. 2542. ขบวนการประชาสังคมไทย ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง. กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อรรถ นันทจักร์. 2535. "อุบลราชธานีกับการสร้างตำนาน 200 ปี," วารสารมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. 11 (1) : มกราคม-มิถุนายน.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. 2545. นิเวศประวัติศาสตร์ : พรหมแดนความรู้. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คบไฟ.
- อักษรา พิลาศ. 2533. "เขื่อนปากมูลกับความต้องการของรัฐบาลชาติชาย," มติชน. 11 เมษายน.
- อัญญา คูวิบูลย์ศิลป์. 2545. ผลกระทบของปัญหาเขื่อนปากมูลต่อความมั่นคงแห่งชาติ. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2543. พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- . 2543. **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย.**
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- . 2543. "แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม"
วารสารสถาบันวิจัยศิลปและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. 1 (2) (2) :
มกราคม-มิถุนายน.
- . 2545. **เส้นผมบังภูเขา : ความคิดสามัญเชิงวิพากษ์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- . 2549. "การต่อสู้เพื่อความเป็นคนของคนชายขอบในสังคมไทย," **อยู่ชายขอบ**
มองลอดความรู้. ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, มติชน.
- อาหตุ (นามแฝง). 2547. "เมื่อรถไฟมาขยับ," **จดหมายข่าวอีแกง. 2 (11) :** ธันวาคม.
- อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์ (บรรณาธิการ). 2544. **พลวัตชุมชนไทยในสมัยโลกาภิวัตน์.** กรุงเทพฯ:
โครงการประสานงานวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม สกว. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อิสสระ สมชัย. 2532. "เชื่อนปากมูล มหันตภัยของชาวอุบลฯ," **เอกราชรายปักษ์. 7 (153) :** 16-30
มิถุนายน.
- . 2532. "เชื่อนปากมูล" มหันตภัยของชาวอุบลฯ," **มติชน. 10 พฤษภาคม.**
- อุทัยวรรณ กาญจนกมล. 2537. **การจัดการความขัดแย้งโดยสันติวิธี. คณะกรรมการอนุรักษ์**
แม่ปิง และสิ่งแวดล้อม (ค.อ.ป.ส.) คณะกรรมการรณรงค์เพื่อส่งเสริมอำนาจท้องถิ่น (ค.ร.ท.).
- เอกสารประกอบการสัมมนา "บทเรียนการจัดแหล่งน้ำในภาคอีสาน : กรณีศึกษาโขง-ชี-มูล. 14-15
กรกฎาคม 2544 ณ อาคารดอนแดง หมู่ 2 ตำบลศรีสุข อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.
จัดโดย เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอีสาน ภายใต้คณะกรรมการประสานงานองค์กร
เอกชนพัฒนาชนบท (กป.อพช.) ภาคอีสาน.
- อำเภอโขงเจียม. **ประวัติอำเภอโขงเจียม. 2540. (อัตสำเนา)**
- ฮับเบล (Hubbel). 2543. "การศึกษาเปรียบเทียบโลกทัศน์ของชาวบ้านและเจ้าหน้าที่ของรัฐเกี่ยวกับการ
การพัฒนาชนบทและสิ่งแวดล้อม กรณีการขัดแย้งระหว่างชาวบ้านที่สนับสนุนโดยองค์กรเอกชน
กับรัฐบาลไทยเกี่ยวกับการก่อสร้างเขื่อนปากมูล", ใน **บทสรุปงานวิจัย เรื่องการศึกษา
ความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล**
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง "กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล :
แนวโน้มและผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ" 8-10 กันยายน 2543 จัดโดย คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

Phillip Hirsch. 2547. "Globalization, Regionalization and Local : The Asian Development Bank and Re-Scaled Politics of Environment in the Mekong Region,"
 เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง "พลังชุมชนอีสานกับการพัฒนา :
 ทบทวนประสบการณ์แนวคิดและวาทกรรม" 19-20 กรกฎาคม 2547 ณ โรงแรมอบลบุรี
 รีสอร์ท อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี จัดโดย คณะศิลปศาสตร์
 มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

2. ภาษาอังกฤษ

- Acheson, James M. 1989. "Management of Common-Property Resources," in Fikret Berkes (ed.) **Common Property Resources : Ecology and Community-Based Sustainable Development**. London: Belhaven Press.
- Atiya Achakulwisut. 2000. "The dark side of development," **Bangkok post Outlook**. May 2.
- Anchalee Kongrut. 1999. "Protesters at risk from drowning," **Bangkok Post**. Sept 10.
- . 2000. "Rasi Salai dam : Sluice gates to open for two year Protest applaud Artihit s decision," **Bangkok Post**. July 7.
- Baird, Iain. 1996. "The Fish Give Us Strength," **Watershed** 1 (3)
- Barnard, Alan. 2000. **History and Theory in Anthropology**. Cambridge : Cambridge University press.
- Bickford, Louis. 1995. **Civil Society and its applicability in the third world**. 203-214, *labour, Capital and Society* 28/2 (November).
- Blalock, Hubert M., Jr. 1989. **Power and Conflict : Toward a General Theory**. Newbury Park : SAGE Publication, inc.
- Brass, Tom. 1994. Postscript : Populism, Peasants and intellectuals or What s left of the future? , **Journal of Peasant studies**, 21, 3&4, April-July.
- Brinker, David A. White, Lynn K. and Ortega, Suzane T. 1999. **Essentials of Sociology**. (4 edition). Belmont CA. Wadsworth Publishing Company.
- Bruce D. Missingham. 2003. **The Assembly of the Poor in Thailand : From local Struggles**

- To Protest Movement.** Silkworm Books, Chiang Mai, Thailand. .
- Calhoun, Craig. 1994. "Nationalism and Civil society : Democracy, diversity and self-determination," in Craig Calhoun, ed., **Social Theory and the Politics of Identity.** Oxford : Blackwell.
- Charles R. Goldman, James McAvoy III, and Peter J. Richerson, eds. 1973. **Environmental Quality and Rater Development.** San Francisco : W.H. Freeman.
- Christensen, Scott and Areeya Boon-Long. 1994. Institutional Problems in Thai Water Management. Bangkok : Natural Resources and Environment Program, **Thailand Development Research Center,** Thailand Development Research Institute.
- Colchester, Marcus. 1994. **Sustaining the forest : the Community-Based approach in South and South-East Asia.** 69-100 *Development and Change* 25/1 (January).
- Dearden, Philip. 1995. "Development and Bio-cultural Diversity in Northern Thailand," **Applied Geography.** 15 (4).
- Drengson, Alem. and Inoue, Yuichi. 1995.
- Flatters, Frank and Horbulyk, Theodore M. 1994. "Water and Resource Conflicts In Thailand : An Economic Perspective," **TDRI. Water Conflicts.** Bangkok: TDRI.
- Foucault, Michel. 1965. **Madness and Civilization : A History In the age of reason.** New York : Random House.
- . 1973. **The Order of Things.** New York : Vintage Book.
- Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter, eds., 1991. "Governmentality", **The Foucault Effect : in Governmentality.** Chicaco : The University of Chicaco Press.
- Giddens, Anthony. 1994. **Beyond Left and Right : The Future of Radical Politics.** Cambridge : policy Press.
- Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter, eds., 1991. "Governmentality", **The Foucault Effect : in Governmentality.** Chicaco : The University of Chicaco Press.
- Habermas, Jurgen. 1981. "New Social Movements," *Telos.* 49 fall.

- Hafner, James, A 1990. "Forces and Policy Issues Affecting Forest Use In Northeast Thailand 1900-1985," **Mark Poffenberger(ed.)Keepers of the Forest: Land Management Alternatives in Southeast Asia**. Connecticut: Kumarian Press.
- Herbert Blumer. 1969. "The Methodological Position in Symbolic Interactionism," Herbert Blumer, **Symbolic Interaction**.
- Hinton, Peter.1985. "An Approach to the Study of Traditional System of Coastal Resources Management in Thailand," In K. Ruddle and R.E. Johannes (eds.) **The Traditional Knowledge and Management of Coastal Systems in Asia and the Pacific** Jakarta : UNESCO.
- Hirsch, Phillip.1994. "Where are the roots of Thai Environmentalism? " **TEI Quarterly Environment Journal** 2 (2).
- Hirsch, Phillip. 1995. "A Region Perspective on Large Dams : Implications for Transitional Montana Mainland Southeast Asia," **Proceedings of the symposium on Montana Mainland Southeast Asia in Transition**. Chiang Mai University, Chiang Mai.
- Hirsch, Phillip. 1996. "Large Dams, Restructuring and Regional integration in Southeast Asia," **Pacific Viewpoint** 37 (1).
- Hirsch, Phillip. 1996. "Resource Tenure, Management and Competition In Three Tai Watersheds," in **Proceedings of the 6th International Conference on Thai Studies**. Chiang Mai University, Chiang Mai.
- Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe.1985. **Hegemony and Socialist Strategy : Towards a radical Democratic Politics**. London : Verso.
- Meltzer, Bernard, Peter, James and Reynold, Larry. 1975. **Symbolic Interaction : Genesis, Varieties and Criticism**. London ; Rautledge and Kegan. Paul.
- Missingham, d. Bruce. 2003. **The Assembly of The Poor in Thailand**. Printed in Thailand by O, S. Printing House, Bangkok.
- Paul Shepard, 1967. **Man in Lanscape : A Historic View of the Aesthetics of the Nature**. New York : Knopf.

- Veltmeyer, Henry. 1997. New Social Movements in Latin America : The Dynamics of Class and Identity. *Journal of Peasant studies*, 25, 1, October.
- William I. Thomas and Dorothy S. Thomas. 1982. *The Child in America : Behavior Problem and Programs*. New York : Knopf.
- Mongkol Banprapra. 2000. "RASI SALAI DAM Settlement in sight," *Bangkok Post*. Feb 11.
- Paisal Visalo. 2000. "Hunger strikers make merit," *Bangkok Post*. Aug 13.
- Pennapa hongthong. 2000. "Minister orders opening of Rasi Salai dam gates," *The Nation*. July 7.
- Sanitsuda Ekachai. 2000. "It was lunacy to dam the Moon," *Bangkok Post*. May 18.
- . 2000. "Clever lies destroyed our lives," *Bangkok Post*. Aug 6.
- . 2000. "The poor hurt worst by rape of nature," *Bangkok Post*. May 24.
- . 2000. "Mother Nature," *Bangkok Post Outlook*. May 3.
- Scott, James C. 1984. "History According to the Winners and Losers," *History and Peasant Consciousness in South East Asia*. Turton, Andrew and Shigeharu Tanabe, Senri Ethnography Studies, No. 13, National Museum of Ethnology, Osaka.
- Turner, Jonathan. 1982. *The Structural of Sociological Theory*. 3. Ed. Homewood, Ill. : Dorsey Press.
- Vasana Chinvarakorn. 2000. "Fishing for power," *Bangkok Post Outlook*, May 2.

3. หนังสือพิมพ์ภาษาไทย

- "เงื่อนไขปากมูลกับปากท้องของคนจน รัฐบาลจะเลือกเอาเทคโนโลยีสูงล้ำหรือธรรมชาติ," 2532.
อาทิตย์ข่าวพิเศษ. 8-14 กุมภาพันธ์.
- "การทำลายทรัพยากร," 2532. เดลินิวส์. 22 กุมภาพันธ์.
- "จากเขื่อนสิรินธรถึงเขื่อนปากน้ำมูล/ผลประโยชน์ที่มีขอยาให้เป็นเพียงความฝัน," 2532.
เอกราช. 16-31 มีนาคม.
- "กรม.สัญญาใช้ 6,000 ล้านพลังอีสาน," 2532. ประชาชาติธุรกิจ. 8 เมษายน.
- "แผนขยายกำลังผลิตไฟฟ้า กรม.สัญญา รับอุตสาหกรรม," 2532. ประชาชาติธุรกิจ. 9 เมษายน.

- "ชาวอุบลฯ ด้านเขื่อนปากแม่น้ำมูลนัดชุมนุมนัดหมิ่นวันสงกรานต์," 2532. มติชน. 14 เมษายน.
- "ชุมนุมยื่นหนังสือผู้ศรัทธาสร้างเขื่อนปากมูล," 2532. มติชน. 15 เมษายน.
- "อากาศร้อนจัดใช้ไฟฟ้าเพิ่มสูง กฟผ. คุยมีกำลังผลิตเหลือเฟือ," 2532. ฐานเศรษฐกิจ. 17-22 เมษายน.
- "ระบุงการเมืองแทรกค้ำเขื่อน "ปากมูล," 2532. มติชน. 19 เมษายน.
- "กว่าครึ่งพันชุมนุมค้ำเขื่อนปากมูล," 2532. มติชน. 24 เมษายน.
- "อดีต ส.ส. นำค้ำเขื่อนปากมูล," 2532. เดลินิวส์. 24 เมษายน.
- "มือบสงกรานต์ด้านเขื่อนมูลค่าข่วฤตุดมันส์ วันหน้าจะไม่มี "ปลาแดก" กิน กฟผ. ใบ้สนิท," 2532. ผู้จัดการ. 6 (3) 258 (125) : 24-30 เมษายน.
- "เผยในหลวงเสียดพระทัย คนรอยแยงที่ดินคนจน," 2532. มติชน. 28 เมษายน.
- "อิสระ สมชัย สู้นอกสภากับ พรก.ปิดป่าและเขื่อนปากมูล," 2532. อาทิตย์ข่าวพิเศษ. 12-17 เมษายน.
- "ปฏิกริยาว่าด้วยเรื่องเขื่อนปากมูล," 2532. มติชน. 1 พฤษภาคม.
- "นานาจิตตัง," 2532. บ้านเฮา. 16 (395) : 2 พฤษภาคม.
- "เขื่อนปากมูลผลประโยชน์ใคร," 2532. บ้านเฮา. 16 (395) : 2 พฤษภาคม.
- "เขื่อนปากมูล," 2532. วันใหม่. 11 (242) : 2 พฤษภาคม.
- "เขื่อนปากมูล มหันตภัยของชาวอุบล," 2532. มติชน. 10 พฤษภาคม.
- "ถ้าเขื่อนดีจริง ทำไมจึงมีแต่คนคัดค้าน," 2532. เดลินิวส์. 11 พฤษภาคม.
- "เขื่อนปากมูลเจตตอ," 2532. ปทุมมาลัยเศรษฐกิจ. 6 (204) : 1-15 พฤษภาคม.
- "ผู้ว่าฯ อุบลยื่นยันหนักแน่นสร้างเขื่อนปากมูลไร้ปัญหา," 2532. สยามรัฐ. 16 พฤษภาคม.
- "อย่าค้านเลยสร้างเขื่อนนี้," 2532. เดลินิวส์. 16 พฤษภาคม.
- "ได้เขื่อนปากมูลถึงขั้นวอลท์กเอาต์," 2532. มติชน. 13 มิถุนายน.
- "ชาวบ้านชุมนุมประท้วงที่แก่งสะพาน," 2532. มติชน. 14 เมษายน.
- "ร.ต.อ.เฉลิม อยู่บำรุง กับท่าที่แข็งกร้าวต่อปัญหาเขื่อนปากมูล," 2532. มติชน. 19 มิถุนายน.
- "เฉลิม ดาวเทียม" เจอมือบเปิดศึกครั้งใหญ่เขื่อนปากมูล," 2532. ผู้จัดการปริทรรศน์. 6 (3) 266 (133) : 19-25 มิถุนายน.
- "คลื่นกระแสขณคัดค้านการสร้างเขื่อนปากมูล ฮือรวมพลังที่แก่งสะพาน," 2532. เอกราช. 7 (158) : 16-30 มิถุนายน.
- "บุกทำเนียบรัฐบาลชี้ภัยเขื่อน-แก่งมมนุษย์," 2532. ไทยรัฐ. 22 มิถุนายน.

- "รวมตัวค้านเหล็กเชื่อมปากมูลรุ่นยกขบวนเข้ากรุง โวยถูกปิดเบื่อน," 2532. บ้านเมือง. 23 มิถุนายน.
- "อุบลรุ่นหนัก มีอบชนรัฐมนตรี," 2532. มติชน. 23 มิถุนายน.
- "เฉลิมหาข้อมูลตอกหน้าผู้ค้านเชื่อมปากมูล," 2532. มติชน. 24 มิถุนายน.
- "เชื่อมปากมูลรุ่นไม่จบเพราะแรงด้านรวมกันแน่น," 2532. มติชน. 19-25 มิถุนายน.
- "เหลิม ดาวเทียม เจอมือเปิดศึกครั้งใหญ่เชื่อมปากมูล," 2532. ผู้จัดการปริทรรศน์. 6 (3) 266 (133) : 19-25 มิถุนายน.
- "เชื่อมปากมูล จุดปะทุพลังมวลชนเหนือแวนแคว้นอีสาน," 2532. สยามรัฐ. 36 (3) : 2 กรกฎาคม.
- "ชาวอีสานทิ้งถิ่นหนีจน 2 หมื่นหมู่บ้าน 5 แสนคน," 2532. สยามรัฐ. 10 ธันวาคม.
- "รอยแค้นที่ผาแต้ม," 2533. มติชน. 14 มกราคม.
- "แม่น้ำสองสี-ช่องเม็ก," 2533. มติชน. 14 มกราคม.
- "ประท้วงเดือดเชื่อมปากมูลรุ่น," 2433. มติชน. 14 กุมภาพันธ์.
- "ถวายฎีกาฯ ค้านเชื่อมปากมูล," 2533. มติชน. 4 เมษายน.
- "ถวายฎีกาในหลวงคัดค้านเชื่อมปากมูล," 2533. สยามรัฐ. 4 เมษายน.
- "เชื่อมปากมูลกับความต้องการของรัฐบาลชาติชาย," 2533. มติชน. 11 เมษายน.
- "อภิปราย "ผ่าเศรษฐกิจเมืองอุบล" เป็นเหตุตัวแทนชาวบ้านโดนซ้อม โยนบันไดต่อหน้าประชาชนนับร้อย แจ่งจ๋มรมต.ไชยศิริ," 2533. ข่าวสด. 9 (2585) : 17 เมษายน.
- "ด้านเชื่อมแก่งกรุงจนตาย," 2533. มติชน. 16 พฤษภาคม.
- "จับวิญญาณชาติชาย-ไชยศิริถ่วงน้ำมูล," 2533. แนวหน้า. 18 พฤษภาคม.
- "กลุ่มค้านเชื่อมปากมูลทำพิธีเผาบาย," 2533. แนวหน้า. 19 พฤษภาคม.
- "มือบปากมูลส่งสารค้าน จอร์จ บุช พบชาติชาย," 2533. แนวหน้า. 20 พฤษภาคม.
- "แนวโน้มใหม่การเมืองกรณีเชื่อมปากมูล," 2543. เสรีชัย. 17-23 มิถุนายน.
- "เขาชื่อเที่ยง บรรเทา ดันตำนานมือบไม่รู้จัก," 2545. ไทยรัฐ. 30 พฤษภาคม.
- "คำสารภาพเที่ยง บรรเทา ทำไมมือบไม่รู้จัก," 2545. ไทยรัฐ. 31 พฤษภาคม.
- "เปิดงานวิจัยผลกระทบเชื่อมปากมูลทางเลือกให้รัฐบาลผ่าทางตัน," 2545. มติชน. 20 ธันวาคม.
- "เหตุผลในการตัดสินใจของรัฐบาลในการเปิด-ปิดเชื่อมปากมูล," 2545. คมชัดลึก. 17 มกราคม.
- "สมัชชาคนจนมาแล้ว-ยื่น รบ. 3 ข้อ เลื่อนเปิดเชื่อมปากมูล-ชดเชยเงิน," 2545. มติชน. 5 พฤษภาคม.
- "สู้ 7 ปี สำเร็จแล้ว แม้อีสเอ แม้วสันปล่อยน้ำคินนา," 2547. ข่าวสด. 17 พฤษภาคม.
- "ประชุม กพผ. ดึง 90 ล้านโปรเชื่อมปากมูล," 2547. อุบลรัตน์. 1-15 พฤศจิกายน.

"ประมงปากมูลได้แม่มูลไม่แล้ง," 2548. ข่าวสด. 6 พฤษภาคม.

"มือบคนจน แหย่หนังสือเรียกร้องให้แก้ไขปัญหาลมหัศจรรย์คนจน," 2548. ข่าวสด. 16 พฤษภาคม.

4. หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ

"800 villagers stage protest against dam," 2000. The Nation. March 13.

"Demystifying the Pak Mool imbroglio," 2000. The Nation. July 3.

"Protesters moving out of dam site," 2000. The Nation. July 9.

"The Pak Mool dam is worse than useless." 2000. The Nation. May 15.

"True Lies," 2000. Bangkok Post. May 2, 2000.

"EGAT defend Ubon dam plan," 1989. Bangkok Post. April 24.

"Chalerm defends plan to build dam in Ubon," 1989. Bangkok Post. May 9.

"Major rally against dam to take place today," 1989. Bangkok Post. May 19.

5. เว็บไซต์

กนกวรรณ มะโนรัมย์. 2546. "เปิดปากมูล...ถึงเวลาการกลับมาของปลาแดง," จาก

<http://www.google.co.th/search?q=cache:1h01JsfWWtQC:news.mweb.co.th/o...>

(ใช้ข้อมูล 1 มกราคม 2546)

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. 2545. ประโยชน์ของเขื่อนปากมูล. 27 ธันวาคม 2545. จาก

<http://www.egat.or.th/thai/pakmoon/pakmoon4.html> 2545. (ใช้ข้อมูล 27 ธันวาคม 2545).

เครือข่ายแม่น้ำภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. 2545. "กึ่งที่ปากมูล : การแหกตาระดับโลก

ของนักสร้างเขื่อน," จาก <http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa1.htm> (ใช้ข้อมูล

30 ธันวาคม 2545).

----- . 2545. "รายงานปลาและระบบนิเวศน์แม่น้ำมูนบริเวณปากมูล ภายหลังการเปิดประตู

ระบายน้ำเขื่อนปากมูล," จาก <http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa31.htm>

(ใช้ข้อมูล 28 ธันวาคม 2545).

----- . 2546. "เขื่อนในมมมมมม-สร้างข้อสรุปร่วมระดับโลก,"

- จาก <http://www.Searin.org/Th/PMD/PMAa/PMDa35.htm> (ใช้ข้อมูลเมื่อ 28 เมษายน 2546)
 เครือข่ายสิทธิมนุษยชนและประชาธิปไตยภาคเหนือ. 2546. "จดหมายเปิดผนึกถึงสังคมไทย : บทเรียน
 กรณีปัญหาปากมูล," จาก <http://www.thai.to/aop/Press20030129NHr.htm> (ใช้ข้อมูลเมื่อ
 24 พฤษภาคม 2546).
- ใจ อึ้งภากรณ์. 2543. "การเมืองไทย สมัชชาคนจน และกระบวนการบิดเบือนของรัฐ," 11 สิงหาคม
 2543. จาก <http://www.thai.to/aop/Press20000811krung.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม
 2546).
- ชยันต์ วรรณระภูติ. 2543. "ความยุติธรรมในการพัฒนา : กรณีเขื่อนปากมูล", กรกฎาคม 2543.
 จาก <http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa22.htm> (ใช้ข้อมูลเมื่อ 30 ธันวาคม
 2545).
- , 2546. "โครงการวิจัยเครือข่าย โครงการที่ 1 (ภาคเหนือ) "สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิม
 ของล้านนา : ศึกษากรณีชุมชนลัวะ-ลื้อ-ปกากะญอ (กะเหรี่ยง) และม้ง ในจังหวัดน่าน แพร่
 และเชียงใหม่," ข้อเสนอโครงการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). จาก
<http://www.google.co.th/search?q=cache:beknZSJsC:thaistudies.rsu.ac.th/...>
 (ใช้ข้อมูล 1 มกราคม 2546).
- ชวลิต วิทยานันท์ (อ้างใน เกษียร เตชะพีระ). 2543. "ความอับจนของ TRADE-OFF,"
 เนชั่นสุดสัปดาห์, 8 (420) : 19-25 มิถุนายน 2543. จาก
<http://www.searin.org/ThPMD/PMDa/PMDa13.htm> (ใช้ข้อมูลเมื่อ 28 เมษายน 2546)
- , 2545. "เขื่อนปากมูล อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ความไม่ยุติธรรมต่อคนจน," จาก
http://www.geocities.com/munriver_2000/problem2.htm (ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546).
- เชื้อ กาฬแก้ว. 2538. "วาระประชาชน : วาระแห่งสามัญชนรากหญ้า," คำปาฐกถานำโดยพ่อเชื้อ
 กาฬแก้ว เนื่องในวันก่อตั้งสมัชชาคนจน 10 ธันวาคม 2538 ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
 จาก <http://www.thai.to/aop/pa25peopleplan.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ (อ้างใน สุริยันต์ ทองหนูเอียด). 2540. "บทสรุปสองปีสมัชชาคนจน
 กับก้าวอย่างแห่งประวัติศาสตร์ขบวนการประชาชน", ข่าว ครป. พฤศจิกายน-ธันวาคม 2540.
 จาก <http://www.thai.to/aop/pa018poor2yeer.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- อ้างใน สุริยันต์ ทองหนูเอียด. 2542. "25 ปี การต่อสู้ของประชาชน (2516-2541),"
 "คดีคนจน : ภาพสะท้อนความลำเอียงในนโยบายแห่งรัฐ," จาก

- <http://www.thai.to.aop/pa009aop.htm> (ใช้ข้อมูล 18 พฤษภาคม 2542).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2546. "นายหน้าค้าความจนและความอาย," จาก
<http://www.thaitopic.com/mag/soc/pooragent.html> (ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546)
- เนชั่นสุดสัปดาห์. 2546. "สมัชชาคนจนยึดลานน้ำพุทองสัญญาเขื่อนปากมูล," 3 มกราคม 2546.
 จาก <http://www.google.co.th/search?q=cache:OX6e4XLDG1wC:www.bangkokbizn...>
 (ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546).
- น้ำแท้ มีบุญสร้าง. 2546. "งานการจัดการน้ำโขง," จาก
http://www.thaingo.org/story3/news_nivernet_11145.html (ใช้ข้อมูล 2 มกราคม 2546)
- ประชา ธรรมดา. 2546. "เขื่อนปากมูน : อำนาคแห่งความรู้," จาก
<http://www.thaitopic.com/mag/env/.pakmoon01.htm> (ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546).
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. 2546. "มือบคนจนไม่มีฤดูกาล," เนชั่นสุดสัปดาห์. 1-7 เมษายน 2545. จาก
http://www.thai.to/moonriver/comment20020401_07.htm (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- . 2546. "ข้อเสนอเพื่อก้าวพ้นความรุนแรงกรณีเขื่อนปากมูล," จาก
<http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa16.htm> (ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546)
- ประสิทธิ์พร กาฬอ่อนศรี. 2546. "ปัญหาเขื่อนปากมูล บทเรียนและทางออกสังคมไทยภายใต้ข้อมือ
 ธนาคารโลก," จาก <http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa5.htm> (ใช้ข้อมูล 30
 ธันวาคม 2546)
- . 2546. "7 ปี สมัชชาคนจน ถึงเวลาเสนอนโยบายทางเลือกให้สังคมไทย," จาก
<http://www.google.co.th/search?q=cache:j5WOuEEzwi4J:www.thaingo.org/>
 (ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546)
- ยอดธง ทับทิวไม้. 2546. "ปากมูล เราจะต้องเป็นข้าต่างชาติต่อไป (1)," ผู้จัดการ . 26 ธันวาคม
 2545. จาก <http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDa40.htm>
 (ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546).
- วนิดา ดันตวิทยาพิทักษ์. 2546. "ข้อเสนอปากมูล จากวนิดา ดันตวิทยาพิทักษ์ เลิกใช้เงินฟาดหัว
 ชาวบ้านแปลงเขื่อนให้ใช้ประโยชน์ยึดหยุ่น," จาก
<http://www.thai.to/aop/Press20020408friends.htm> (ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546).
- วนิดา ดันตวิทยาพิทักษ์. (2546) "วนิดาพูด ทำไมไม่เปิดเขื่อนปากมูล,"
 จาก <http://www.thaingo.org/cgi-perl> (ใช้ข้อมูลเมื่อ 5 สิงหาคม 2546)

- วิริยะ สว่างโชติ. 2005. "การเมืองใหม่ว่าด้วยการเคลื่อนไหวทางสังคม (New Politic of Social Movement)" จาก <http://www.tnews.teenee/politic/142.html>
(ใช้ข้อมูลเมื่อ 9 กันยายน 2005)
- สมเกียรติ พงศ์ไพบูลย์. 2546. "สมัชชาคนจน : การเปิดแนวรบกับรัฐบาลประชานิยม,"
เนชั่นสุดสัปดาห์. 25-31 มีนาคม 2545. จาก
<http://www.thai.to/munriver/comment2002032nationweek.htm>
(ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546).
- สมศรี ชัยวณิชยา. 2546. "เชื่อนปากมูล : เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย," จาก
<http://www.google.co.th/search?q=cache:OYIfCr50nLIC:www.thaistudy.chula...>
(ใช้ข้อมูล 28 เมษายน 2546)
- สมัชชาคนจน. 2546. "แถลงการณ์กรณีการประชุมของเกษตรกรคนจนผู้ไร้อำนาจกับการแก้ไขปัญหา
ในเชิงโครงสร้างเพื่อความเป็นธรรมและยั่งยืนของสังคมไทย," จาก
<http://www.thai.to/aop/Press2002040friends.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- , 2546. "แถลงการณ์สมัชชาคนจน การสำรวจต้องโปร่งใส อย่าเพียงเพื่อรับใช้
นักการเมือง," 17 มกราคม 2546 ณ สำนักงานสถิติแห่งชาติ. จาก
<http://www.google.co.th/search?q=cache:qBxANIHDTCYJ:www.bangkokbizne...>
(ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546)
- , 2546. "เชื่อนปากมูล อ.โงเจียม จ.อุบลราชธานี : ความไม่ยุติธรรมต่อคนจน," จาก
<http://www.searin.org/Th/PMD/PMDa/PMDin/PMDin2.htm> (ใช้ข้อมูล 18 เมษายน 2546)
- สุริยันต์ ทองหนูเอียด. บทสรุปสองปีสมัชชาคนจนกับก้าวอย่างแห่งประวัติศาสตร์ขบวนการประชาชน,
ข่าว ครป. พฤศจิกายน-ธันวาคม 2540. จาก
<http://www.thai.to/aop/pa018poor2yeer.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- , 2545. "เครือข่ายผู้ต้องหาสมัชชาคนจน", 5 กันยายน 2545. จาก
<http://www.thai.to/aop/pa005newsocial.htm> (ใช้ข้อมูล 25 พฤษภาคม 2546).
- สำนักข่าวประชาธรรม. 2545. "ซีเชื่อนปากมูล ต้องทบทวนบทบาทนักวิชาการที่ปิดเป็น
ข้อเท็จจริง," 19 ตุลาคม 2545. จาก
http://www.google.co.th/search?q=cache:goho3q0J4MJ:www.thaico.net/b_...
(ใช้ข้อมูล 24 พฤษภาคม 2546)

ภาคผนวก ก
รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์

รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์

- กลม จันทร์ภักษ์. อายุ 68 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านสุวรรณวารี ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2547.
- กอง กรมณี. อายุ 76 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม 2548.
- กิ คำบุญเรือง. อายุ 80 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านเวินปึก ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี
- แก่ง จำปาเทศ. อายุ 74 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 2548.
- แซม ภิญโญ. อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านผาประตู่ทอง ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2547.
- คำ พิลาบุตร. อายุ 75 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านกลาง ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม 2548.
- คำตัน เวียงจันทร์. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านหัวเหว ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 14 กันยายน 2546.
- คำมอน กอแก้ว. อายุ 65 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2548.
- คำหล้า พิมพ์จันทร์. อายุ 45 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านคันทนกอ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม 2546.
- จันทร์ สมมา. อายุ 53 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านด่านเก่า ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 23 กันยายน 2548.
- จันทร์ สุวรรณภู. อายุ 46 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านค้อใต้

- ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 26 กันยายน 2548.
 ชินกร พันภัย. อายุ 32 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านสะพือใต้
 ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2548.
 ชูชีพ กองแก้ว. อายุ 55 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์.
 ที่บ้านคันทนกอ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม
 2547.
 ดวงจันทร์ ดอกธรรม. อายุ 61 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์.
 ที่บ้านคันทนกอ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15
 มกราคม 2547.
 ดุจดล ด้ายละออง, พ.ต.ต. อายุ 40 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์
 ที่สถานีตำรวจภูธร อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี. เมื่อวันที่ 3 มีนาคม 2546.
 ทวีศักดิ์ มั่นการ. อายุ 44 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านตุงสูง
 ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2547. 19 มีนาคม
 2547.
 ทวี ทองเทพ. อายุ 56 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านวังสะแบงใต้
 ตำบลหนองแสงใหญ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 มิถุนายน 2546.
 ทวีชัย นาจาน. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่
 ทองเจริญ ศรีหารธรรม. อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์.
 ที่บ้านวังสะแบงใต้ ตำบลหนองแสงใหญ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 4
 มีนาคม 2548.
 ทองสุข เวียงจันทร์. อายุ 50 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์.
 ที่บ้านหัวเหว ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2546.
 ทองอินทร์ ชบาศรี. อายุ 77 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์
 ที่บ้านด่านเก่า ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 8 มกราคม
 2548.
 เทียม ขาวทอง. อายุ 75 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง
 ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2547.
 นิกร วิสเพ็ญ. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. ที่สำนักงานทนายความนิกร ถนนพลแพน

- ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2547.
- ปุง โกศลยวัฒน์. อายุ 50 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่เทศบาลเมืองพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี วันที่ 12 มกราคม 2548.
- บุญ ทองเนื้อ. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านค้อใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 23 กันยายน 2548.
- บุญ ศรีจันทร์. อายุ 77 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านด่านเก่า ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 23 กันยายน 2548, 24 กันยายน 2548.
- ประคอง สันรัมย์. อายุ 63 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านโพธิ์ตาก ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 7 มกราคม 2458.
- ประดิษฐ์ ยาพรม. อายุ 76 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2547.
- ปรีชา เปี่ยมพงษ์สถานต์. อายุ 65 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่สถาบันเศรษฐศาสตร์การเมืองลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 8 มกราคม 2548.
- ผัว ทองกน. อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 23 กันยายน 2548.
- พูน คำมูล. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 23 กันยายน 2548.
- เพียร เชื้อโชติ. อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านโพธิ์ตาก ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 12 มกราคม 2548.
- ไพฑูรย์ บุญทัน. อายุ 49 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่ชุมชนวัดสวนสวรรค์ เทศบาลตำบลพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม 2548.
- มน อินธุ์. อายุ 80 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2547.

- มนูญ คุณทวี. อายุ 42 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2547, 9 กันยายน 2548.
- มุกดา สุตัญตั้งใจ. อายุ 40 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านทรายมูล ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 8 มกราคม 2548.
- ยัง โสภาสาย. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่องค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 6 กุมภาพันธ์ 2548.
- วร แสงจันทร์. อายุ 46 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านสะพือใต้ อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 2548.
- สมชัย ที่อุทิศ. อายุ 35 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านหัวเหว ที่บ้านหัวเหว ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 14 กันยายน 2546.
- สมพงษ์ เจริญศรี. อายุ 45 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2546,2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม 2546, 15 มกราคม 2547.
- สยวน ไทยทวี. อายุ 46 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านคันทนกอ ตำบลคำเขื่อนแก้ว อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 มกราคม 2547.
- สง่า แสนโสม. อายุ 46 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านวังสะแบงใต้ ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2547.
- สฤกษ์ดี วิฑูรย์. อายุ 46 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านโคกสะอาด ตำบลสว่าง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2548.
- สัมพันธ์ พิลาบุตร. อายุ 55 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านกลาง ตำบไธศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม 2548.

- สีทัน พรานแมน. อายุ 60 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านเวินบึก ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2547.
- สุธี กรรมณี. อายุ 70 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 13 กันยายน 2548, 3 ธันวาคม 2548.
- สุรชาติ จันทร์สาขา, จ.ส.อ. อายุ 45 ปี, 2546, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านนาสง ตำบลนาสง อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน 2547, 14 กุมภาพันธ์ 2547.
- เสกสรร อินธุ์. อายุ 35 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2547.
- ไสว แก้วทอง. อายุ 50 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านทรายมูล ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 8 มกราคม 2548.
- หนูแก้ว ดวงศรี. อายุ 84 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม 2547.
- อาทิตย์ สุขรัง อายุ 30 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2547.
- อัมพร พันภัย. อายุ 68 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2548.
- อิสสระ สมชัย. อายุ 54 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านสนามชัย ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2547.
- อุดร สุโคตร. อายุ 65 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 3 ธันวาคม 2547.
- อุดร สุโพธิ์ภาค. อายุ 66 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านกลาง ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม 2548.
- อุทิศ คำบุญ. อายุ 48 ปี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2548. จิตรกร ไพธังาม เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่โรงเรียนพิบูลมังสาหาร อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 15 มกราคม 2548.

- เวทีชาวบ้าน. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านสะพือใต้ ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอพิบูลมังสาหาร
จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 28 กันยายน 2548
- . จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านด่านเก่า ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม
จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 2548.
- . จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่บ้านตุงสูง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม
จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19 มกราคม 2547.
- Phillip Hirsch. เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2547. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่โรงแรมอุบลบุรี รีสอร์ท
อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันที่ 19-20 กรกฎาคม 2547
- ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, 2549. จิตรกร โพธิ์งาม เป็นผู้สัมภาษณ์
ที่สถาบันเศรษฐศาสตร์การเมืองลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี,
เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2549.

ภาคผนวก ข
แบบสัมภาษณ์

แบบสัมภาษณ์

สำหรับเก็บและรวบรวมข้อมูลภาคสนาม วิทยานิพนธ์เรื่อง วาทกรรมเรื่องเขื่อนปากมูล

ตอนที่ 1 ข้อมูลเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์

จะสัมภาษณ์ในประเด็นต่อไปนี้ ได้แก่ ชื่อ-สกุล อายุ ถิ่นฐานเดิม ที่อยู่ปัจจุบัน สมาชิกในครอบครัว ความเชื่อ วงศาคณาญาติ การประกอบอาชีพ การทำมาหากินของครอบครัว การศึกษา

ตอนที่ 2 ข้อมูลประวัติศาสตร์สังคมของประชาชนในลุ่มน้ำมูล

4. ให้ท่านเล่าว่า ระบบเศรษฐกิจลุ่มน้ำมูล นับแต่อุบลราชธานีถึงปากน้ำมูลมีความเชื่อมโยงกันอย่างไร และรูปแบบการทำมาหากินเป็นอย่างไร
อดีต
ปัจจุบัน
5. เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจในบริเวณนี้มีเมืองอะไรบ้าง แต่ละเมืองมีความสำคัญอย่างไร
6. ตัวที่นำการเปลี่ยนแปลงมาสู่เศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลคืออะไร
7. การขยายเส้นทางรถไฟจากโคราชมาถึงอุบลราชธานี ส่งผลอย่างไรต่อเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำมูล โดยเฉพาะในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม และสิรินธรอย่างไร.....
8. เส้นทางขนส่งทางน้ำโดยเรือกลไฟในบริเวณแม่น้ำมูลในอดีตมีลักษณะอย่างไร และส่งผลต่อระบบการทำมาหากินของประชาชนในบริเวณนี้อย่างไร
10. ระหว่างรูปแบบการทำมาหากินในอดีตกับปัจจุบัน ถ้าเลือกได้ท่านอยากมีชีวิตแบบใด เพราะเหตุใด
11. ทราบว่า ในอดีตเมืองและชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งริมฝั่งแม่น้ำมูลต่างพึ่งพาอาศัยกันแบบเกื้อกูล แต่ในปัจจุบันนี้ความสัมพันธ์ดังกล่าวหายไปพร้อมกับเขื่อนปากมูล ท่านเห็นด้วยหรือไม่ เพราะเหตุใด
12. ท่านคิดว่า สิ่งดี ๆ ที่เคยมีในอดีต" ซึ่งปัจจุบันนี้ก็ยังคงอยู่ และท่านยินดีที่จะรักษาไว้คืออะไร และสิ่งดี ๆ ดังกล่าวนั้น ที่สูญหายไป คืออะไร
13. ท่านคิดว่าชุมชนในแม่น้ำมูล สามารถดำรงอยู่ในวิถีชีวิตแบบเดิมได้หรือไม่
ถ้าได้ เพราะเหตุใด
- ถ้าไม่ได้ เพราะเหตุใด
14. ให้บอกเล่าถึงรูปแบบเศรษฐกิจในหมู่บ้านของท่านกับหมู่บ้านใกล้เคียงอื่น ๆ ว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร อะไรทำให้แตกต่างกัน

15. ท่านคิดว่าการสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลกระทบต่อชีวิตของท่าน และชุมชนของท่านอย่างไร
ท่านคิดว่า การสร้างเขื่อนมีความจำเป็นหรือไม่
16. ท่านชอบสิ่งไหนมากกว่ากัน ระหว่างการมีเขื่อน กับไม่มีเขื่อน เพราะเหตุใด
17. ในช่วงที่มีการสร้างเขื่อนปากมูล ท่านได้เข้าร่วมกิจกรรมประท้วงด้วยหรือไม่
ในเวลานั้นท่านคิดอย่างไร และปัจจุบันท่านยังคิดแบบนั้นอยู่หรือเปล่า
18. ท่านคิดว่าคนที่เข้าร่วมทางการเมืองจะทำให้ข้อเรียกร้องของเขาประสบความสำเร็จหรือไม่
เพราะเหตุใด
19. การเข้าร่วมทางการเมืองของประชาชนในหมู่บ้าน ท่านคิดว่าเป็นการตัดสินใจด้วยตัวเอง ญาติ
พี่น้อง กลุ่ม ผู้นำชุมชน อุดมการณ์ ปัญหาที่แท้จริง หรือเหตุผลอื่น ๆ
20. ปัญหาของท่าน และชุมชนของท่านในปัจจุบัน คืออะไร ต่อปัญหาดังกล่าว
ท่าน และชุมชนของท่าน มีวิธีแก้ปัญหาหรือปรับตัวอย่างไร

ตอนที่ 3 ข้อมูลการเข้าร่วมทางการเมืองของชาวลุ่มน้ำมูลในยุคก่อนและหลังสร้างเขื่อน

21. โดยส่วนตัวแล้ว ท่านคิดว่าอะไรดีหรือเหมาะสมกับชุมชนของท่าน ระหว่างทุนนิยม
ท้องถิ่นนิยม หรือเศรษฐกิจพอเพียง
 22. ท่านคิดว่า ในการเรียกร้องเพื่อเรียกร้องค่าชดเชย และทวงถามความยุติธรรมจากรัฐนั้น
โดยลำพังชาวบ้านเองไม่สามารถกระทำได้ ถ้าหากไม่มีคนเก่งเข้ามาสนับสนุน
 23. ท่านเข้าใจว่า คนอื่น กลุ่มต่าง ๆ เขามองปัญหาเขื่อนอย่างไร
 24. ท่านคิดว่า ในการเรียกร้องใด ๆ ก็แล้วแต่ เป้าหมายสูงสุดในการต่อสู้ของแต่ละกลุ่มคืออะไร
อุดมการณ์
 - ผลประโยชน์
 25. ท่านคิดว่าอะไรต่อไปนี้มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อ การตัดสินใจที่จะเข้าร่วมหรือไม่เข้าร่วม
ทางการเมือง ระหว่างอิทธิพลภายใน และอิทธิพลจากภายนอก
 26. ในชุมชนของท่านมีกลุ่มพลังท้องถิ่นหรือไม่ ถ้ามี ท่านมีวิธีปรับตัวเข้าหาเขาอย่างไร
 27. ท่านคิดว่ากลุ่มพลังนอกพื้นที่ที่มีความสำคัญต่อประชาชนในหมู่บ้านนี้หรือไม่ อย่างไร
 28. ท่านคิดว่า สังคมไทยได้อะไรจากเขื่อน
 29. ชาวบ้านได้ประโยชน์อะไรจากเขื่อน
 30. ท่านคิดว่าปัญหาเขื่อนปากมูล มีทางออกหรือไม่ แนวทางสันติควรจะทำอย่างไร
- ข้อมูลอื่น ๆ

ขอขอบคุณที่ให้ความอนุเคราะห์ข้อมูล

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ	นายจิตรกร โพธิ์งาม
วันเกิด	วันที่ 31 ตุลาคม 2505
สถานที่เกิด	จังหวัดอุบลราชธานี
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	บ้านเลขที่ 227 หมู่ 10 ตำบลขามใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี 34000
ตำแหน่งหน้าที่การงาน	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ระดับ 8
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี 34000
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ.2524	มัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
พ.ศ.2526	ประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาระดับสูง (ปก.ศ.สูง) วิชาเอก ภาษาไทย วิชาโท ภาษาอังกฤษ วิทยาลัยครูอุบลราชธานี
พ.ศ.2533	ศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) วิชาเอก การพัฒนาชุมชน สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี
พ.ศ.2536	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชา ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม
พ.ศ.2549	ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ปร.ด.) สาขาวิชา ไทยศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม